

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

НҮРГЕЛДІ УӘЛИ

**ҚАЗАҚ ГРАФИКАСЫ
МЕН
ОРФОГРАФИЯСЫНЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Алматы, 2025

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
У 12

*Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Ғалымдар кеңесі баспаға ұсынған
(№11 хаттама, 23 қазан, 2025 жыл).*

Жауапты редактор:

Айман Алдаш, филология ғылымдарының докторы, профессор

Жауапты шығарушы:

Айгүл Әмірбекова, филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор

Пікір жазғандар:

Зейнеп Базарбаева, ҚР ҰҒА академигі,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Айман Жаңабекова, филология ғылымдарының докторы

Уәли Н.М.

У 12 Қазақ графикасы мен орфографиясының теориялық негіздері / Нұргелді Мақажанұлы Уәли. – Алматы: «Асыл» баспасы, 2025. – 181 б.

ISBN 978-601-311-331-9

2018 жылы шыққан «Графика. Орфография. Орфоэпия» деген кітаптағы емле мәселелеріне қатысты материалдар қамтылды. Графика тарауында дыбыс, әріп, фонема, графема ұғымдарының аражігі лингвистикалық заңдылықтарға сәйкес анықталған. Орфография тарауында жазу нормаларына қатысты қазақ тіліндегі басты қиындықтарды шешудің жолдары мен тәсілдері берілген, қазақ орфографиясының негізгі принциптеріне жіті зерттеу жүргізілген. Қазақ емлесінің құрылымы мен мазмұнындағы өзгерістерге талдау жасалған. Жаңа латыннегізді әліпби бойынша қазақ орфографиясын оңтайландырудың жолдары және қазақ емле ережелерінің ғылыми негіздемесі көрсетілген.

**ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2**

ISBN 978-601-311-331-9

© А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты, 2025

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ жазуының тарихы, қазақ тілінде жазуды бір ізге түсіру жайы, қазақ тілінің емлесін реттеу, XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының айрықша назар аударған мәселелерінің бірі еді. Қазақ жазуының онтогенездік дамуындағы осы маңызды кезеңде қазақ әліпбиінде, қазақ сөзінің жазбаша таңбалануы мен ауызша айтылуында ұлттық болмысты сақтаудың негізгі іргетасы қаланды. Өткен ғасырдың орта тұсында басталған саяси тұмшалауға, тілдің ұлттық сипатын өзгертуге бағытталған сан қилы іс-шараларға, әліпби жүйесінің бірнеше рет алмастырылғанына қарамастан А.Байтұрсынұлы көшбасшы болған алаш ардақтыларының қолданбалы мазмұндағы тұжырымдары арқылы қазақ жазуында ұлттың мәдени-тарихи ерекшеліктері, бірегей, біртұтас тіл түріндегі сипаты сақталып қалды.

Аса көрнекті ғалымдар ретінде де, халық ағарту саласындағы қоғам қайраткерлері ретінде де қазақ тілтанымының ардақты тұлғалары Ахмет Байтұрсынұлының, Құдайберген Жұбановтың ғылыми мұраларында қазақ жазуы мен орфографиясы бойынша терең лингвистикалық іргелі еңбектер бар.

Қазақ тілі емлесінің мәселелері жиырмасыншы ғасырдың елуінші жылдарында екінші мәрте назарға алына бастады: өйткені қазақ қоғамында осы кезеңнен бастап оқу-ағарту, баспа ісі, ғылым бағыттары өркендеу жолына бет бұрды және оқу-ағарту саласының, баспа өнімдерінің, ғылым жетістіктерінің қалың жұртшылықтың сапалы түрде білім, ақпарат алуына толыққанды мүмкіндік беретін қуатты көзге айналуында жазудың – қазақ тілі емлесінің, тыныс белгілерінің нормалануы мен қалыптануы маңызды рөл атқаратындығы мамандардың ғылыми-практикалық тұрғыдан қарастыруын қажет етті. Осы тұстан бастап қазақ тілі емлесінің негізгі проблемалары бойынша С.Аманжоловтың, М.Балақаевтың, Р. Сыздықтың еңбектері жариялана бастады. Бүгінгі таңда академик Р.Сыздық – сан алуан, көп қырлы еңбектері арқылы қазақ емлесінің ғылыми-практикалық мәселелерін терең талдап, реттеп берген, қазақ ортологиясының көш басында келе жатқан аса көрнекті бірегей ғалым.

Дегенмен бір кезеңнің идеалды, мүлтіксіз деп танылған емлелік қағидалары қоғам дамуының келесі бір кезеңдерінде жекелеген принциптері мен тұжырымдары жағынан тар ауқымдылық танытуы да мүмкін. Осы себепті және қазақ әліпбиінің латын графикалы әліпбиге

ауыстырылуы, сондай-ақ тіл динамикасындағы елеулі өзгерістер тұрақталған емле қағидаларын тың тұрғыдан тиянақтауды қажет етіп отыр.

Ұсынылып отырған еңбекте қазақ тілтанымының сан салалы проблемалары бойынша соңғы қырық жыл бойы жемісті еңбек етіп келе жатқан белгілі ғалым Н.Уәлидің қазақ жазуына қатысты ғылыми зерттеулері жинақталған.

Қазақ емлесінің негіздерін қалаған және одан әрі дамыта зерттеген баба ұстаздары мен аға ұстаздарының көзқарастарын берік ұстана отырып, ғалым зерттеуде ең алдымен дыбыс – фонема – графема түсініктері және олардың жазу теориясының басты белгілерін анықтаудағы маңыздылығын тарата баяндайды. Жан-жақты ғылыми-практикалық қисындар арқылы автор жаңа әліпбиге негізделген қазақ жазуының қазіргі жағдайында фонематикалық, дәстүрлі, айырмыс, транслитерациялық, транскрипциялық, түпнұсқа принциптердің ерекшеліктерін саралап, талдау жасаған. Зерттеуші жаңа латыннегізді әліпби бойынша қазақ орфографиясын оңтайландыру жолдарын, қазақ тілі емлесінің ғылыми негіздемелерін дәлелдейді. Ғалымның тұжырымдары қазіргі қазақ жазуында қазақ тілі дыбыстар қорының әлеуетін мүмкіндігінше толық пайдалана отырып, базалық нормаларды сақтаудың қоғамдағы қазіргі социокеңістік үшін қаншалықты өзекті екендігін айқындай түседі.

Ұлттық жазу-сызудың мәдениетін қалыптастыруда бұрын-соңды тәжірибелерді жинақтап, елеп-ескеріп отыру, өткен кезеңдерден тағылым алу жаңа типтегі ортологиялық құралдарды түзуде айтарлықтай маңызды екені белгілі. Жазу мәдениетін жетілдіру барысында жетістіктермен қатар кемшіліктердің кездесетінін ешкім жоққа шығара алмақ емес. Оларды талдау елегінен өткізген автордың бұрын-соңды зерттеулерінің біразы, сондай-ақ қазақ жазу-сызуын латын графикалы әліпбиге көшірудің аралық кезеңге қатысты тұжырымдары осы еңбекке енгізіліп отыр. Өз кезінде «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінің» екінші басылымына («Ғылым» баспасы, 1988) қатысты фактологиялық материалдарды әзірлеу, жинақтау, бірізділеу жұмыстары бірлесе атқарылды. Орфография саласындағы ортақ ізденістер алғашында «Термин сөздердің орфографиясы» атты бірлескен мақала жариялаудан басталған болатын. Кейіннен мақаланың кеңейтілген нұсқасы арнаулы монографияның бір тарауына айналды. Осы нұсқа «Шетелден енген сөздердің орфографиясы» деп аталатын тақырыппен еңбекке енгізіліп отыр. Атап өтерлік жайт – аталған проблеманың талдануы профессор Н.Уәлидің ортология бойынша ғылыми-практикалық ұстанымдарына толық сәйкес келеді.

Зерттеу қазақ тілі емлесінің теориялық тұжырымдары мен практикалық мәселелерін ғылыми қисындармен толықтырады.

Назарға ұсынылып отырған бұл зерттеуде қазақ орфографиясы мен емлесінің теориялық тұжырымдары мен практикалық мәселелері мүмкіндігінше қамтылған, ғылыми қисындармен толықтырылған.

Еңбек қазақ жазуының тарихы мен теориясы, қазақ дыбыстары мен әріптерінің табиғи сыр-сипаты және олардың орфографиядағы көріністері, әдеби тілдің жазбаша және ауызша нормалары мәселелерімен шұғылданатын мамандарға, ең бастысы – латын әліпбиіне көшу аралық кезеңінде қазақ жазуының ұлт болашағы үшін қаншалықты бекем екендігіне ұлтжандылықпен алаңдап қарайтын барша қауымға пайдалы болары анық.

Жауапты редактордан

ҰЛТТЫҚ ЖАЗУДЫҢ ҰЛЫ ТІНІ

Сан ғасырлық тарихы бар, өркениетті әлемге кеңінен тараған араб, латын, кирилл, т.б. әліпбилері әр заманда ондаған тілдің жазба түрде қызмет етуіне негіз болып, жалпы адамзат мәдениетінің дамуына, қоғамның ілгерілеуіне ерекше ықпал етті. Олардың біреуі «жақсы», «керемет», екіншісі «түкке тұрғысыз», «нашар» деп үзілді-кесілді «үкім» шығаруға болмайды. Мұндай үкім әліпби туралы айтыс-таласта бұрын да көп айтылған, қазіргі кезде де аз айтылып жүрген жоқ. Әрине, белгілі бір тілдің дыбыстық құрылымына негізделген әліпби жүйесін екінші бір тілге механикалық тұрғыдан көшіре салу оң нәтиже бермейді: ондай графикалық жүйені меңгеру үшін мыңдаған адам, мейлі араб, немесе латын, кирилл әліпбилері болсын, артық уақыт, артық күш-жігер жұмсайды. Сондықтан мәселе белгілі бір әліпбиді нақты бір тілдің дыбыстық жүйесіне оңтайлы етіп беруде болып отыр.

XV – XVII ғғ. Қазақ мемлекеттігімен байланысты ескі қазақ жазба тілінде жазылған әртүрлі мәтін, құжат нұсқалары болды. Демек, жазба тіл болғаны хақ. Қазақ хан-сұлтандарының бұйрық-жарлықтары, көрші елдермен жазысқан дипломатиялық қатынас қағаздары, өзара жазысқан хаттары, т.б. ескі қазақ жазба тілінің үлгі-нұсқалары болып саналады. Ә.Марғұлан, Р.Сыздық, Б.Әбілқасымов т.б. ғалымдар Қадырғали би Қосымұлының тарихи жазбаларын (1601 ж.), Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре Түрки» (1664 ж.) ескі қазақ жазба тілінің бастау көздеріне жатқызды. Профессор Бабаһ Әбілқасымов «Түркістан уәлаяты» (1870 – 1882), «Дала уәлаяты» (1888 – 1902 жж.) газеттерін ескі қазақ жазба тілінің үлгілері деп таниды. Сондай-ақ Мәшһүр Жүсіптің жазба мұраларында ескі қазақ жазба тілінің үлгілері молынан кездеседі.

Рас, ескі қазақ жазба тілінің жазу жүйесі күрделі болды. Өйткені оның құрылымы әртекті (гетерогенді) болды: 1) қазақ тілінің элементтері, 2) ескі қыпшақ тілінің элементтері, 3) қарлұқ, оғыз-қыпшақ, сондай-ақ араб-парсы тілдерінен алынған ауыс-түйістер молынан кездесіп отырды. Осыған қарап, кейбір зерттеушілер бұл тілді шағатай немесе ескі татар тілі деп те тұжырым жасады. Қазақ топырағында жасалғандықтан, қазақ қоғамына қазақ мемлекетіне қызмет еткендіктен, қазақ халық тілі элементтері, әуелде аздау болғанымен, кейініректе молынан қолданғандықтан, бұл тіл *ескі қазақ жазба тілі* деген арнайы терминмен аталып жүр.

Әрине, ескі қазақ жазба тілі бастан-аяқ қазақтың халық тілі болмағанымен, сауатты, хат танытын адамдардың қатынас құралы болып, қоғамның мәдени қажетін өтеді.

Әсіресе, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында ағартушылар, белгілі түркітанушы ғалымдар жазу-сызуды реформалау қажеттілігіне айрықша назар аударып, демократиялық бағытқа қарай бетбұрыс жасауды көздеді. Жазу-сызуды демократияландырудың негізгі мәні жазуды барынша халық тіліне жақындату еді. Жазу жүйесіндегі таңбалар ауызша тілдің дыбыстық жүйесіндегі бірліктерді бейнелеуге тиіс болды. Ал бұрынғы араб әліпбиіне негізделген түркі жазуының графикалық жүйесінде ауызша қолданыста жоқ архаикалық элементтер мен орфографиялық шарттылықтар, екіұшты оқуға болатын таңбалар жиі кездесіп отырды. Міне, мұндай жайттар араб әліпбиін түркі тілдерінің дыбыс жүйесіне үйлестіру жөнінде пікірлердің жиірек айтылуына себеп болды. Бұл жерде араб әліпбиін «жарамсыз» деуден бұрын, алдымен араб әліпбиіне негізделген түркі жазуы қайсы тілдің дыбыстық жүйесінің графикалық көрінісі деген мәселенің басы ашылмаған болатын. Шындығында, ол кездегі түркі жазба тілі белгілі бір халықтық тілдің («тірі» тілдің) лексикалық, грамматикалық, дыбыстық жүйесін дәлме-дәл бейнелеген емес. Ол халықтық тілден едәуір айырмасы бар кітаби тілдің тұрпат межесін белгілейтін графикалық жүйе болатын. Сондықтан сол кездегі тілдік жағдаятты халық тілі өз алдына, ал жазба тілі өз алдына жүйе деп тануға тура келді. XIX – XX ғғ. мұндай диглоссия жағдаяты ағарту ісін қалың бұқараға қарай бұру ісіне қиындық келтіре бастады. Жазу-сызуды азғана топтың емес, жалпы жұртшылықтың игілігіне айналдыру мақсаты тұрды. Бұқара жұртшылықтың сөйлейтін тілінен оқыған сауатты адамдар қолданатын кітаби тіл жүйесінің едәуір айырмасы болды. Осымен байланысты ағартушылар алдында екі түрлі бағыт тұрды. Бірі немесе; бұрынғы кітаби тілдің жазу жүйесін өзгертпей-ақ, халық тілінің элементтеріне кеңінен жол ашу; екіншісі – жазу-сызуды ауызша тілдің жүйесіне лайықтап жасау, яғни жазу-сызу жүйесін түбегейлі реформалау еді.

Жазу-сызумен байланысты бұл екі бағыт қазақ қоғамының мәдени өмірінде жарыса жүрді. «Дала уәлаяты» «Айқап» «Қазақстан» т.б. мерзімді басылымдар мен кейбір баспа өнімдері тіліне халықтық тілден деп ене бастағанымен, ескі жазба тілге тән кейбір нормалар сақталып отырды. Оның бірнеше себептері болды. Солардың негізгілері, бір жағынан дінге, екінші жағынан, жазудағы ортақ дәстүрлі норманы сақтау дегенге саяды: «...үш жүз миллион мұсылман халықтың арасында біз, қазақ та бармыз. Бізде сол жүз миллион мұсылмандарша араб харпін қабылдап отырмыз. Біздің тіліміздегі бар дыбыстардың араб харпінде жоқтары бар, араб харпінде бар дыбыстардың біздің тілімізде жоқтары бар. Соның үшін араб харпін тілімізге дөп келерлік етіп бейімдемек,

жазуды еркін бет-бетімен жаза бермей, белгілі бір соқпаққа салмақ бізге де міндет. Бұрын бұл мәселе ескерілмесе де, енді ескерілетұғын көрінеді. Соқпақ саламыз дегенде ескерілетін жерлер:

Біз, қазақ халқы, мұсылман дініндеміз, мұсылман болғанымыз үшін біздер мұсылман дінін үйренуге, шариғат хукімдерін білуге, ислам дінінше амал қылуға борыштармыз. Ислам дінінше амал қылу үшін біз «Құран» оқуға, үйренуге міндеттіміз. Соның үшін біз өзімізге арнап емле түзгенде, сол ислам дінін үйренуден алыстарлық емле қолданбауымыз керек. Балаларымыз діни рухта тәрбие алсын. Жұрттың бәрінің бірдей балаларын зор медреселерге жіберіп, ислам ғылымын оқытуға парасатты бола қоймайды; бір қатарлы балаларын тезірек хукімет мектебіне береді; бір қатарлы намаздығын танып, жазу-сызу білетұғын болған соң үй шаруашылығына айналдырады; соның үшін де балаларымыздың жасынан-ақ дін ғылымына түсініп, құран оқуға үйренуі, араб харіптеріне жаттығулары тиіс. Қазақша «Әліппе» жазушылар осы жағын өте ескеру керек. Осы күнгі қалыпта хукімет мектептерінде оқып жүрген қазақ шәкірттерінің көбі-ақ бұл айтылған қалыпқа келіп жетпейді. Араларында құран аятынан екі жол қосып оқи алмайтындары да толып жатыр, бұл – бір.

Екінші, харіп жаңа «Әліппе» жұртты қосуға да, айыруға да себепкер болғандықтан, біздің тұтылған харпіміз басқа түркі балаларының харіптерімен ұзақтап бөлініп кетпесе тиіс; аталарымыз «саяқ жүрсен, таяқ жерсің» депті ғой. Біз неде болса бізден гөрі мәдениет дүниесына бұрын аяқ басқан, бізден көрі ояуырақ діндес-қандасымыз ноғай жұртынан алыс жүрмелік. Соларменен ұрандасып, бірімізге біріміз шылбыр берісіп, бірге қимылдалық» [1].

Ал екінші бағыт ескі кітаби тілдің грамматикалық жүйесінен (араб әліпбиінен) мүлде бас тартып, орыс жазуына көшу болатын. Бұл жөнінде кейбір қазақ оқығандарының арасында айтылып жүрген пікірлердің сыңайы мынадай: «Инспектором инородческих школ Оренбургского ученого округа В. Катаринским, при участии учителей-киргиз, составлен и частью издан целый ряд книжек для чтения и элементарных учебников для изучения киргизами русской грамоты и русского языка... Важной особенностью всех этих книжек является то, что киргизский текст напечатан в них русскими буквами. Этим достигается та выгода, что для учащегося киргиза до невероятности облегчается возможность научиться читать на родном языке, если киргизские слова изображены русскими буквами. Этим достигается та выгода, что для учащегося киргиза до невероятности облегчается возможность научиться читать на родном языке, если киргизские слова изображены русскими буквами.

Это потому, что русская азбука гораздо лучше и точнее передает звуки киргизского языка, чем арабская, при том одна и та же арабская буква имеет несколько начертаний, что предоставляет главное неудобство арабского алфавита. При том же, при новом способе начертания киргизского текста, по одной и той же книжке могут с одинаковым успехом учиться как киргиз русскому языку, так и русский киргизскому языку. Счастливая мысль – заменить для киргиз арабский алфавит русским, как известно, впервые пришла в 70-годах известному Алтынсарину, применившему ее на деле, и с тех пор составляет мечту всех образованных киргиз, желающих облегчить своему народу путь к просвещению. Тем более эти книги достойны внимания, что они являются первой после Алтынсарина, попыткой освободить киргизский язык от арабщины и татарщины, которыми сплошь и рядом наполнены обыкновенные киргизские книжки» [2].

Қазақ тілін «арабщина», «татарщина»-дан «құтқару» идеясы шын мәнінде Н.Ильминскийдің миссионерлік саясатының «жемісі» болатын. Н.Ильминский қазақтарды ашықтан-ашық ислам мәдениетіне қарсы қою әрекетінен нәтиже шықпасын жақсы білді. Қазақ қоғамындағы ислам түп тірегі жазуда екенін, бұратана халықтарды дәстүрлі дінінен айыру үшін ең алдымен олардың әліпбиін, жазу-сызуын аластау екенін жақсы түсінді. Қазақ қоғамындағы араб жазулы рухани дүниенің бәрін «татарша», «тілі шұбарланған», «таза емес», араб-парсы сөздерімен шұбарланған деп қазақтың ескі жазба тілі (кітаби тілі) деп аталатын рухани-мәдени құндылықты халық тіліне қарсы қойды. Бірін даттап, екіншісін мақтады.

«Алфавит служит обыкновенно признаком и памятником соотношений религиозных. Та почти историческая аксиома, что когда один народ принимал от другого народа веру, то вместе с верой принимал от него и алфавит.

... Если бы каким-нибудь чудом все подвластные России племена, исповедующие магометство, вдруг приняли православную веру, то и русский алфавит вошел бы к ним без всякого затруднения. Но пока они остаются магометанской вере, до тех пор русской азбуке будет крайне трудно бороться с алфавитом арабским. Если, в виду тех или других соображений необходимо ввести в языке магометанских племен русскую азбуку, то нужно найти или создать какую-нибудь опору для нее в симпатии магометан. За недостатком религиозного сочувствия, можно опереться, например, на идею звукового преимущества. Арабский алфавит очень неудобен для языков татарских, поэтому особенно, чтобы беден знаками для гласных звуков, которыми напротив языки татарской

группы богаты», – деп Н.Ильминский араб әліпбиі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің дыбыс жүйесін, әсіресе дауыстыларын бере алмайтынын айтып, қазақ оқығандарын иландыруға тырысады [3]. Қазақтың ескі кітаби тілінің құрылым жүйесінде кездесетін а) архаикалық белгілерді, ә) карлұқ, б) оғыз-қыпшақ, в) қыпшақ элементтерін, г) орфографиялық шарттылықтардың бәрін «татардікі», «қазақтікі» емес деп уағыздайды. Сол уағызға ерген кейбір қазақ оқығандары қазақтың ескі жазба тілін «татарщина», «арабщина» деп жағымсыз реңмен атады. Н.Ильминский алғаш рет қазақ тілі материалдарын орыс жазуына түсіріп, орыс әліпбиімен берудің үлгісін жасады. Ондағы көздеген мақсаты орыс әліпбиін қазақ оқығандарының санасына сіңіру, сөйтіп араб әліпбиін «жарамсыз» етіп, қазақ қоғамын ислам мәдениеті мен рухани дүниелерінен шеттету еді. Оны Н.Ильминскийдің мына сөзінен айқын аңғаруға болады: «Так и у нас в России единство алфавита, даже самое точное, не приведет к внутреннему единению инородцев с русскими, пока первые не объединятся с нами в вере православной. Я даже полагаю, что иноверные инородцы, имеющие свою религиозную письменность, как, например, татары-магометяне, или ламайцы-буряты, не примут русского алфавита ни целиком, ни с каким угодно приспособлениями и прибавками. Все наши инородцы, как и русский сельский народ, находятся в периоде религиозного мирозозерцания и руководствуются религиозными мотивами».

Н.Ильминскийдің қазақ тілі дыбыстарын орыс әліпбиіндегі әріптермен таңбалауы онша сәтті бола қойған жоқ. Араб әліпбиіндегі әріптер дауыстыларды таңбалауға кедей болса, орыс әліпбиі дауыссыздарды таңбалауға жеткіліксіз болып шықты. Н.Ильминскийден кейін де қазақ мәтіндерін орыс әліпбиімен берудің В.В.Радлов, Ы.Алтынсарин, В.Катаринский, т.б. жасаған үлгілері болды. Бірақ сол үлгілердің барлығына ортақ кемшілік қазақ тілі фонологиялық жүйесінің жыға танылмауымен байланысты еді.

Міне, осы қысқаша баяндаудан халық тілінің дыбыстық жүйесін белгілейтін жаңа типтегі әліпби түзуде, жазу үлгісін жасауда едәуір қайшылықтар мен қиындықтардың діни, азаматтық, дәстүрлі мәдениет пен ағартушылықтағы жаңа бағыт, т.б. тәрізді аса күшті әлеуметтік факторлармен байланысты екенін байқауға болады.

Сонымен, қазақ жазуына реформа жасаушылардың алдында, негізінен, мынадай басты міндеттерді шешу күн тәртібінде тұрды: қазақ жазу-сызуы қай әліпбиді қолдану керек?

Графикалық жүйенің мазмұн межесі байырғы түркі жазба тіліне тән архаикалық элементтерді, карлұқ, оғыз-қыпшақ (қыпшақ-оғыз), таза

қыпшақтық, қазақтық белгілерден тұратын құрылымдық жүйелерді белгілеуі керек пе, әлде бірыңғай таза халықтық тілді (сөйлеу тілін) тірек етуге тиіс пе? Жазу жүйесі жалпы халықтық тілдің құрылымын арқау етсе, қай әліпбиге (араб әліпбиіне, әлде орыс әліпбиіне) негізделуге тиіс? Тілдегі фонемалардың құрамы дұрыс анықтала ма?

А.Байтұрсынұлы жазу-сызудың арқауы халықтық тіл болу керек деген тұжырымды ұстанып, жазуды азғана оқығандардың емес, көпшіліктің білім, тәрбие құралына айналдыру, яғни жазу-сызуды демократияландыру қағидасын дәйекті түрде жүзеге асыруды, даналықтың дәнін себуді мақсат етті.

Солай еткенде ғана жазу-сызу үлкендей азғана элитарлық топтың ғана емес, күллі халықтың игілігіне айналуы тиіс болды. Осымен байланысты ағартушылардың алдында екі таңдау тұрды. Біріншісі – оқу-ағарту, сауаттандыру ісінің бұқаралық сипат алуы үшін араб графикасына негізделген бұрынғы әліпбиді негізге алып, ескі жазба тілінің графика, емле дәстүрін сақтай отырып, қолданыстағы жазу дәстүрінен қол үзбей, тек азды-көпті онтайландыру болды. Бұл «Айқаптың» ұстанымы еді.

Екіншісі – ескі жазба тілінің графикалық жүйесінен мүлде бас тартып, қара халықтың ауызша тіліне негізделген әліпби жүйесін жасау. А.Байтұрсынұлы екінші жолды таңдады. Мұның бірнеше себептері болды: біріншіден, күнделікті өмірде қолданылып жүрген тілдің дыбыс жүйесін арқау етсең, жазу-сызуды халық тез игеретінін, екіншіден, Р.Сыздықтың айтуынша, XV – XVII ғғ. қазақ халқының мәдени өмірінде қазақ халқын құраған ру-тайпалардың әріден келе жатқан поэзия тілінің негізінде *ауызша дамыған әдеби тіл* қызмет етті [4]. Осы аталған ауызша тілдің үлгілері болып саналатын шешендік сөздер, эпикалық туындылар, акын-жыраулардың аса мол көркем дүниелері, мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары, т.б. түбінде жазба тіл нормаларына тірек болғанына, сондай-ақ қазақ тілінің бірегей, біртұтас тіл екеніне Ахаң жете мән беріп, тереңнен түсінді. Бұл факторлар жазуды халық тіліне негіздеудің тиімділігін көрсетті. Ал өзбек, ұйғыр, татар тілдерінде диалектілік құбылыс басым болғандықтан, халық тілі біртұтас болмады. Халық арасында аса кең тараған эстетикалық-тәрбиелік, танымдық мәні, көріктеуіш құралдары, азаматтық-қоғамдық үні айрықша ауызша әдебиет үлгілері бар екенін, оның қалыптасқан тілдік, стильдік нормалары жаңа сападағы жазу-сызу түзуге мықты тірек болатын әлеуметтік-тілдік фактор екенін А.Байтұрсынұлы терең түсінді.

Жалпы тіл білімінде тұңғыш фонологтар деп әдетте әліпби түзушілерді айтады (олардың фонологиялық зерттеу жазуы шарт емес).

А.Байтұрсынұлының қазақ тілінің дыбыстары жөніндегі фонологиялық көзқарасы алдымен өзі түзген әліпбиден көрінеді. «Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның тоғызы дауысты, он тоғызы дауыссыз. Дауысты дыбыстар .../а/, .../о/, .../ұ/, .../ы/, .../е/ және ә, ө, ү, і. Дауыссыз дыбыстар мынау: .../б/, .../п/, .../т/, .../ж/, .../ш/, .../д/, .../р/, .../з/, .../с/, .../ғ/, .../к/, .../г/, .../ң/, .../л/, .../м/, .../н/. Жарты дауысты дыбыстар: шолақ .../у/, һәм шолақ .../й/». Бірақ А.Байтұрсынұлы тоғыз дауыстының бас-басына таңба алмай, «Бес дауысты» жүйемен әліпби түзе келіп, олардың әрқайсысын бір-бір әріппен белгілейді. Сөйте отырып, әлгі әріптер арқылы жазуда әр фонеманың екі түрлі әуезін (жуан, жіңішкелігін) сол фонеманың таңбасына сыйғызып береді. Сөйтіп, төрт дауыстының бас-басына әріп алмай-ақ, дәйекші арқылы жуан немесе жіңішке (дәйекші болмауы – жуан оқуды, дәйекші болуы – жіңішке оқуды) әуезде оқылатындай жазу жүйесін жасайды. А.Байтұрсынұлы әліпби жүйесінің, түптеп келгенде, сол кездегі және қазіргі жазу жүйесінен өзгешелігі әріптердің әрі дыбыстық мәнді, әрі сөз әуезін (жуан-жіңішке әуезін) білдіріп, біте қайнасып тұрған ішкі құрылымдық ерекшелігінде. «Біте қайнасқан» бұл ерекшелік қазақ тілінің сингармонизм жүйесінен ерекше үйлесім табады: «Тәнді жан қандай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды солай билейді; яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар жуан айтылады. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмағын белгілеп айырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылғандығы да айырылғандығы» [5].

А.Байтұрсынов түзген әліпби жүйесінде фонемалар мен әріптердің сандық қатынасы 28/фонема/ 24/ әріп/ болып шығады. Мұндай қатынас, «әліпбидегі әріптің саны фонеманың санына аз кем төмен болуға тиіс» деген жазу теориясындағы ең жақсы әліпби шартымен үйлесіп жатады. А.Байтұрсынұлы тек әліпби түзіп қойған жоқ, фонология теориясындағы айырым белгі әдісін қолдану арқылы қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен түзілімін 9 дауысты, 19 дауыссыз деп тұңғыш рет дәл анықтады. Дауыстылар мен дауыссыздарға берген сипаттамасына қарағанда А.Байтұрсынұлы дауыстыларды біздің байқауымызша, функционалдық басыңқы жүйе, ал дауыссыздарды функционалдық бағыныңқы жүйе деп таниды. Мұндай лингвистикалық танымның мәні айрықша. Әдетте басыңқы жүйенің (дауыстылардың) бағыныңқы жүйеге әсері, ықпалы күшті болады. Соның салдарынан бағыныңқы жүйенің (дауыссыздар) жүктемесі де көбейе түседі. Мәселен, дауыстыларға қарағанда дауыссыздардың реңктері әлдеқайда көп болып, басыңқы жүйенің ыңғайына қарай жуан, жіңішке, еріндік, езулік болып түрленіп отырады. Бұл тұста қазақ тілтаным ғылы-

мында Ә.Жүнісбек халық тілі дыбыстарының фонетикалық төсенішін (матрицасын) жан-жақты жүйелеп бергенін атап айтамыз. Сөйтіп, жуан немесе жіңішкелік белгі бүкіл сөз бойы тұтаса айтылып, әуен-әуез бірлігіне айналады. «Байтұрсынұлы әліпбиіндегі» (жалпы тіл біліміндегі атауы, Самойловичтің термині) дәйекші әуен-әуез бірлігін бейнелесе, жеке әріптер жекелеген дыбыстық бірліктерді көрсетеді. А. Байтұрсынұлы жазуының графемалық жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан сегменттік, әрі суперсегменттік бірліктерді (жуан, жіңішкелікті) белгіледі. Сондықтан да бұл жазу жүйесі қазақ тіліндегі сингармонизм табиғатымен барынша үйлесімді болды. А. Байтұрсынұлы жазу жүйесінің бұрынғы араб әліпбиі негізіндегі ескі қазақ жазу жүйесінен, орыс әліпбиіне негізделген жазу жүйесінен принципті айырмасы осында еді. А.Байтұрсынұлына дейін араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуының тұрпат межесі жуан немесе жіңішке белгілерді дауыссыздардың ыркына бағындырып бейнеледі, яғни дауыстылардың жуан немесе жіңішкелік белгілері дауыссыздардың жуан немесе жіңішкелік таңбасына қарай оқылды. Ал орыс әліпбиіне негізделген жазу болса, біріншіден, сөздің жуан немесе жіңішкелігіне тән белгілерді жеке дыбыстармен «бөлшектеп» берді, екіншіден, дауыссыздар жүйесінің дауыстылар жүйесіне бағынықтылық қатынасы ескерілмеді.

А.Байтұрсынұлы түзген әліпбиді сол кезеңдегі фонологиялық мектептің аға буын өкілдері, әлемдік лингвистиканың көшбасшысы болған Е.Д.Поливанов, сондай-ақ Н.Ф.Яковлев тәрізді көрнекті фонологтар аса жоғары бағалады. Түркітанушы К.К.Юдахин мен А.М.Сухотин латын жазуына көшкенде қырғыз халқының Байтұрсынұлы әліпбиі сол күйінде қолданғанын атап айтады. Мұның өзі А.Байтұрсынұлы әліпбиінің ұлтаралық мәртебесін көрсетеді.

Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы түзген әліпби жазу тәжірибесінде жұртшылықты сауаттандыру ісіне өте оңтайлы болғанын Міржақып Дулатұлының мына пікірінен айқын байқауға болады: «Қазақ тілін қолына қалам ұстағаннан бері шылғи қазақша жаза бастаған Байтұрсынов қазақ емлесін шығарды, оқу құралдарын жазды. Осы екі жылдың ішінде «Қазақ» газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың дана «Қазақ» нөмірі тарады, жаңа сөйлеммен 15-тей кітап шықты, бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл емлені тосырқап түсінбейміз, оқи алмадық деген ешкімді естігеніміз жоқ. «Қазақ» емлесін мұсылман медреселерінде, орыс школдарындағы шәкірттер, учительдер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі былтырғы «Қазақ» нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық қана қызмет, иншалла, мұнан кейін артпаса, кемімес деген үміт зор» [6].

А.Байтұрсынұлы бұрын тек бір ғана формада, яғни ауызша түрде қызмет етіп келе жатқан ауызша әдеби тілдің графикалық, орфографиялық жүйесін жасап, оның жазбаша түрде қызмет етуін зерделеп берді. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда А.Байтұрсынұлының жасаған араб әліпбиі негізіндегі жазу жүйесі тұрпат межесі тұрғысынан жалпыхалықтық тілдің бір формасы болып табылатын ауызша әдеби тілдің дыбыс бірліктерін, ал мазмұн межесі тұрғысынан сол тілдің мағыналық бірліктерін белгіледі. А.Байтұрсынұлының лингвистикалық мұрасын жан-жақты зерттеп, арнайы монография жазған өзбекстандық ғалым филология ғылымдарының докторы, профессор Махамбет Жүсіпов қазақ тіл білімі тарихында А.Байтұрсынұлының қазақ тілінің дыбыстық бірліктер түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш фонемографиялық жүйесін жасағанын атап айтады.

Сөйтіп, XX ғасырдың басында А.Байтұрсынұлы қазақ жазу-сызуын демократиялық бағытқа (халық тіліне) бұрды; қазақ жазуы фонетикалық жазудан фонемографиялық жазуға қадам басты; ұлттық жазудың негізі қаланды. Қазақ жазуының онтогенездік дамуындағы бұл ерекше кезеңде Ахмет Байтұрсынұлы ақыл-парасатты, қажыр-қайратты лингвистикалық ой тереңдігі жағынан дәуірдің дара тұрған біртуар ұлы тұлғасы болды.

Алайда қазіргі қолданылып жүрген орыс графикасына негізделген жазуды, біздің ойымша, ұлттық сипаттағы жазу деп тануға болмайды, өйткені, біріншіден, әліпби құрамында қазақтың дыбыс жүйесін бейнелемейтін әріптер бар. Екіншіден, қазақтың төл сөздері қазақ тілінің дыбыс ережесімен, ал толып жатқан кірме сөздер (экономика, медицина, цех, футбол, т.б.) орыс орфографиясының ережесімен жазылып жүр. Кеңестік кезеңде Орталықтың нұсқауымен жасалған, тоталитарлық режимнің салдары. Кіндігі орыс тіліне байланып қалған мұндай қостілді жазу-сызуды ұлттық сипаттағы рухани дүниеміз деп тану екіталай. Сондықтан да даналықтың диқаншысы болған Ахаңнан тағылым ала отырып, қазақ жазуын түбегейлі реформалау арқылы оған ұлттық сипат беру кезек күттірмес өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

I тарау. ДЫБЫС – ФОНЕМА – ГРАФЕМА – ӘРІП – ӘЛІПБИ

Жазудың адамзат өміріндегі маңызы былай да түсінікті. Оны сана-малап, егжей-тегжейлі айтып жатудың өзі артық. Жазу арқылы адамзат қоғамы мәдениетке қол жеткізіп, цивилизацияға қадам басты. Осы күнгі жазулар бірден пайда болған жоқ. Олар, түрлі зерттеулерде айтылғандай, дамудың небір жолдары мен сатыларынан өтті. Осының нәтижесінде адамзат тарихында, зерттеушілердің айтуынша, жазудың мынадай типтері мен түрлері пайда болды:

Жазудың тегі

I Семасиографиялық немесе
идеографиялық

(тілдің мазмұн жағына негізделген)

II Фонолографиялық

(тілдің тұрпат

жағына негізделген)

Жазудың түрлері

A. Пиктография (хабардың
жалпы мазмұнын бейнелеуге
негізделген).

Б. Силлабографиялық
(графикалық таңбаның
объектісі – буын).

Б. Иероглифика немесе
логография (сөзге негізделген)

Б. Фонемография (графикалық
таңбаның объектісі – фонема)

Әрине, орыс әліпбиіне негізделген қазіргі қазақ жазуы я болмаса араб әліпбиіне негізделген бұрынғы жазу (А.Байтұрсынұлының нұсқасы); немесе латын әліпбиін негіз еткен 30-40-жылдардағы қазақ жазуы ғылыми тұрғыда дәлелдемей-ақ жай ғана ой жіберіп қарағанның өзінде жазудың фонографиялық типіне, фонемографиялық түріне жататынын байқауға болады. Бірақ бұл топшылау басы ашық ақиқат болғанмен, дәл осы ақиқатқа қатысты шешілмеген түйіндер, жауабын күтіп тұрған сұраулар бар. Мысалы, араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуындағы әріптердің саны 24, ал латын әліпбиі бойынша 29, орыс әліпбиіне негізделген қазіргі жазуда 42.

Ғылым мен техника, білім мен мәдениет, тіпті жалпы прогресс жазуымен байланысты. Сондықтан жазу-сызу мәселесі қашан, қай кезде, қай елде болмасын, ат төбеліндей зерттеушілердің ғана емес, жалпы жұртшылықтың назарын өзіне аударып отырады. Мысалы, ағылшын жазуының неше ғасырлық тарихы болғанына қарамастан, тіл мамандары жазуды оңтайлы етудің, емлені жеңілдетудің, тиімді қолданудың жолдары мен теориялық негіздерін үнемі қарастырып отырған.

«Не случайно в литературе неоднократно ставился вопрос об исчезновении всякого фонемного основания английской письменности. Не случайно и то, что английское письмо приводится в качестве примера письма, приближающегося к идеографическому.

Осознание этой ситуации лингвистической наукой выражается нередко в призывах к сближению письменного и звукового языков, выдвигаются самые различные проекты преобразования английской орфографии, вплоть до создания нового алфавита» [7].

Қазіргі орыс жазуы І Петр заманынан бері бірнеше өндеуді басынан өткерді. Орыс жазуының зерттеле бастауы В.К.Тридиакровский мен М.В.Ломоносов еңбектерімен байланысты. Ал одан беріде орыс жазуының жалпы және жеке мәселелері жөнінде жүздеген зерттеу жазылды [8].

«Қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты 4-5 ғасыр бойы араб жазуын пайдаланды. Тек XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қана қазақ оқығандары, оның ішінде Ыбырай Алтынсарин тәрізді ағартушылар, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастыру үшін оның дыбыстық жүйесін дұрыс бере алатын жаңа алфавит қабылдауды не осы жазуды біраз жетілдіруді күн тәртібіне қоя бастады [9].

Қазақ жазуын жақсарту, оңтайлы ету, тиімді қолдану, әліпбиін өзгерту т.б. мәселелер қазақ қоғамында дүркін-дүркін көтеріліп, үнемі қоғамдық назарда болып отырды. Мұндай пікірлер соңғы жылдарда да жиі айтыла бастады [10].

Әрине, әр автордың өзіндік дәлелі, уәжі бар. Бұл жерде әңгіме олар жөнінде емес. Біздің ойымызша, қандай бағыт ұстансақ та, алдымен теориялық тиянақ керек. Ол үшін қазіргі қолданып жүрген жазуымыздың құрылымын, жүйесін қалай да бір талдау елегінен өткізіп алу аса қажет. Міне, осымен байланысты дыбыс тілі мен жазба тілді, олардың негізгі құрылымдық элементтерін (сөз дыбыстары, фонема, әріп, әліпбиді) өзара байланысты қарай отырып, қазіргі жазуымыздың фонологиялық негізін іздеу жұмысымыздың негізгі мақсаты болып табылады.

1.1 Дыбыс – фонема – графема

Сонымен, негізгі объектіміз жазба тілдің негізгі элементтері (әріп, әліпби) және олардың жұмсалыу жүйесі мен ережелері болғандықтан, ең алдымен жұмыс аппараты ретінде жазу деген ұғымның дефинициясын анықтап алуға тура келеді. Соңғы жылдардағы оқулықтардың бірінде «жазу» ұғымына мына тәрізді анықтама беріліп жүр. «Письмо современная наука о языке называет систему знаков, используемую для фиксации звуковой речи» [11]. Осындай анықтамаға сүйенсек, жазу дегеніміз «ды-

бысталған сөзді арнайы таңбалар жүйесімен хатқа түсіру» немесе ауызша айтылған сөзді жазба тілге транспозициялау болып табылады. Басқаша айтқанда, акустикалық сигналдарды оптикалық сигналға көшіру (Л.Р.Зиндер). Енді осы айтылған қағидаға сәйкес дыбысталған сөзді (акустикалық сигналды) қазіргі жазуымыз бойынша оптикалық сигналға айналдырып көрейік: [ат], [^yот°], [^yөт°], [^иет'] т.б. Бірақ жазу тәжірибесінде дәл бұлай жазбай, *ат, от, өт, ет* деп таңбалайтынымыз неліктен? Ауызша сөздің дыбыстық жамылғысы мен хатқа түскен суреті неге сәйкес емес?

Сырт қарағанда, «жазуда негізгі дыбыстар таңбаланады да, негізгі еместері еленбейтіндей» көрінеді. Әрине, бұлай деу – жазу теориясы тұрғысынан дәлірек емес. Өйткені тілдегі дыбыстарды «негізгі» және «негізгі емес» деп бөлу лингвистикалық тұрғыдан қате пікір болып табылады. Тілдік дыбыстардың «негізгі» және «негізгі емесі», «елеулі», «елеусіздігі» болмайды, тілді тұтынушы үшін бәрінің мәртебесі бірдей. Сондықтан жоғарыдағы сұраудың жауабын басқа тұрғыдан іздестіруге тура келеді. Ол үшін бұл жерде алдымен тілдегі дыбыс дегеннің өзі не нәрсе екенін пайымдап алу қажет. Сөз дыбыстары – «сөйлеу мүшелерінің күрделі артикуляциялық қызметінен пайда болған акустикалық жаңғырық және сол жаңғырықтың құлаққа шалынуы». Тіл дыбыстары – сөздер мен морфемалардың өмір сүру формасы. Сөздің бір-бірімен ұласып жатқан дыбыстар тізбегінен жеке дыбыстар тек фонемалардың өкілі және сол фонеманың сөздегі нақты қолданысы ретінде даралана алады» [12]. Міне, мұндай пайымдарға қарағанда, сөздегі дыбыс – фонемалардың өкілі (репрезентанты) болып табылады. Ал «фонема – тілдің мағыналық бірліктерін: морфемаларды, сөздерді құрайтын және оларды бір-бірінен ажыратып тұратын тілдің дыбыстық құрылысындағы әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең кішкене бірлік» [13]. Енді жоғарыда айтылған мысалдардағы [ат], [^yот°], [^yөт°], [^иет'] дегендегі [т], [т°], [т'], [т'] дыбыстары <т> фонемасының сөздегі нақты репрезентанттары, басқаша айтқанда, манифестанты. Сондықтан да «белгілі бір фонема белгілі бір дыбыстардың класы, дыбыстардың типтері» делінеді. Фонеманың бұл қасиетін фонологиядағы «инвариант – вариант» теориясы тереңірек аша түсті. Бұл қисын бойынша, фонема – инвариант, дыбыстар оның сөздегі (речь) репрезентанттары варианттары деп танылады. Әр вариант (экземпляр) инварианттағы мәнді белгілерді сақтай отырып түрленеді, әр экземплярда, мейлі оның саны қанша болса да, әйтеуір инвариантқа тән қасиет сақталады. Ал дыбысталған сөздің акустикалық жамылғысы хатқа түскенде, инвариант-фонеманың негізгі варианты, инвариант фонемалардың өзі «әріп» арқылы таңбаланады. Міне, сондықтан да – фонема <т> инварианттың

[т], [т°], [т°'], [т'] вариант-репрезентанттары үшін бір ғана таңба алынады да, *ат, от, өт, ет* болып жазылады.

Жазу теориясымен шұғылданушылардың бірі В.Хаастың «...орфография является более удачной, если она отклоняется от фонетической точной репрезентации речи» деуі де сондықтан (сілтеме Реформатский бойынша алынды [13]).

Тілдегі фонемалардың саны мен әліпбидегі әріп саны бірдей болуы шарт. Бірақ мұндай сәйкестік бұрын-соңды ешбір тілдің жазу тәжірибесінде кездеспейді деуге болады. «В принципе число букв алфавита может и соответствовать числу фонем, однако такого положения нет, как будто, ни в одном языке мира» [14]. Тілдегі фонемалардың саны әліпбидегі әріп санымен сәйкес келмеуі, сондай-ақ тілдің тарихи даму барысында болатын дыбыстық өзгерістерге байланысты бір әріп бірнеше фонеманы немесе бірнеше әріптердің тіркесі бір фонеманы білдіруі ықтимал.

Дыбыстық тіл мен жазба тілдің ең шағын тұлғалары – фонема мен әріптің арасындағы күрделі қатынас жазу теориясында графема деген жаңа бір ғылыми ұғымның пайда болуына себеп болды. Сонымен, графема деген ұғым дыбыстық тілдің әрі қарай бөлшектенбейтін ең кішкене тұлғасы фонема мен жазба тілдің әрі қарай бөлшектенбейтін ең кішкене тұлғасы әріптің арасындағы қатынастың жиынтығы болып ұғынылады. Басқаша айтқанда, графема дегеніміз таңбаланушы (фонема) мен таңбалаушының (әріптің) бірлігі болып табылады [15].

Жоғарыда айтылған инвариант – вариант теориясы тек фонологияда ғана емес, жазу-сызумен де байланысты қарастырыла бастады.

Инвариант-вариант теориясы тұрғысынан ауызша тілдің ең шағын дыбыстық бірлігі фонема-инвариант, ал оның айтылымдағы репрезентанттары – тілдік дыбыстар-варианттар болып табылса, жазба тілдің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең шағын тұлғасы – графема-инвариант, ал оның репрезентант-варианттары әріптер болып табылады. Жазу теориясындағы бұл қағида жазу-сызудың жалпы жүйесін, ішкі құрылымын тереңірек жан-жақты түсінуге негіз болады. Белгілі бір жазуға жалпы баға беру субъективті не болмаса жеке бір фактілердің төңірегінде емес, осындай теориялық негізден шығуға тиіс. Осымен байланысты қазіргі қазақ жазуын фонема-вариант, вариант-дыбыс; графема-инвариант, вариант-әріп тұрғысынан қарастырудың ерекше мәні бар.

Жазу – ауызша тілдің дыбыстық құрылымына табан тіреген жүйе (система) десек, онда сол жүйенің өзіне тән ішкі құрылымы болады. Ал құрылымның өзі тұрақты элементтерден және сол элементтердің өзара қарым-қатынасынан тұрады. Ал жазба тілдің ауызша тілмен өзара байланысы тек сыртқы байланыс емес, мысалы, жазба тіл ауызша тілдің

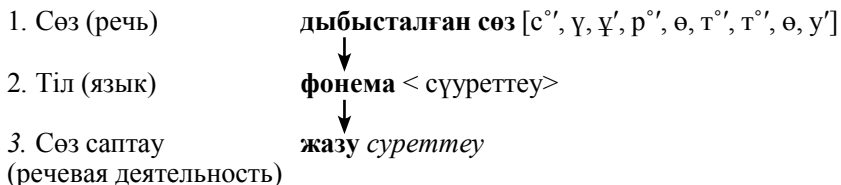
айнаға түскендей көшірмесі болса, бұл сыртқы байланыс қана болар еді. Онда ешбір қиындық та болмас еді, айтылған сөзді сол күйінде бұлжытпастан хатқа түсіруге болады. Ал, шындығында, бұл байланыс – ауызша тілдің де, жазбаша тілдің де ішкі құрылымына, сол құрылымды құрап тұрған элементтердің және олардың өзара ұйымдасқан қарым-қатынасы деңгейінде болатын ішкі құрылымдық байланыс.

Ауызша тілдің дыбыс құрылымындағы мағынаға әсер ететін ең кішкене бірлік-фонема және осы тұлғаның (единицаның) субстанциясы (материализациялануы), яғни сөз дыбыстары түрінде өмір сүруі; фонемалардың жазба тілде субстанциялануы, яғни таңбалануы (графема), ол таңбалардың билатериалдық сипатта болуы (мазмұны жағынан фонеманы білдіруі, тұрпаты жағынан белгілі бір символ (сурет) түрінде болуы т.б. ауызша тіл мен жазба тілдің байланысын анағұрлым тереңде, атап айтқанда, құрылымдық элементтердің деңгейінде екенін байқатады.

Қазақ тілі ауызша және жазбаша түрде қызмет етеді. Ал жазбаша тіл болса, әуелде қазақ тілінің дыбыстық құрылымына табан тірей отырып, өзінің жүйесін, құрылымын әрі қарай бекіте түсуге тиіс. Қалай дегенмен де, ауызша тіл тәрізді қазақтың жазба тілінің өзіндік жүйесі бар. Ал бұл жүйенің жақсы (қолдануға оңтайлы, икем, үнемді, бірізді т.б. деген мағынада), я болмаса нашар (қолдануға қиын, икемсіз, бірізділік, үнемділік принцип сақталмаған т.б. деген мағынада) деп бірден баға беруге болмайды. Мұндай тұжырымға келу үшін алдымен, жоғарыда айтылғандай, ауызша тіл мен жазбаша тіл элементтерінің (сөз дыбыстары, фонема, графема, әріп, әліпби) өзара байланысын, қарым-қатынасын ішкі құрылымдық деңгейде қарастыру қажет. Бірақ бұлай қарастырудың өзіндік тәсілдері көп. Біз бұл жерде қазақ жазуының жүйесін «фонема-әріп», басқаша айтқанда, жазба тілде «фонема әріппен таңбаланады» немесе «әріп фонеманы таңбалайды» деген әдеттегі қағидадан басқаша жол ұстандық. Сөйтіп, қазақ жазуының жүйесін «дыбысталған сөз – фонема – графема – әріп» тұрғысынан қарастыруды мақұл көрдік. Өйткені «фонемадан әріпке» деген қағида бойынша жазудың лингвистикалық мәнін толық ашу мүмкін емес. Бұл қағида бойынша фонеманың өкілі – «әріп» деп танылады. Ал фонема дегеніміздің өзі, бір жағынан, абстракті бірлік. Олай болса, абстракт бірлікті жазбаша қалай таңбалауға болады? Міне, сондықтан жазу жүйесіне талдау жасауда бастау алатын, табан тірейтін негізгі дерегіміз дыбысталған сөз болуға тиіс. Өйткені фонема алдымен сөз дыбыстарында көрінеді. Сөйтіп, абстракті бірлік сөздегі дыбыс арқылы материалға айналады. Фонема вариант, вариация түрінде белгілі бір дыбыстық құндақта өмір сүреді. Сөз дыбыстары фонемалардың ауыз-

ша сөздегі «өкілі» болып табылады. Міне, сондықтан фонема ауызша сөздегі өзінің дыбыстық құндағы арқылы танылады.

Сонымен, дыбысталған сөз сол күйінде бірден хатқа түспейді: алдымен сөздегі дыбыстарды қай фонеманың өкілі (репрезентанты) екенін тани отырып, жазушы акустикалық сигналды оптикалық сигналға көшіреді. Бұл айтылған процесті схема түрінде былай көрсетуге болады.

Сөйтіп, бұл процестен мынаны байқауға болады: ауызша сөздің ең кішкене единицасы – дыбыс жазба сөздің ең кішкене единицасы – әріп, бір-бірімен тілдің ең кішкене единицасы фонема арқылы байланысып жатады. Осы байланыстар жазуда орфография арқылы реттеліп отырады. Сонда орфография дегеніміз, тар мағынасында, «дыбысталған сөзді (акустикалық сигналды) жазба сөзге (оптикалық сигналға) көшірудің ережесі» болып табылады.

Бұл процесті біз шартты түрде дыбысталған сөзді фонологиялық електен өткізу деп алдық. Алғаш сауат ашып жүрген адам қашан қара танып кеткенше жазылған сөзді ежелеп оқиды. Яғни әріптің фонемалық мәнін іздейді. Мысалы, *тіс* деген сөздегі дауыссыз фонемаларын жуан әуезбен [ты], [сы] деп, дыбыстық құндығынан бөліп жеке-жеке дыбыстап алады да, соңынан бәрінің басын қосып жіңішке тембрмен [т', і, с'] түрінде дыбыстайды, яғни сол сөздегі фонемаларды өзінің дыбыстау құндылығына қайта бөлеп айтады. Әдетте, жазылған сөзді оқуға жақсы дағдыланғанға дейін осылай болады. Ал оқу дағдысы жетілген кезде жазылған әріптерді (әріп-фонеманың өкілі) сол сөздегі фонемалардың дыбыс құндағына бөлеп, сөз түрінде айту сананың бақылауынан тыс, өздігінен (автоматты түрде) болады.

Жазылған сөзді айтқанда ондағы фонемаларды белгілі бір позицияға тәуелді реңктерін дұрыс айту орфоэпиялық нормаларды сақтау болып табылады. Соңғы жылдарда әсіресе жас буын өкілдерінің тілінде орфоэпиялық нормалардың бұзылуы көбіне оқушы жастардың тілінде, радиотелевизия хабарларында айтылатын сөздерде жиі ұшырайды. Әсіресе жазба текске сүйенген дикторлар мен комментаторлардың тілінде ауызша тілдің нормалары өрескел бұзылып жатыр. Мысалы: *қазақ елі, ақ орда, бір қатар, он бес* тәрізді т.б. сөздердің аралығында <к>, <н>

фонемаларының реңктері [Ғ], [М] түрінде дыбысталуы керек: [қазағ елі], [ағ орда], [бірғатар] т.б. Бірақ жазылған сөзді оқығанда ауызша сөздегі аса мәнді бұл заңдылыққа жете мән берілмесе, сөздің дыбысталу тұрқы бұзылады да, ондай сөз құлаққа тосын естіледі. Сөз жазылуынша [қазақ елі], [ақ орда], [бірқатар] деп айтылды делік. Әрине, бұл жерде сөздің фонемалық құрамы бұзылған жоқ. Егер сөздің фонемалық құрамы бұзылса, онда ол басқа сөзге немесе дыбыстардың мағынасыз тіркесіне айналады да тыңдаушыға мүлде түсініксіз болып қалады. Бірақ сөздің фонемалық құрамын бұзбай айту жеткіліксіз, сонымен бірге фонеманың белгілі бір позициядағы дыбыс құндағымен дұрыс айту да аса қажет. Олай болса орфоэпиялық норма дегеніміз сөз құрамындағы фонемалардың белгілі бір позициядағы дыбыс құндағына бөлеп, айту дегенге саяды. Сонда жазу-сызу дегеніміз (орфоэпияны қоса алғанда) жазарманның ғана үдесінен шығып қоймауға тиіс, сол жазылғанда тыңдарманның да талабын қанағаттандыратындай болуы керек. Олай болмаған жағдайда орфоэпия тек қалам ұстаушылар үшін ғана болып қалады. Ал жазудың өз ерекшеліктерін ескермей, емле тек оқуға бейімделсе, онда орфография тек тыңдарман үшін ғана болып қалады.

Ал жазылған сөзді оқығанда (оптикалық сигналды акустикалық сигналға көшіргенде) бұл әрекет керісінше болады:

1. Сөз (речь)	жазылған сөз	<i>кию, қорыт</i> Тіл (язык)
фонема < кійүү >	< қорытүү >	
	↓	
2. Сөз саптау	дыбыстау	[к°, і, й', ү, у'] [к°, о, р°, ү, т°, ұ, у]

Бұл процестен де жазылған сөздің дыбысталуы фонема арқылы жүзеге асатынын байқаймыз. Жазылған сөзді әріптен фонемаға көшіргенде, оқушы фонеманы сол сөздегі өзінің дыбыстық құндағына бөлеп айтады. Сонда орфоэпия дегеніміз, тар мағынасында, «жазылған сөзді (оптикалық сигналды) дыбыстық сөзге (акустикалық сигналға) көшірудің ережелері» болып табылады.

Біз бұл жерде дыбысты (дыбысталған сөзді) фонемаға «көшірудің» тәсіліне, яғни фонологиялық електен өткізуге тоқталдық. Бірақ жазудың мәні мұнымен толық ашылмайды. Егер жазу-сызуда фонема мен әріптің қатынасы 1:1 болып, бір әріп бір фонеманы белгілейтін болса, онда мәселенің басы ашық болар еді де, дыбысталған сөздің құрамындағы фонемалардың саны мен әріптің саны үнемі сәйкес түсіп жатар еді. Мысалы: <с> <а> <у> – сау дегендегі фонема мен әріптің қатынасы 3:3. Бірақ жазу тәжірибесінде фонема мен әріптің қатынасы үнемі бұл сияқты

сәйкес келе бермейді. Мұндай жазудың типі тіпті жоқтың қасы. Егер тілдегі инвариант фонема мен әліпбидегі әріптің саны дәлме-дәл болса, онда жеке сөздің құрамындағы фонемалардың саны мен сол фонемаларды белгілейтін әріп саны да бірдей болып, жазу дегеніміз «фонемалық транскрипция» жүйесі болып шығар еді. Жазу теориясында мұндай жазу пәлендей қолайлы деп танылмайды.

Сонымен, қазіргі қазақ жазуында, басқа жазуларда да солай, дыбысталған сөздің фонемалық құрамы мен хатқа түскен сөздің әріп құрамы сан жағынан кейде сәйкес болса, кейде сәйкес келмей жатады. Мысалы: [тау], <тау>, тау деген сөздегі фонема мен әріптің қатынасы 3:3, ұл дегендегі фонема мен әріптің қатынасы 2:2 болса, [к°'ү л°'ү у'], <күлу>, күлу, (үл° ұу) <үлу> сөздеріндегі фонемалар мен сол фонемаларды білдіретін әріп саны бірдей емес, яғни бірінші сөздегі фонема мен әріптің қатынасы 5:4, әлекіншісінде 4:3.

У деген таңба бірде <у> фонемасының жазудағы өкілі болса, бірде <ү>, <ү> фонемаларының да өкілі – әріп болып табылады. Мысалы: тау, бау, ұту, күлу т.б. Сонда У деген таңба арқылы <у>, <ү>, <ү> фонемалары белгіленіп тұр. Кез келген таңбаның екіжақты: таңбаланушы және таңбалаушы қасиеті болатыны тәрізді у таңбасының да екі жағы – мазмұндық жағы (план содержания) және тұрпаттық жағы (план выражения) бар. Олай болса, у таңбасының мазмұндық жағы фонема, тұрпаттық жағы әріп дегенге саяды. Басқаша айтқанда, фонема таңбаланушы да, әріп таңбалаушы. Осы екеуінің бірлігі жазу теориясында графема деген ұғымды білдіреді. Бұл бірлікті (фонема мен әріптің арақатынасын) былай көрсетуге болады:

фонема
графема (таңба) —————

әріп

Енді осы қатынасты жоғарыда аталған мысалдармен көрсетейік:

<У> фонема [тау] <тау> тау
У әріп

/У/ графема		<u><Ү> + <У></u> [үл° ұу] <үлу> ұлу У <u><Ү> + <У></u> [к°'ү л°'ү у'] <күлу> күлу У
-------------	---	---

Дыбысталған сөздің фонетикалық жазбасын беруде Ж.Әбуов, Ә.Жүнісбековтің үлгісі негізге алынды (Абуов Ж. Джунисбеков А. Фонетическая запись казахского текста. Алма – Ата, Ғылым, 1991) және сонда көрсетілген жүйені ұстандық. Бұған қосымша алынған шартты белгілер <...> «фонема», [...] «дыбыс» / .../ – «графема» дегенді білдіреді.

Жазудың ең кішкене бірлігі әріптің дыбысталған сөздің ең кішкене дыбыстық бірлігі фонемамен қатынасының қазіргі жазуымыздағы жүйесі, сонымен, мынадай болып келеді.

Графемалар^о

/а/ <а> <ата> [ата], *ата*

а

/ә/ <ә> <ән> [ән'], *ән*

ә

/д/ <д> <дән> [д'ә н'], *дән*

д

/ж/ <ж> <жақын> [жақын], *жақын*

ж

/з/ <з> <зейін> [з^де й і н], *зейін*

з

/м/ <м> <мен> [м^де н], *мен*

м

/н/ <м> <нан> [нан], *нан*

н

/ң/ <ң> <соң> [с^ооң], *соң*

ң

/о/ <о> <он> [о^нон], *он*

о

/ө/ <ө> <өн> [ө^нөн'], *өн*

ө

/с/ <с> <сан> [сан], *сан*

с

/т/ <т> <таң> [таң], *таң*

т

/ұ/ <ұ> <тұр> [т^оұ р'], *тұр*

ұ

/ү/ <ү> <үн> [үн'], *үн*

ү

→ $\frac{\langle \text{ы} \rangle + \langle \text{й} \rangle}{\text{и}}$ <сыйрақ> [сыйрақ], *сирақ*

→ $\frac{\langle \text{і} \rangle + \langle \text{й} \rangle}{\text{и}}$ <сійрек> [с'ійр^и ек'], *сирек*

/н/

→ $\frac{\langle \text{ү} \rangle + \langle \text{й} \rangle}{\text{и}}$ <дүрүйа> [д°'үр°'үй'ә], *дүрия*

→ $\frac{\langle \text{ү} \rangle + \langle \text{й} \rangle}{\text{и}}$ <шүкшүйа> [ш°'үк°'ш°'үйа], *шүкшия*

→ $\frac{\langle \text{л} \rangle}{\text{л}}$ <төл> [т'у'өл°], *төл*

→ $\frac{\langle \text{ы} \rangle + \langle \text{л} \rangle}{\text{л}}$ <ылақ> [ылақ], *лақ*

/л/

→ $\frac{\langle \text{і} \rangle + \langle \text{л} \rangle}{\text{л}}$ <ілек> [іл'ақ], *лек*

→ $\frac{\langle \text{ү} \rangle + \langle \text{л} \rangle}{\text{л}}$ <үлокүлдау> [үл°'ок°'үл°'дау], *лоқұлдау*

→ $\frac{\langle \text{ү} \rangle + \langle \text{л} \rangle}{\text{л}}$ <үлпүлдеу> [үл°'үп°'үл°'д°'еу], *үлтілдеу*

→ $\langle p \rangle$ $\langle opa \rangle$ [yop°a], *opa*

p

→ $\langle ы \rangle + \langle p \rangle$ $\langle ырас \rangle$ [ырас], *pac*

p

/P/

→ $\langle i \rangle + \langle p \rangle$ $\langle ipet \rangle$ [ip°et], *pet*

p

→ $\langle \Psi \rangle + \langle p \rangle$ $\langle \Psi p \Psi \rangle$ [ыр°Ψ], *py*

p

→ $\langle y \rangle$ $\langle say \rangle$ [say], *say*

y

/Y/

→ $\langle \Psi \rangle + \langle y \rangle$ $\langle say \Psi \Psi \rangle$ [sayΨΨ], *sayu*

y

→ $\langle \Psi \rangle + \langle y \rangle$ $\langle kel \Psi \Psi \rangle$ [kel'ΨΨ], *kelu*

y

→ $\langle \Psi \rangle + \langle y \rangle + \langle y \rangle$ $\langle oy \Psi \Psi \rangle$ [oyoyΨΨ], *oyu*

y

→ $\langle \Psi \rangle + \langle y \rangle + \langle y \rangle$ $\langle t \Psi \Psi \Psi \rangle$ [t°ΨΨΨ], *tuy*

y

/ю/

→ $\langle \Psi \rangle + \langle y \rangle$ $\langle b \Psi \Psi \Psi \Psi \rangle$ [b°ΨΨ°ΨΨ], *burtiuy*

y

→ $\langle \Psi \rangle + \langle y \rangle$ $\langle b \Psi \Psi \Psi \Psi \Psi \rangle$ [b°ΨΨ°c°ΨΨΨ], *bursiuy*

y

$\xrightarrow{\langle \text{й} \rangle + \langle \text{а} \rangle}$ <сайа> [сайа], сая
 я

$\xrightarrow{\langle \text{а} \rangle}$ <жарыйа> [жарыйа], жария
 я

/я/

$\xrightarrow{\langle \text{ы} \rangle + \langle \text{й} \rangle + \langle \text{а} \rangle}$ <ыйағыный > [ыйағыный], яғни
 я

$\xrightarrow{\langle \text{і} \rangle + \langle \text{й} \rangle + \langle \text{ә} \rangle}$ <ійәкій > [ій'әк'ій], яки
 я

$\xrightarrow{\langle \text{е} \rangle}$ <егін> [егін], егін
 е

$\xrightarrow{\langle \text{ө} \rangle}$ <көгөн> [к'өг'өн°'], көгөн
 ө

$\xrightarrow{\langle \text{ы} \rangle}$ <қыны> [қыны], қыны
 ы

$\xrightarrow{\langle \text{ү} \rangle}$ <күнү> [к°үн°ү], құны
 і

$\xrightarrow{\langle \text{і} \rangle}$ <іні> [ін°і], іні
 і

$\xrightarrow{\langle \text{ү} \rangle}$ <үнү> [үн°ү], үні
 і

<к>
/х/ ————— <қат> [қат], *хат*
х

<к>
/к/ ————— <кат> [кат], қал
қ

<к>
/к/ ————— <кел> [к'ел], *кел*
к

<к>
/һ/ ————— <қакарман> [қакарман], *қақарман*
һ

<п>
/п/ ————— <патша> [патша], *патиша*
п

<п>
/ф/ ————— <пәній> [п'ән'ій], *фәни*
ф

<й>
/й/ ————— <сыи> [сыи], *сый*
й

<и>
/и/ ————— <қыи> [қыи], қи
й

<ш>
/ш/ ————— <шаш> [ш'аш], *шаши*
ш

<ш> + <ш>
/ш/ ————— <ашшы> [ашшы], *ащы*
щ

<г>
 /г/ ——— <егін> [ег'ін'], *егін*
 ғ

<ғ>
 /ғ/ ——— <ағын> [ағын], *ағын*
 ғ

<б>
 /б/ ——— <бал> [бал], *бал*
 б

<п>
 /б/ ——— <арап> [арап], *араб*
 б

Бұл талдаудан графемалардың үш түрлі типі бар екенін көре аламыз:

- 1) бір әріп – бір фонеманы белгілейді;
- 2) бір әріп бірнеше фонеманы белгілейді. Ал бұлардың тұрақты және факультативті түрлері бар;
- 3) бірнеше әріп бір фонеманы белгілейді, бұлардың да тұрақты және факультативті түрлері бар.

Міне, бұдан қазіргі қазақ жазуы жүйесінің ішкі құрылымын: «дыбыс – фонема – графема – әріп» біршама толық байқауға болады. Осы ішкі құрылымға иек арта отырып, жазу жүйесіне талдау жасау оның жөндейтін, жетілдіре түсетін тұстарын айқын ашып береді. Тіпті басқа әліпбиге көшкеннің өзінде мұндай талдаудың бұрынғы жазуда кеткен олқылықтарды қайталамайтындай тағылымдық мәні де болады.

«Дыбыс – фонема – графема – әріп» деген төрт мүшелі қатынас жазудың ішкі құрылымын біршама толық аша түседі. Мұндағы сөз дыбыстары фонемалардың ауызша тілдегі өкілі болса, фонеманың жазба сөздегі өкілі – графема (инвариант), ал графема фонема тәрізді дерексіз единица, бірақ ол нақты әріптер (варианттар) арқылы көрінеді. Ал әріп дегеніміз – «жазуда фонемаларды немесе оның варианттарын белгілейтін белгілі бір әліпбидегі графикалық таңба». Олай болса, бар мәселе алдымен әліпбиге келіп тіреледі.

1.2 Графема – әріп – әліпби

Әдетте әліпби «белгілі бір жазуда қолданылатын, белгіленген тәртіппен орналасқан әріптердің жиынтығы» деген ұғымды білдіреді. Алайда әліпбидің мәні бұл ұғымда айтылғаннан гөрі әлдеқайда тереңде. Әсіресе

«әліпби дегеніміз жазуда қолданылатын әріптердің жиынтығы» дегенге көңіл аударсақ, жазу дегеннің өзі не нәрсе деген сұрауға келіп тірелеміз. Егер «жазу» акустикалық сигналды оптикалық сигналға көшіруге мүмкіндік беретін кодтың түрі» [14, 42] болса, онда сол кодтың кілті (шифры) болуға тиіс. Сонда кодтың элементтерін әріптер деп түсінсек, кілті – әліпби. Олай болса «әліпби дегеніміз белгілі бір фонемалардың жазудағы өкілі болып табылатын әріптердің жай ғана жиынтығы емес, сонымен қатар сол әріптерден түзілген жазуда оқудың кілті болып табылады. Ал әліпбидегі әріптердің саны, түптеп келгенде, тілдегі фонемалардың санына тәуелді болып келеді. Жалпы жазу теориясы бойынша, белгілі бір тілдегі фонемалардың саны мен алфавиттегі әріптердің саны идея бойынша дәл келуге тиіс, яғни бір әріп бір фонеманы білдіруге, ал бір фонема бір әріппен таңбалануы қажет. Бірақ ешбір ұлттың жазуында фонемалардың саны мен әліпбидегі әріптердің саны тепе-тең бола бермейді. Мысалы, ағылшын тілінде 46 фонема, әліпбиінде 26 әріп болса, орыс тілінде 41 фонема, әліпбиінде 33 әріп бар. Неміс тілінде 39 фонема, 26 әріп бар.

Бұл жерде жазу типологиясына байланысты байқалатын бір ерекшелік, қалай болғанда да, «әліпбидегі әріптердің саны тілдегі фонемалардың санынан артпауға тиіс деген талап айтпаса да өзінен-өзі түсінікті, тіпті, керісінше, әліпбидегі әріптің саны фонемалардың санынан азды-көпті кем болуға тиіс» (Зиндер Л.Р.).

Жазу типологиясы бойынша қазақ әліпбиіндегі әріптердің саны, әрине, қазақ тіліндегі фонемалардың санынан артық болмауға тиіс. Ал, керісінше, азды-көпті кем түсіп жатса құба-құп. Қазақ әліпбиі дәл осы талапқа сай ма? Қазіргі әліпбиде 42 әріп бар екені белгілі, ал жазу-сызу үшін бұл сан аз ба, әлде көп пе? Міне, бұл мәселе алдымен «қазақ тіліндегі фонемалардың саны қанша?» деген сұраудың жауабын іздеуге келіп тіреледі.

Бұрын-соңды жазылған оқулықтарда, зерттеулерде қазақ тіліндегі фонемалардың саны әртүрлі көрсетіліп жүр. Мұның өзі әлі де болса қазақ тіліндегі фонемалардың инвентары жөнінде зерттеушілердің бір топтамға келмегенін көрсетеді.

Қазақ тілінің фонемалық инвентарын анықтауда мұндай әркелкілік, біріншіден, қазақ тілінің дыбыстарын фонетикалық ыңғайда, екіншіден, фонологиялық тұрғыда қарастырумен байланысты. Ал фонологиялық тұрғыда қарастырған зерттеулердің өзі, қай фонологиялық мектептің (МФМ, ЛФМ) принципін ұстануына байланысты тілдегі фонемалардың санын әртүрлі көрсетуі ықтимал.

Қазақ тілі фонетикасының фонологияға дейінгі зерттелу тарихына шолу жасаған Ж.Малбаевтің зерттеуінде (...) мынадай деректер бар: «Н.И.Ильминский қазақ тілі дыбыстарын екі топқа жіктеп, дауыстылар-

дың сегіз түрін (а, ә, е, ы, і, о, ө, у, ү), дауыссыздардың он тоғыз түрін (п, б, м, w, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, ј, қ, ғ, к, г, н) атап өтеді; В.В.Радлов қазақ вокализмі тоғыз дауыстыдан (а, ә, е, о, ө, ы, і, ұ, ү), консанантизм саласы жиырма дауыссыздан құрылатынын атап айта келіп, деп таптастыра келіп, w (у) дыбысын жартылай дауысты және ј (й) сонорының жіңішке түрін дербес дыбыс деп қарайды; П.М.Мелиоранский қазақ вокализмі тоғыз дауыстыдан (а, ә, е, о, ы, і, у, ү), консанантизм саласы жиырма бір дауыссыз дыбыстан (б, п, м, т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, к, г, қ, ғ, ң, й, дж) құралатынын атап өтеді. Мелиоранский де л сонорының жіңішке түрін дербес дыбыс деп қарайды» (Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы, 1989. 5-7 бб.). Проф. Қ.Жұбановтың айтуынша, қазақ тілінде 26 түрлі дыбыс бар. Олар мыналар: а, б, ш, ж, д, е, г, ғ, и, қ, л, м, н, ң, к, р, п, о, с, т, ұ, у, үу, з, ы, ый (Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966. 170 б.).

Қазақ тілінің фонологиялық жүйесін талдауда дәстүрлі көзқа-
растан басқаша бағыт ұстанған теориялық зерттеу Ә.Жүнісбековтің
«Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахско-
го слова» деген еңбегі (20). Автор қазақ тілінде тоғыз сингармодауыс-
ты, он жеті сингармодауыссыз бар деп көрсетеді.

Олар: [а], [ә], [е], [о], [ө], [ы], [і], [ү], [ұ] сингармодауыстылар (36-б.)
және [б], [г-ғ], [д], [ж], [з], [і], [к-қ], [л], [м], [н], [ң], [п], [р], [с], [т], [у],
[ш] сингармодауыссыздары (43-б.). Ал [к], [қ] дыбыстарын зерттеуші қа-
таң жуыспалы тіл ортасы дауыссыздарының тепе-тең варианттары деп
қарайды, ғ, г әріптерімен таңбаланып жүрген [г], [ғ] дыбыстары да осы
тәрізді. Бұл жөнінде қазақ тілінің дауыссыздарын фонологиялық ыңғай-
да қарастырушылардың пікірі бір жерден шығып жатады. Мәселен, қ-ғ,
к-г дыбыстары жеке фонемаларға жата ма, екеуі архифонема – гиперфо-
неманы құрай ма? Еңбектерде бұлар дербес фонемаларға жатқызылып
жүр. Шынында, қосымша дистрибуция әдісін қолдансақ, олар жеке-жеке
фонема болып есептелмейді».

Сондай-ақ Жүнісбеков Ә. [х], [һ] дыбыстары қазақ тілінің төлтума да-
уыссыздарының қатарына жасанды түрде жатқызылып жүр деп біледі.
[х] – [к – һ] қазақ консанантизм жүйесінде оппозиция құра алмайды,
егер мұндай оппозиция бар болса, орыс тілінен ертеректе енген **қамыт**
[хомут] *хамыт* түрінде жазылуы (айтылуы) керек еді деген уәж айтады.
Сөйтіп, «Безусловно, [х] как интервокальный ассимилятивный вариант
[к – һ] в казахском языке существует» (42-б.) деп пікір түйеді, зерттеу-
шінің [һ] дыбысы жөнінде айтқан мына пікіріне де қосылуға болады: «В
непринужденной живой речи носителей языка этот звук вообще не встре-
чается, и лишь написанный текст понуждает интеллигенцию (дикторов,

артистов, учителей) произносить его. Однако его произношение требует сознательный, заранее подготовленной артикуляции, из-за которой оно лишено автоматизма в речи. У рядового носителя звук, обозначенный этой буквой, реализуется в виде щелковых позиционно-комбинаторных вариантов [к – h], [к - x] қаһарман (кахарман) «отважный» [16, 19 б.].

Зерттеушінің бұл дәлелдері мен айтқандырына қосыла отырып, үшін төрт әуез (тембр) бойынша бұлардың фонемалық статусын тиянақтай түсуге болатын тәрізді.

Қазақтың төл сөзінде қолданылатын әрбір дауыссыз инварианттың [у]-дан басқа, қай-қайсы болмасын төрт түрлі әуезбен айтатын варианттары және тоғыз реңкі болады:

— [к] — [қа] қаз
[қы] қыз

— [к°] — [қо] қоз
[құ] құз

<к>

[к'] — [кі] кісі
[ке] кесе
[кә] кәсіп
[к°'] — [кө] көз
[кү] күз

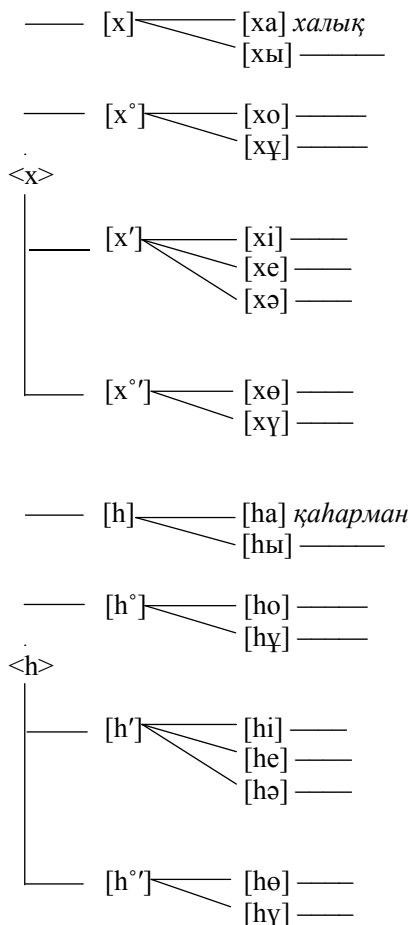
— [д] — [да] дал
[ды] дым

— [д°] — [до] долы
[дұ] дұрыс

<д>

[д'] — [ді] келді
[де] дем
[дә] дәп
[д°'] — [дө] дөп
[дү] дүрмек

Ал [x], [h] дауыссыздары жоғарыда айтылған дауыссыздарындай төрт әуезбен тоғыз түрлі реңкте түрлене алмайды.

[x], [h] дыбыстары тек *халық*, *қаһарман* тәрізді бірер сөзде жұмсалып, онда да спонтанды түрде емес, тек бір ғана әуезде [x] = [xa] = [h] = [ha] айтылады. Қазақ тілінің төл сөздеріндегі он жеті дауыссыздың артикуляциясы базасы («ойнақы» болып келеді, олардың тоғыз ([y] бес) түрлі

реңкте айтылуы да сондықтан, ал [x], [h] дыбыстарының тек бір ғана реңкте болып, оппозиция құра алмауы олардың әлі де фонемалық кезеңге өтпегенін көрсетеді. Сондықтан бұл дыбыстарды /к/ фонема-инварианттың варианттары деп тануға тура келеді.

Сонымен, қазақ тілінің фонологиялық жүйесінде тоғыз дауысты <а>, <ә>, <ы>, <і>, <е>, <о>, <ө>, <ұ>, <ү> және он жеті дауссыз: <б>, <г>, <д>, <ж>, <з>, <и>, <к>, <л>, <м>, <н>, <ң>, <п>, <р>, <с>, <т>, <у>, <ш> фонема-инвариант бар. Ал қазақ әліпбиінде қырық екі әріп бар: а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, ң, ы, і, ь, э, ю, я. Басқа тілдердің жазуында әріп саны фонемалардың санынан әлдеқайда кем. Салыстырыңыз: ағылшын жазуында 26 әріп, 46 фонема, орыс жазуында 33 әріп, 41 фонема, неміс жазуында 26 әріп, 39 фонема, ал қазақ жазуында, керісінше, 42 әріп, 26 фонема.

Ағылшын, неміс, орыс мектептерінің оқушылары 26-33 әріптің төңірегінде сауат ашып, қара таныса, қазақ оқушылары қара тану үшін 42 әріпті үйренеді. Бұдан қазақ мектебі оқушылары мен мұғалімдерінің тек сауат ашуда қаншама уақыт пен күш-жігер жұмсайтынын ойша шамалауға болады.

Қазақ әліпбиінде фонема мен әріптің сандық қатынасы 26:42. Жазу теориясында: «Число букв в алфавите не должно превышать число фонем. Это само собой разумеющееся требование: желательно же, чтобы оно было меньше» [14, 108 б.] делінеді.

Қазақ әліпбиіндегі 42 әріптің ішінде, төл сөздерді жазуда жұмсалмайтын в, ё, ф, ц, ч, ь, э тәрізді әріптерді есептемегенде, әріптердің саны отыз төрт екен (а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, х, һ, ш, щ, ы, і, ю, я). Осының өзінде әріп пен фонеманың сандық қатынасы 34:26 болып шығады. Мұндай алшақ сәйкессіздіктің өзі, түптеп келгенде, қазақ әліпбиінде басы артық әріптер шамадан тыс көп емес пе деген күмән тудырады.

Қазіргі әліпбидегі үйлесіміз көрінетін тағы бір жайт – құрамының бірыңғай еместігі. Мысалы, қазіргі әліпбидегі әріптерді шартты түрде екі топқа бөлуге болады: бірі – шеттілдік сөздерді жазу үшін қолданылатын әріптер тобы (в, ф, ц, ь, э), екіншісі – төл сөздерімізді жазуда жұмсалынатын әріптер. Тегінде, жазу-сызу дәстүрі ежелден келе жатқан ағылшын, неміс, француз, араб т.б. тілдердің әліпбиінде шеттілдік сөздерді жазу үшін әліпбиде арнайы алынған әріптер тобы болмайтын көрінеді. Олар әліпбиге сәйкес келмейтін шеттілдік сөздерді жазуда әріп тіркестерін, графикалық контекст, әріптердің әртүрлі тіркестері мен комбинацияларын пайдаланады. Мұндай тәсілді, арнайы әріптер тобын әліпбиге алмай-ақ, қазақ жазуында да қолдануға болар еді.

Біз бұл жерде, өзінен-өзі түсінікті болса да, негізінен шеттілдік сөздерді хатқа түсіру үшін әліпбиге арнайы әріптерді (в, ф, ц, ь, ъ, э) енгізудің қажет еместігіне, оның біркелкі әріптерден түзілуіне тоқталдық. Өйткені мәселенің түйіні, түптеп келгенде, алдымен әліпбидегі әріптердің дұрыс түзілуіне, ондағы таңбалардың тілдің дыбыстық құрылымына сай болуына келіп тіреледі.

Енді арнайы сөз студі қажет ететін әліпбидегі тағы бір өзекті мәселе – қазақтың төл сөздерін жазуда жұмсалатын әріптердің қызметі.

1. Бұл жерде теория мен практикада алдымен байқалатын алшақтық бір фонеманың әліпбиде төрт түрлі таңбамен берілуі: <к>: *к, қ, х, һ* (*кеше, қашан, қалық, қаһарман*). Ал, шындығында, <к> фонемасын әліпбиде бір ғана таңбамен (*к*) белгілеп, бұл сөздерді *кеше, қашан, қалық, қақарман* түрінде, ал <г> фонемасы үшін әліпбиде алынған *г, ғ*-ның орнына бір ғана таңба (*г*) алып, мысалы, *гүл, ғарыш* тәрізді сөздерді *гүл, ғарыш* түрінде жазуға болар еді.

Бұл арада графикалық контекстің үлкен мәні бар: көршілес дауысты жазылған сөздің жуан не жіңішке әуезбен айтылатынын байқатып тұрады. Сондай-ақ <и> фонемасы әліпбиде *й, и* әріптерімен таңбаланады: *кейін, киін* [к'й'ін'], ал, дұрысында, бұл фонема үшін бір ғана таңба алып, *кейін, киіін* түрінде жазуға әбден-ақ болады. Өйткені дәл осыған ұқсас дауыссыз <у> фонемасы үшін әліпбиде екі таңба *У және Ы* алынбай, бір ғана таңба берілген: *тау, ту* [туу].

2. Тағы бір атап айтпауға болмайтын Жайттың бірі – әліпбиде <и>, <а> фонемалары үшін *и, а* әріптері бола тұра, қосымша *я* таңбасының, дәл осы тәрізді <и>, <ұ>, <у> фонемалары үшін *и, ұ, у* әріптері бола тұра қосымша *ю* таңбасының алынуы әліпбидегі басы артық таңбаларды көбейту болып табылады. Әліпбиде <ш> фонемасын белгілейтін *ш* әрпі бар, осыған қарамастан қосымша *щ* таңбасын алу қисынды болып көрінбейді. *Ащы, тұщы, кеше* тәрізді сөздерді *аишы, тұшышы, кешше* түрінде жазуға да болар еді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды жинақтай келгенде теориялық тұрғыдан *х, һ, й, щ, ю, я* таңбаларын әліпбиге кіргізудің пәлендей дерлік графикалық мәні жоқ деуге болады.

3. Енді әліпбидегі әріптердің нақты қолданысын «дыбыс» «фонема» – «фонема – графема» – «графема – әріп» – «әріп – әліпби» тәртібі бойынша қуалай қарастырсақ, кейбір графемалардың инициал, медиал, финалдық позицияда факультативті вариант түрінде қолданылатынын байқауға болады:

<б> фонема – /г/ графема <б> фонема *біз, бала*
б әріп

Осы графеманың факультативті варианты:

<п> фонема – /б/ графема <п> фонема [арап] араб
б әріп [бап] баб

Финалдық позицияда /б/ графемасының <п> фонемасын білдіруі жүйелі емес, факультативті болып келеді. Ал бұлай жазу емледегі шарттылықты көбейтеді және ондай сөздердің саны артқан сайын жазудағы автоматизмді әлсіретіп, қандай сөздердің финалында б жазылатынын есте сақтауға тура келеді, санаға күш түсіреді. Жазу теориясында «Единственным универсальным и притом конкретным требованием является то, что графема не должна иметь факультативных вариантов» [14] деген қағида бар. Инициал позицияда қолданылатын /л/ графемасы жөнінде де осыны айтуға тура келеді: *лек, лекер, лек-лек, іле, ілескізу, іле-шала* т.б.

<л>
/л/ — лек, лекер, лек-лек
л

/л/-дың факультативті варианты:

<і>+ <л>
/л/ — іле, ілескізу, іле-шала
л

Графемалардың факультативті варианттарынан екшей келгенде, жазу-сызуымыз артық-ауыс таңбалардан арылып, біршама ықшамдала түсетінін байқауға болады. Бірақ, түптеп келгенде, әліпби жазуымыз, мықтағанда, фонологиялық транскрипцияның қайталамасы (аналогы) болып шығады. Ал мұндай жазу жүйесі графикалық лингвистикада аса бір үлгілі жүйе деп танылмайды. Бұл жөнінде зерттеушілердің мына бір пікіріне ден қоюға болады: «Нельзя рассматривать, например, фонемную транскрипцию как наилучший алфавит. Фонемная транскрипция и алфавитное письмо служат различным целям: первая используется в лингвистическом анализе и в лингводидактике, а второе служит для целей коммуникации» [17, 64 б.].

«Хотя буквенное письмо имеет целью передачу звукового облика слов (разумеется, в его фонемной интерпретации), отдельная буква алфавита не должна соответствовать одной фонеме, т.е. число букв не должна быть равно числу фонем соответствующего языка. Этим отличается от транскрипционной системы, в которой каждой фонеме отводится определенный знак, а каждый знак определенной фонеме, т.е. соответствие

между ними однозначно. Законы сочетаемости фонем, присущие каждому языку и специфические для каждого языка, дают возможность путем различной комбинации одних и тех же букв передавать сочетания разных фонем» [14, 67 б.].

Жоғарыда зерттеуші айтқандай, фонемалардың тіркесу заңдылығын еске ала отырып, дыбыстық тілдегі фонемалар мен әліпбидегі әріптердің сандық қатынасын (26:26) үйлестіре келе, әліпбидегі әріп санын әліде болса, бірер таңба көлемінде ықшамдай түсудің мүмкіндігі бар тәрізді. Мысалы, фонемалардың тіркесу қабілетіне сүйене отырып, <ң> фонемасы үшін әліпбиде арнайы *н* таңбасын алмай-ақ, бұл дыбысты *нг* әріптерінің тіркесімен де беруге болады. Мысалы: *танг*, [таң], *анг* [ан] т.б. дейтін пікірде бар. Осының өзінде жазуымыз негізінен фонологиялық транскрипция жүйесінің қайталамасы болып шығады.

Бұлай болғанда әліпбиіміз фонологиялық транскрипцияның таңбалары болып шығады: <а> А, <ә> Ә, <б> Б, <г> Г, <д> Д, <е> Е, <ж> Ж, <з> З, <и> И, <к> К, <л> Л, <м> М, <н> Н: арнайы таңбаланбайды, әріптердің тіркесімен беріледі <о> О, <ө> Ө, <п> П, <р> Р, <с> С, <т> Т, <у> У, <ұ> Ұ, <ү> Ү, <ш> Ш, <ы> Ы, <і> І (26:25).

Әрине, бұл түзілімге енгізілмей отырған *ё, я, ъ, э, ь, ъ* және *й* тәрізді әріптердің орыс жазуында фонемалық мәні мен қызметі ерекше. Бұл әріптер арқылы орыс әліпби жазуына 15 таңбаға дейін үнемделеді екен. Мысалы, *я* әрпі өзінің алдындағы дауыссыздың жінішке фонема екенін білдіріп қана қоймайды, сонымен бірге <а> фонемасының позициялық вариациясын да [â] танытады. Осындай тәсілдер арқылы орыс жазуындағы әріптер тек фонемалық мәнді емес, дыбыстық мәнді де білдіреді. Әріптердің фонемалық мәні мен дыбыстық мәні біте қайнаскан түрде болады. Орыс жазуының жетістігі де осында.

Ал қазақ жазуында қолданылып жүрген *я, ю* әріптерінің кей позицияда бір-үш таңбаға дейін үнемдейтін жағдайы болмаса, орыс жазуындағыдай фонологиялық қызметі немесе дыбыстық мәні жоқ (әліпбидегі *й, а, ъ, у* –лардың қайталамасы).

Сондай-ақ қазіргі біздің жазуымызда қолданылып жүрген қайсыбір әріптер кей позицияда өзінің фонемалық мәнінде жұмсалса, дыбыстық мәнінен ажырап қалып жатады. Мысалы, *көген, дүйім, ұлым* дегендегі *е, і, ы* әріптері фонемалық мәнде жұмсалып тұрғанмен дыбыстық мәні басқа. Кейбір зерттеушілер мұндай позицияда әріпті дыбыстық мәніне қарай «еріндікті екінші, үшінші буынға дейін жазған жөн» деп біледі [18, 30 б.].

Әрине, мұндай пікірді фонологтердің біразы құптай түсері сөзсіз. Бұл жөнінде 70-жылдардың басында фонологиялық тұрғыда пікір айтып,

мәселе көтергендер болды. Өйткені бұл жерде әріпті дыбыстық мәніне қарай жазғанмен, фонемалық мәні сақталмайды. Сондай-ақ әріптерді бірыңғай дыбыстық мәніне қарай белгілесек, онда *басшы, бізсіз, көз жібер* дегендерді *баишы, біссіз, көжжүбөр* деп жазуға тура келер еді. Бұл қазақ әліпбиі мен орфографиясының аса даулы мәселелері болып табылады.

Әдетте фонемалардың инвентарын анықтап алғаннан кейін, әр фонеманы бір-бір таңбамен белгілеп, әліпби түзу пәлендей дерлік қиын емес. Мәселенің күрделілігі мынада: белгілі бір әріппен фонеманы бейнелей отырып, оның әртүрлі позициялық реңкіне сол әріпті үйлестіре алатындай (мысалы, орыс жазуындағыдай) әліпби түзу – қиынның қиыны.

Бұл арада әліпбиге байланысты талдауымызды осымен де аяқтауға болар еді. Бірақ тағы бір мәселенің басын аша кету қажеттігі байқалып тұрады. Қазақ жазуы, жұртшылыққа мәлім, дүниежүзіне аса кең тараған және ғасырлар бойы қызмет етіп келе жатқан үш әліпбидің екеуін (араб, латын) басынан өткізіп, үшіншісін (орыс әліпбиін) қолданып келеді. Біз осы аталған әліпбиге негізделген жазу-сызуымыздың жүйесін құрылымдық (структуралық) тұрғыда шама-шарқымызша талдаудың елегінен өткіздік.

Сөйте отырып, әліпбидегі басы артық-ау дейтін әріптерді және әріптердің нақты қолданысындағы кейбір қайшылықтар мен даулы мәселелерді байқадық. Мұның өзі ендігі жерде бір кездерде қолданылған араб нұсқалы әліпбидің (А.Байтұрсынов), латын әліпбиінің, сондай-ақ олардың ешқайсысына ұқсамайтын әліпби жобасының (Ә.Жүнісбеков) қазіргіден артық немесе олқы түсіп жатқан тұстары бар ма деген сұраудың төңірегінде қысқа да болса өз пікірімізді айтуға мүмкіндік береді. Өйткені бір зат құбылысты екіншісімен салыстырғанда барып, айырмасы байқалып тұрады.

Жалпы тіл білімінде тұңғыш фонологтар деп әдетте әліпби түзушілерді айтады (кейде олардың фонологиялық зерттеу жазуы шарт емес). Олай болса, қазақ тіл біліміндегі алғаш фонологтер – Ахмет Байтұрсынов, Құдайберген Жұбанов. А.Байтұрсыновтың қазақ тілінің дыбыстары жөнінде фонологиялық көзқарасы алдымен өзі түзген әліпбиден көрінеді (Байтұрсынов А. Тіл тағылымы, 324-329 бб.). «қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз. Дауысты дыбыстар: .../а/, .../о/, .../ү/, .../ы/ .../е/. Дауыссыздар мыналар: .../б/, .../п/, .../т/, .../ж/, .../ш/, .../д/, .../р/, .../з/, .../с/, .../ғ/, .../к/, .../қ/, .../г/, .../н/, .../л/, .../м/, .../н/. Жарты дауысты дыбыстар:

шолақ ... /у/, һәм шолақ ... /й/ [19]. Бұл түзілімде қазақ дауыссыздарының инвентарына және оларды таңбалайтын әріптерге байланысты аса бір елеулі айырма жоқ, әйтсе де [x], [h] тәрізді дыбыстарды ғалымның дауыссыздар жүйесіне енгізбегені көрініп тұр. Ал ең басты ерекшелік дауыстыларға байланысты екені бірден байқалады. Біздің ойымызша, А.Байтұрсынов көрсетіп отырған қазақ дауыстыларының жүйесін фонологиядағы «инвариант-вариант» қисыны бойынша негізінен былайша түсінуге болады.

Қазақ тілінің дауыстылар жүйесінде бес инвариант-фонема бар. Осы инвариант-фонемалардың нақты қолданыста әрқайсының, е-ден басқасының, жуан және жіңішке әуезбен (тембрмен) түрленіп отыратын екі варианты бар:

1. инвариант – фонема <а>

вариант [а] ақ
 вариант [ә] әк
2. инвариант-фонема <о>

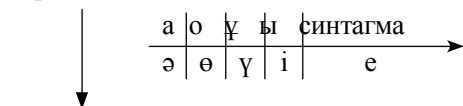
вариант [о] оқ
 вариант [ө] өк
3. инвариант-фонема <ұ>

вариант [ұ] ұқ
 вариант [ү] үк
4. инвариант-фонема <ы>

вариант [ы] ық
 вариант [і] ік
5. инвариант-фонема <е> – е ек

Әдетте [а] мен [ә] варианттарын бір инвариант-фонема деп тану үшін олардың өзара ортақ белгілері болуы шарт. Ол – екі варианттың да ашық, езулік болуы; ал осы екеуін екі түрлі вариант деп тану үшін олардың ортақ белгісінен басқа айырмасы да болу керек. Ол – бірінің жуан [а], екіншісінің жіңішке [ә] әуезде айтылуы. <о>, <ұ>, <ы> инвариант-фонемалары жайында да осыны айтуға болады. Бұл – бір. Екінші, варианттар парадигмалық қатынаста болады, яғни «екінің бірі» принципі бойынша сөзде не [а] варианты, не [ә] варианты қолданылуы шарт. Ал инварианттар синтагмалық қатынаста болады, ал бұл қатынас «және ... және» принципі бойынша жүзеге асады.

Бұл айтылған дауыстылар жүйесі (варианттар) мен синтагмалық (инварианттар) қатынасын былайша көрсетуге болады:

Синтагмалық қатынас бойынша бір сөздің шенінде [a], [o], [y], [ы] дауыстылары қолданыла береді: *ақын, Отан, ұлы, қызы*; [ə], [ə], [y], [i], [e] дауыстылары да осы тәрізді: *әні, өнері, үні, елі* т.б. Бұдан байқайтынымыз бір инварианттың варианттары синтагмалық қатынасқа түспейді немесе олар бір сөздің шенінде ұшырамауға тиіс. Қысқасы, А.Байтұрсыновтың «бес дауысты» жүйесін, біздіңше, осылай түсінуге болады. «Бес дауысты» жүйесімен әліпби түзе келіп, Байтұрсынов бес инвариант фонеманың әрқайсысын бір-бір әріппен белгілейді. Сөйте отырып, әлгі әріптер арқылы жазуда әр фонеманың екі түрлі әуезін (жуан, жіңішке) сол фонеманың таңбасына «сыйғызып» береді. Сөйтіп, инварианттардың варианттары үшін бас-басына әріп алмай-ақ, дәйекші арқылы жуан немесе жіңішке (дәйекші болмауы жуан оқуды, дәйекші болуы жіңішке оқуды) әуезде оқылатындай жазу жүйесін жасайды. Сонымен, А.Байтұрсынов әліпби жүйесінің, түптеп келгенде, қазіргіден өзгешелігі әріптердің фонемалық мәнді бере отырып, дыбыстық мәнді де (жуан-жіңішке әуезін) білдіріп, біте қайнасып тұрған ішкі құрылымдық ерекшелігінде. «Біте қайнасқан» бұл ерекшелік қазақ тілінің сингармонизм жүйесімен ерекше үйлесім табады: «Тәнді жан қандай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды солай билейді: яғни дауысты дыбыстар жуан айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар да жуан айтылады. Дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, басқа дыбыстар да жіңішке айтылады. Бұлай болғанда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке айтылмағын белгілеп отырсақ, басқа дыбыстардың да жуан-жіңішке айтылатындығы да айырылғаны» (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы, 325-б.).

А.Байтұрсынов түзген әліпбидегі жүйені қатаң ұстана отырып, тек бірер дауыссызды ықшамдап алатын болсақ (қ, к, ғ, г-лердің орнына қ, г-ні ғана алып), бұл әліпбидегі фонемалар мен әріптердің сандық қатынасы 26 (фонема): 22 (әріп) болып шығады. Мұндай қатынас «әліпбидегі әріптің саны фонеманың санынан аз-кем төмен болуға тиіс» деген жазудың жалпы шартымен үйлесіп жатады.

Әліпби және жазу-сызуға тікелей қатысты болған соң, Ә.Жүнісбеков түзген сингармоәліпбиіне қысқа да болса арнайы тоқтала кету керек. Жүнісбековтің зерттеуінде («Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова») сингармонизм құбылысының дәстүрлі сипаттаудан түбегейлі өзгерісі бар. Сингармонизм, ғалымның концепциясы бойынша, дауыстылар мен дауыссыздардың ықпалдасып, бір-бірінен мүлде ажырамастай ортақ төрт әуезбен (тембрмен) айтылуы. Дауыстылар мен дауыссыздардың өз алдына дербес тембрі болмайды немесе бірінің тембрі басыңқы (дауыстыныкі), бірінікі бағыныңқы (дауыссыздікі) болмай, тепе-тең дәрежеде ықпалдасады. А.Байтұрсынов-

тың сөзімен айтқанда, «дауыссыздар мен дауыстылардың бірлігі тән мен жанның бірлігі» тәрізді. Мұндай тембр, зерттеуші көрсеткендей, әдеттегі фонетикалық тембрден (эмоционалды-экспрессивті, политембрлерден) мүлде бөлек сингармотембр деп аталады. Сингармотембрлер морфеманың, сөздің дыбыстық құндағын құрайды әрі тілдің мағыналық едінцаларын бір-бірінен ажыратып тұрады. Басқаша айтқанда, фонологиялық қызмет атқарады. Сөйтіп, сингармонизмнің, зерттеушінің пайымдауынша, лингвистикалық мәні, түптеп келгенде, фонологиялық қызмет атқаруына саяды. Алдымен зерттеуші күллі дауыстылар жүйесінен үш сингармотипті анықтап алады. Олар: ашық, қысаң, дифтонг дауыстылар. Түсіну-ге ыңғайлы болу үшін бұл үш сингармотипті біз шартты түрде үш «инвариантфонема» деп алдық. Әр вариант-фонеманың сөзқолданысымызда бірнеше варианттары болады:

1. ашық дауысты инвариант
 - вариант [а]
 - вариант [ә]
2. қысаң дауысты инвариант
 - вариант [ы]
 - вариант [і]
 - вариант [ү]
 - вариант [ү]
3. дифтонг инвариант
 - вариант [е]
 - вариант [о]
 - вариант [ө]

Бұл жерде [а], [ә] варианттарының бір типке, класқа жататын ортақ белгісі ашық және езулік болып келуі, солай бола тұра бір-бірінен айырмасы жуан және жіңішкелік қасиетінде.

Ал екінші топтағы [ы], [і], [ү], [ү] варианттарының бір типке, класқа (инвариантқа) жататын ортақ белгісі бәрінің де қысаң болуы, солай бола тұра, вариант есебінде бір-бірінен айырмасы жуан, жіңішке, еріндік, езулік түрленуінде.

Үшінші топтағы [е], [о], [ө] варианттардың бір типке, класқа (инвариантқа) жататын ортақ белгісі дифтонг түрінде болуы, солай бола тұра вариант есебінде бір-бірінен айырмасы олардың жуан-жіңішке, еріндік-езулік болу ерекшелігімен байланысты.

Сонымен, үш инвариант-фонема сөзде тоғыз түрлі вариантқа дейін түрленеді. Ал дауыссыздар жүйесі он жеті инвариант-фонемалардан түзіледі: б, г, д, ж, з, и, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ш. Зерттеуші түзген дауыссыздардың жүйесі дәстүрлі филологиялық ұстаныммен бірдей. Айырма, түптеп келгенде, дауыстылардың типтері мен түрлерінде

болып шығады. Сөйтіп, Ә.Жүнісбеков қазақ дауыстыларының осы жүйесін бейнелейтін жазу системасын ұсынады. Автор алдымен он жеті инвариант-фонеманы бір-бір таңбамен (сингармоәріппен) белгілейді. Ал осы он жеті инвариант-фонемалардың төрт тембрмен (жуан, жіңішке, еріндік, езулік болып) айтылып, сөз құрауын дауыстыларды белгілейтін (әр дауыстыға бас-басына) арнайы таңба алмай-ақ, дауыссыздарға қосылатын дәйекшінің әртүрлі орналасу ыңғайымен беріп отырады [20, 51-53 бб.]. Автор осы құрылымдық жүйенің лингводидактикалық моделін жасады.

Сөйтіп, күллі қазақ сөзін осы тәсілмен жазып шығуға болады. Бұл жазудың, түптеп келгенде, мәні мынада: белгілі бір әріп жазуда дауыссызды таңбалай отырып, оны төрт түрлі тембрмен қоса бейнелейді. Ал А.Байтұрсыновтың «бес дауыстыға» құрылған жазуындағы әріп белгілі бір фонеманы таңбалай отырып, оның жуан-жіңішке екі тембрін қоса бейнелейді. Сондай-ақ «бес дауыстыны» арқау еткен жазудағы дәйекші сөздің қандай тембрде айтылуына «дирижер» болып тұрады. Ал үш дауыстыны арқау еткен бұл жазудағы дәйекші буынның қандай тембрмен айтылуына «дирижер» болып тұрады. Ал осы екі жазудың ортақ қасиеті олардың ішкі құрылымында: әріптер сөзді, морфеманы құрап және ажыратып тұратын дыбыстарды белгілей отырып, оларды өзінің құндылығында қоса бейнелейді.

Үш дауыстыға негізделген жазудағы әріптер мен тілдегі инвариант фонемалардың сандық қатынасы жалпы әліпбиге қойылатын талаппен де үйлесіп жатады (фонемалардың санынан әліпбидегі әріптің саны аз-кем төмен болуға тиіс). Мысалы, автордың сингармофонологиялық зерттеуінде 3 дауысты, 17 дауыссыз инвариант-фонема бар, ал әліпбидегі әріптің саны 17. Сонда фонема мен әліпбидегі әріптің сандық қатынасы 20:17. Бұл қатынасты дәстүрлі фонологиялық жүйемен көрсетсек, 26 инвариант фонема: 17 әріп болып шығады. Сондай-ақ бұл әліпбидің үнемділік жағын да айта кетуге болады. Мысалы, қазіргі әліпбиде 100 таңбамен жазылатын сөз сингарможазуда 60-қа жуық таңбамен беріледі (үнемділігі 40/-тай).

1940 жылға дейінгі қолданылған латын жазуы жүйесі мен әліпбиі, әріптердің азын-аулақ ықшамдылығы, болмаса, осы күнгі жазу жүйемізден пәлендей принципті айырмасы жоқ, сондықтан бұл әліпбиге тоқталуды жөн көрмедік. Дегенмен айта кетететін нәрсе – қазіргі жазуымыздағы негізгі жүйе болып табылатын «бір әріп – бір фонема» тәсілі негізінен латын әліпбиі кезінде жасалды. Латын әліпбиі, кейбір ауытқуларды ескермегенде, фонологиялық сипатта болды. Осы күнгі емле принциптері сол кездің өзінде айқындала бастады (жазуда негізгі

дыбыстарды белгілеу, сөздерді бір нұсқада жазу т.б.). Сөйтіп, қазақ жазуы бір жүйеден екінші бір ұқсас жүйеге оңай көшті. Әріптердің фонеманы білдіретін мәні сол күйінде қалды да тек символы (суреті) өзгерді: мысалы, латынша

<p>

<п>

/p/ графема *p* ; қазіргіше /п/ графема *п*

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан қазақ фонологиясында үш түрлі бағыттың бар екенін аңғарамыз.

1. Тоғыз дауыстыға негізделген фонология.

	жуан	жіңішке	езулік	еріндік	ашық	қысаң
а	+	—	+	—	+	—
ә	—	+	+		+	—
ы	+	—	+	—	—	+
і	—	+	+	—	—	+
о	+	—	—	+	+	—
ө	—	+	—	+	+	—
ұ	+	—	—	+	—	+
ү	—	+	—	+	—	+
е	—	+	+	—	?	?

Басқа дауыстылар, салыстырып қарасаңыз, ең аз дегенде бір-бірінен бір айырым бойынша дараланып тұрады, ал <е> туралы мұны айтуға болмайды. Егер бұл дауыстыны ашыққа жатқызсаңыз <ә>-ден, қысаңға жатқызамыз <і> -ден айырымы болмай қалады.

Әдетте бұл дауыстылар былайша топтастырылып жүр.

жуан	а, о, ы, ұ
жіңішке	ә, ө, і, ү, е
езулік	а, ә, ы, і е,
еріндік	о, ө, ұ, ү
ашық	а, ә, о, ө, е
қысаң	ы, і, ұ, ү, е

Біздің ойымызша, бұл фонетикалық ыңғайдағы таптастыруға жатады. Ал фонологиялық таптастыру бұлай болмауға тиіс, өйткені бір топқа жататын дауыстылар екінші топтың мүшесі бола алмайды.

II. Бес дауыстыға негізделген фонологиялық жүйе (А.Байтұрсынов).

<a> [a], [ə]

<ы> [ы], [i]

<ү> [ү], [y]

<o> [o], [ə]

<е> [e]

Бұл жүйе бойынша, сөздегі күллі дыбыстардың басын қосып фонетикалық бір бүтін етіп тұратын нәрсе – дауыстылардың жуан-жіңішке әуезі (тембрі).

III. Үш дауыстыға негізделген фонология (Ә.Жүнісбеков).

1. ашық – [a], [ə]

2. қысаң – [ы], [i], [ү], [y]

3. дифтонг – [e], [o], [ə]

Бұл жүйе бойынша, сөздегі күллі дыбыстардың басын қосып, бір бүтін етіп жұмылдырып тұру жуан, жіңішке, еріндік, езулік әуез арқылы жүзеге асады.

Бірінші топтағы таптастырудан II және III топтағы таптастырудың үлкен айырмасы бар. Соңғы екі таптастыруда бір типке жататын дауыстылар екіншісінде қайталанбайды. Міне, бұларды сондықтан фонологиялық таптастырудың алғашқы үлгісі деуге болады.

1.3 Әліпбидегі әріптің аттары

Қазіргі жазуымызда қайта қарай отырып, негіздей түсетін нәрсе – **әліпбидегі әріптердің аты**. Жазудағы әріптердің атын алдымен екі топқа бөліп қарау қажет тәрізді. Бірінші топқа жататындар – дауыстыларды таңбалайтын әріптердің аты. Бұл топтағы әріптердің атауы негізінен ашық буындағы дауыстылардың дыбысталуына сәйкес келеді. *А-на, ө-сір, ә-ке, е-рік, ұ-сын, ү-кі* т.б. Дауыстылардың дыбыстық ортаға неғұрлым тәуелсіз реңкі алдымен осындай ашық буында көрінеді. Осы реңктің әліпбидегі әріптің атауы болып жұмсалуды дау тудыра қоймайды. Шешімі қиынырақ көрінетін нәрсе – екінші топтағы әріптердің атауы. Қазіргі әліпбидегі *б* әріп [бе], *з* – [ге], *ғ* – [ға], *д* – [де], *ж* – [же], *з* – [зе], *к* – [ка], *қ* – [қа], *л* – [эл], *м* – [эм], *н* – [эн], *ң* – [эн], *п* – [пе], *р* – [эр], *с* – [эс], *т* – [те], *х* – [ха], *һ* – [һа], *ш* – [ша] түрінде айтылады деп көрсетілген (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1963). Аталған сөздің кейінгі басылымдарында (1978, 1988) әріптердің осы атауы беріліп жүр. Кезінде «затын алған соң атын да бірге алайық», әріптердің орысша аталуы мен қазақшасы ұқсас болсын деген ыңғайда осылай болып кеткен тәрізді. Бұл аталған әріптердің атын орысша нұсқасымен салыстырсақ, сөздікте аталуын [бе], [ве], [ге], [пе], [че]; ал қалғандарын [дэ], [ка], [эл], [эм], [эн],

[пэ], [эр], [тэ], [эф], [ха], [цэ], [ша], [ша] түрінде берген (Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1960. 14-б.).

Ал соңғы жылдары шыққан сөздіктерде [бе], [ве], [ге], [пе] дегендер, [че] -ден басқасы [бэ], [вэ], [гэ], [пэ] түрінде беріліп, дауыссыздарды білдіретін барлық әріптердің атауы бір нұсқада көрсетілген (Орфографический словарь русского языка. М., 1986. 12-б.). Бұдан байқайтынымыз орыс әліпбиіндегі дауыссыздарды таңбалайтын әріптердің аты жуан фонемалардың дыбысталуына сәйкес алынған. Орыс әліпбиіндегі әріптердің аттарында бірізділік бар, сонымен қатар олардың неге бұлай аталатыны өзінен-өзі байқалып тұр.

Ал қазіргі әліпбиіміздегі әріптердің аты бір кездегі орысша нұсқамен берілген күйде жүр: [бе], [ве], [ге], [пе] т.б. Сондай-ақ *н* әрпінің атын [эн]; *к* әрпінің атын [ка] деп беру ешбір қисынға сыймайды. Немесе әліпбидегі *д, в, ж*, әріптерінің аты үшін [де], [же] делініп жіңішке дыбысталуы берілген, ал *л, р, қ, з, т.б.* әріптер үшін [эл], [эр], [қа], [ға] делініп жуан түрі берілген. Әріптердің бұлай аталуында негіз бар екенін түсіну қиын.

Міне, мұндайлар әліпбидегі әріптердің аттарын, әйтеуір, келісе салу жолымен емес, қалайда бір негізге сүйене отырып, олардың айтылуын бір ізге түсіру қажет екенін көрсетеді.

Қазақ дауыссыздары әдетте жалаң түрде дыбысталмайды. Олар дауыстылардың айтылуына иек сүйей отырып, тоғыз реңкте түрлене алады: [ба], [бэ], [бы], [бі], [бұ], [бү], [бе], [бо], [бө]. Өзге дауыссыздар да осы тәрізді, тек [у] ғана езулік [ы], [і] дыбыстарымен айтылмайды да, өзге дауыстылармен түрлене береді. Бұл жерде әріптің аты үшін ашық буын түрін алудың мәні бар. Өйткені мұндай фонетикалық жағдайда дауыссыздар неғұрлым тәуелсіз реңкте жұмсалады. Сонымен бірге жоғарыда айтылған тоғыз түрленудің ішінен біреуін дауыссызды белгілейтін әріптің аты етіп алу қажет. Мысалы, біздің аңғаруымызша, сол тоғыз түрленудің ішінен фонетикалық жағдайға неғұрлым тәуелсізі – /бы/. Мұны анықтаудың еш қиындығы жоқ: кез келген қазақ аудиториясына *бұл, бүл, бел, бөл, бор, бар, бүр* сөздеріндегі мына бірінші әріпті жеке-жеке дауыстаңыз десе, бәрі дерлік ол әріпті [бы] түрінде айтып береді. Мұндайды мектеп тәжірибесінен де жиі байқауға болады: «Мұғалім кез келген бір оқушыға алфавитті оқытып шығып, ол оқушының алфавиттегі әріптерді дұрыс айтты ма, әлде қате айтты ма, соны бақылау, сол бақылаудың негізінде жаңа сабақты бастап жіберу керек. Өйткені кейбір оқушылар *б/бе, г/ге, с/эс, т/те, ф/эф* деудің орнына *б/бы, г/гі, с/сы, т/ты, ф/фы* деп қате айтады» (Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы: Мектеп, 1988. 62-б.). Шындығында, баланың әріптерді бұлайша дыбыстауы дұрыс. Әріптердің атын бұлай айта отырып, оқушы сол дауыссыз дыбыстың тоғыз түрленімінің ішінен неғұрлым тәуелсіз түрін тауып отыр, сондықтан әріптің атауы да дәл солай болуға тиіс. Ал әріптердің [эс], [ка], [эл], [эм], [эн], [эң] деген

атаулары қысқарған сөзді былай қойғанда, қазақтың кәдімгі жай сөздерін оқуға үйлеспейді.

Сонымен, белгілі бір дауыссыздың тоғыз түрлі нұсқасының ішінде қалайда біреуі әліпбидегі сол дауыссызды білдіретін әріптің аты болуы шарт. Ал дауыссыздың тоғыз нұсқасының ішінде неғұрлым дыбыстық ортаға тәуелсізі осы дауыссызды белгілейтін әріптің атауы ретінде алынуда тиіс. Міне, осыны негізге ала отырып, әліпбидегі әріптердің аттарын былайша атауға болады:

1. б – [бы], з – [зы], д – [ды], ж – [жы], з – [зы], қ – [қы], н – [пы], с – [сы], ш – [шы]:

2. к, г әріптері тек жіңішке дауыссызды таңбалайтын болғандықтан, олар [кі], [гі] түрінде айтылады;

3. Үнділерді білдіретін әріптер былайша бірыңғай аталуға тиіс:

а) м – [мы], н – [ны], ң – [ңы], л – [ыл], р – [ыр]. Бұлай болатыны кейбір үнділердің алдында селбеспе дауысты болады;

ә) тәжірибеге қарағанда и әрпі /йй/ түрінде жіңішке дыбысталады. Кейбір оқушылардың *ми* деген сөзді (мій) деп оқитыны да сондықтан. Міне, осындай негіздерге сүйене отырып, қазақ сөздерінің жазылуында қолданылатын 26 (28) әріптің әліпбидегі атын былай деп алуға болады:

А – [а], Ә – [ә], Б – [бы], Г – [гі], Ғ – [ғы], Д – [ды], Е – [е], Ж – [жы], З – [зы], И – [йй], К – [кі], Қ – [қы], Л – [ыл], М – [мы], Н – [ны], Ң – [ңы], О – [о], Ө – [ө], П – [пы], Р – [ыр], С – [сы], Т – [ты], У – [ұу], Ү – [ү], Ү – [ү], Ш – [шы], Ы – [ы], І – [і].

Сонымен, бұл тарауда айтылғандарды түйіндей келгенде, қазақ фонологиясын зерттеуде үш бағыт бар екенін байқауға болады. Біріншісі – тоғыз дауысты мен он жеті дауыссызды жеке-жеке фонемалар деп қарастыратын фонология. Соңғы кездегі зерттеулерде бұл акцентті фонология деп аталып жүр (Жүнісбеков Ә. Жүсіпов М.); екіншісі – сингармофонология (осы аталған авторларда). Сингармофонологияның, біздің байқауымызша, екі нұсқасы бар: а) А.Байтұрсыновтың бес дауысты, екі әуезге (тембрге) құрылған фонологиясы; ә) Ә.Жүнісбековтің үш дауысты, төрт әуезге негізделген фонологиясы.

Жазу қалайда белгілі бір фонологиялық негізге табан тірейді. Қазіргі жазу – фонологияға негізделген жазу. Бұл жазудың құрылысы сөздің жуан-жіңішке, еріндік-езулік әуезде айтылуын жеке-жеке дауыстыларды әріппен белгілеу арқылы жүзеге асады. Ал сингармофонологияға табан тіреген жазу сингарможазу деп аталып жүр. Бұл жазудың басты өзгешелігі сөздің жуан және жіңішке әуезі жеке-жеке әріптермен емес, бір ғана дәйекші арқылы белгіленеді. Ал Жүнісбековтің үш дауысты төрт әуезге құрылған жазудың өзгешелігі төрт әуез арнайы әріптермен белгіленбей, дәйекшінің әртүрлі қойылуы арқылы беріледі. Сөйтіп, бұл жазулардың қай-қайсын болмасын жазудың фонологиялық типіне, фоне-

мографиялық түріне жатқызуға болады. Ал фонемографиялық жазудың өзін а) дәстүрлі-фонологиялық жазу, ә) сингарможазу деп бөлуге болады. Ал сингарможазудың екі нұсқасы бар: екі әуезге құрылған жазу (А.Байтұрсынов), төрт әуезге құрылған жазу жобасы (Ә.Жүнісбеков). Енді осы тараудың басында айтылған Л.Р.Зиндердің жазуларды топтастырған схемасына қайта назар аударып, оны әрі қарай жалғастырсақ, былай болып шығады:

Жазудың тегі

I. Семасиографиялық немесе идеографиялық (тілдің мазмұн жағына негізделген)

II. Фонографиялық (тілдің тұрпат жағына негізделген) .

Жазудың түрлері

А. Пиктография (хабардың жалпы мазмұнын бейнлеуге негізделген).

Б. Иероглифика немесе логография (сөзге негізделген)

А. Силлабографиялық (графикалық таңбаның объектісі – буын).

Б. Фонемография (графикалық таңбаның объектісі – фонема).

а) дәстүрлі-фонологиялық (латын, кириллица)

ә) сингарможазу: екі әуезде жазу негізделген сингарможазу, төрт әуезге негізделген сингарможазу

Әр жазудың құрылымына байланысты орфографиясының өзіне тән негізгі принципі болуға тиіс. Мысалы, сингарможазудың негізгі орфографиялық принципін сингармопринцип деп атауға болады. Қазақ сөздерінің жазылуында сингармопринцип бойынша сөздегі екі әуез (А.Байтұрсынов) немесе буындағы төрт әуез (Ә.Жүнісбеков) үндестігін қатаң сақтау қажет.

Ал фонологиялық жазудың емлесіндегі басты принцип – фонемалық принцип. Ол негізінен сөздің құрамындағы фонемалардың күшті позициядағы түрін жазуға негізделеді. Қазіргі қолданылып жүрген жазу-сызуымыз фонологиялық жазу болғандықтан, енді келесі тарауда осы жазудың емлесіндегі негізгі принципке арнайы тоқталамыз.

II тарау. ОРФОГРАФИЯ

Қазіргі жазу-сызуымыз 1940 жылдан бері қолданылып келеді және қазақ тілінің жазба түрі осы жазу-сызу арқылы тиісінше қызмет етіп, сан қилы қоғамдық қажеттілікті шама-шарқынша өтеп те жатыр.

Әдетте тіл, не ауызша, не жазбаша болсын, өзінің қызметін жүйе түрінде жүзеге асырады. Олай болса, қолданып жүрген жазу-сызуымыздың ішкі құрылымы, өзіндік жүйесі болуға тиіс екені даусыз. Тіліміздің жазу жүйесін жетілдіру, жақсарту, реттеп отыру, оны дұрыс қолданудың құралдарын жасау т.б. жөнінде едәуір шаралар жасалды: негізгі ережелер түзілді, жазу практикасында байқалған тәжірибелердің жинақталу барысында Ережеге (1957, 1983) толықтырулар мен түзетулер енгізілді.

Тағы бір атап айтатын нәрсе – осы жазу-сызу жүйесін дұрыс қолдануды үйрететін ортологиялық құралдар жасалып, олар бірнеше дүркін жарық көрді:

«Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі.» – Алматы, 1941 (ред. коллег. С.Аманжолов, І.Кеңесбаев); М.Балақаев. «Емле сөздігі». 1948; «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (1963 ж. редакциясын басқарғандар І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев; «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» 1978 ж. Жауапты редакторы М.Балақаев; «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» 1988 ж. Жауапты редактор Р.Сыздықова); Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш (1964, 1974). Анықтағышта алғаш рет қазақ жазу-сызуына жұмсалып жүрген күллі графикалық таңба- лардың (нүкте, қос нүкте, көп нүкте, нүктелі үтір, үтір, сызық, сызықша, тырнақша, жақша, бас әріп, кіші әріп, леп белгісі, сұрау белгісі, жол басы т.б.) қолданылу тәртібі мен орындары, ережелері жинақталып берілді. Міне, мұндай практикалық құралдардың жазу нормаларын тұрақтандыру- да, жетілдіруде орны ерекше болды. Жазу жүйесін дұрыс қолдануға үйрететін мұндай құралдармен қатар қазақ жазу-сызуы мен орфографиясының негіздерін қарастырған (Оралбаева Н. Қазақ графикасы мен орфография- сының негіздері. – Алматы, 1968) және жазу тәжірибесінде кездесетін әртүрлі ауытқулар мен қайшылықтарды жинақтай отырып, олардың себебін ашуға, бір ізге салудың жолын іздестірген зерттеулер жарық көрді (Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988; Мырзабеков С. Қазақ орфографиясының арнаулы курсы бойынша методикалық нұсқаулар. – Алматы: Қазақ университеті, 1991). Емлесі қиын сөздер. Мектеп оқушыларына арналған анықтамалық сөздік (Құрастырған. Н.Уәли, Қ.Жолманбаева, Қ.Күдерінова. – Алматы: Балауса, 2000). Сондай- ақ жазу-сызу мәдениетін жетілдіру, сауаттылықты көтеру, емле сөздік-

терін дұрыстау, жеке сөздердің жазылуы жөнінде баспасөз бетінде ондаған мақала жарияланды [21]. Әрине, бұл айтылғандардан жазу-сызу жөнге түсіп, емле мінсіз болып кетті деуге болмайды. Бұл салада атқарылатын жұмыстың дені жазу жүйесін дұрыс пайдаланудың құралдарын жасауға келіп саяды. Ал қазіргі жазуымыз сөз дыбыстарына негізделген біртұтас жүйе түрінде және сол жүйені құрап тұрған элемент, сол элементтердің өзара қатынасы сияқты ішкі құрылымдық деңгейде әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Ал мұндай міндетті шешу жазуымыздың фонологиялық транскрипция мен фонетикалық транскрипция жүйесінен қаншалықты айырмасы мен ұқсастығы бар екенін айқындауға мүмкіндік береді. Графикалық лингвистиканың қисыны бойынша, жазу жүйесі фонологиялық, фонетикалық транскрипциядан қалайда бөлек болуға тиіс. Осымен байланысты жазуымыздың ішкі түзілімін және фонологиялық негізін (қандай бағытта, қай мектептің іліміне жақын т.б.), оған ұстанып отырған емле принципінің сайма-сай болуын қарастыру қазақ тілі ғылыми орфографиясының негізгі міндеті болып саналады. Ол үшін мына мәселелердің басын ашып алу қажет:

- инвариант фонема мен әліпбидегі (алфавиттегі) әріптердің сандық қатынасын көрсету;
- жазудың фонологиялық негізін анықтау;
- әліпбидегі әріптердің аттарын негіздеу;
- жазудың фонологиялық негізіне сай келетін емле принципі дәлдей түсу;
- жазу нормасында кездесетін қайшылықтар мен ауытқуларды жинақтай отырып, себептерін ашу т.б.

Қоғамдық өмірде болып жатқан сан алуан өзгеріс күрделі мәселелерді шешуді күн тәртібіне қойып отыр. Осындай қоғамдық назарда болып, мемлекет көлемінде мән беріліп отырған мәселелердің бірі – республикадағы тілдердің дамуы. Қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде өзінің сан алуан қызметін өрістете отырып, өркендей түсуі қажет. Ол үшін жазу мәдениеті де жоғары талап деңгейінде болуға тиіс. Қандай жазуды ұстансақ та, басқа әліпбиге көшсек те, әліпбиді тиімді етудің жолдарын қарастыру, емле принциптерін дәлдей түсу, жазу жүйесін дұрыс қолданудың құралдарын (жазу ережесі, емле сөздігі, анықтағыш т.б.) жетілдіру қай кезде де қоғамдық назардан тыс қалмайтын мәселелер.

2.1 Қазақ орфографиясының принциптері

Негізгі принцип. Дыбысталған сөздің, әдетте, әртүрлі жазылмауы, сондай-ақ оның әркілы оқылмауы шарт. Бір сөзді әркім өз бетінше оқып,

өз алдына жазатын болса, жазу-сызудың коммуникациялық мәні болмайды. Сондықтан дыбысталған сөзді хатқа түсірудің және оны сөйлеуде қайта жаңғыртудың жазарман мен оқырманға ортақ негізі болуға тиіс. Жазуда және жазылған сөзді жаңғыртуға басшылыққа алынатын негіз орфографиялық ұстаным (принцип) деп аталады. Жазу теориясында орфографиялық принциптің айқындалған бірнеше түрі бар. Мысалы, Л.В.Зиндердің көрсетуінше, тілдің жүйесіне лайықталған принциптер уәждемелі (мотивированные), ал тілдің өз бітімінен тысқары принциптер уәждемесіз (немотивированные) принциптер деп аталады [14, 91 б.]. Уәждемелі принциптерге фонетикалық (фонематикалық), морфематикалық, грамматикалық принциптер жатады. Ал уәждемесіз принциптерге дәстүрлі, айырмыс (дифференцирующий), транслитерациялық, транскрипциялық, түпнұсқа (цитатный) принциптер жатады. Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінен, Анықтағыштан (1974) осы аталған принциптер бойынша барлығынан дерлік мысал табуға болады. Әрине, оларға нақты талдау жасай отырып, қай сөздің қандай принциппен жазылғанын көрсету, жалпы қазақ орфографиясының принциптерін зерттеудің жеке объектісі етіп алу болашақтағы зерттеулердің бірі болмақ. Ал біздің бұл жердегі мақсатымыз – жоғарыда аталғандардың ішінен орфографияда басшылыққа алынып жүрген негізгі принципті дәлдей түсу және кейбір қосалқы принциптердің қолданылу мүмкіндіктері мен себептерін көрсету.

Қазақ жазуының ұстанып отырған қазіргі принципі алдымен жоғарыда аталған принциптердің уәждемелі типіне жататыны еш дау туғызбайды. Бірақ осы аталған топқа енетін принциптердің ішінде қазақ орфографиясы фонетикалық, я болмаса морфематикалық немесе грамматикалық принциптердің қайсысын басшылыққа алып отыр (алуға тиіс) деген мәселе даулы болып есептеледі. Бұл жерде зерттеушілердің пайымдаулары мен пікірі бір жерден шыға бермейді.

Профессор Құдайберген Жұбановтың қазақ жазуы мен орфографиясы бойынша аса ірі фонетист ғалым ретінде де, халық ағарту саласындағы қоғам қайраткері ретінде де іргелі зерттеулер жазып, практикалық маңызды жұмыстар атқарған ғалым екендігі мәлім.

Ғалымның ғылыми мұрасын өткен күндердің мирасы ретінде қарастыру бар да, оның теориялық тұжырымдарына қайта үңіліп, бүгінгі ізденіс зерттеулерге арқау етіп алу бар.

Ғалым мұраларының бір саласы кезінде күн тәртібінде тұрған тіл құрылысы проблемаларын шешіп беріп, зерттеу нәтижелері, ұсыныс-пікірлері тіл практикасында бірте-бірте орныға түскен еңбектер болса, екінші бір саласы – өз кезеңінен озық тұрған теориялық ізденістері мен зерттеулері.

Қазақ тілінің программалары, емле жобалары, алфавит мәселелері т.б. жөнінде зерттеу еңбектерінің қолданбалы мәні зор болды. Ғалымның, [ый], [ій] дыбыстарын *и* және [үу], [үү] дыбыстарын *у* арқылы бір таңбамен белгілеу жөніндегі Қ.Жұбановтың жазу теориясына негізделген жобасы қазақ орфографиясында бірте-бірте орнығып, 1957 жылғы Ережеде біржола заңдастырылды. Ал ғалымның біріккен сөздер, буын жігі, тарихи фонетика мен этимология, орфография мәселелері т.б. сала-сала зерттеулері қазақ тіл білімінің хрестоматиялық беттері деуге болады. Мәселен, жазу нормаларын сөз етсе де, қазақ орфографиясының ғылыми негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырса да ғалымның бұл аталған саладағы еңбектеріне зерттеуші тоқталмай өте алмайды. Ғалымның жазу, орфография жөніндегі теориялық зерттеулерін бағдарға ала отырып, әлі де басы ашылмаған мәселелерді сөз етуге болады. Солардың бірі – қазақ орфографиясының принципі. Бұл жөнінде де Қ.Жұбановтың зерттеулері, айтқан ойлары, сөйлеген сөздері мен ұсыныс-пікірлері қазіргі жазу нормаларының жай-күйін бағдарлауға, емле принциптерінің кейбір уәждемесін (мотивтерін) қайта қарауға ойтүрткі болады. Кезінде проф. Қ.Жұбанов: «Емле негізіне қожа сол тілдің жаратылыс заңы болуға керек. Тіліміздің жаратылысына қарасак, емле дыбыс негізді (фонетикалық принцип негізді – Н.У.) болуға керек» деген болатын [22, 81 б.]. Ал соңғы онжылдықтардағы оқулықтар мен зерттеулерге назар аударсақ, қазіргі кездің өзінде қазақ орфографиясындағы жетекші принцип жөнді айкындалмаған деуге болады. Мысалы, кей оқулықтарда: «Қазақ орфографиясының негізгі принципі – морфологиялық принцип. Морфологиялық принцип күллі түркі тілдері үшін қолайлы принцип болып саналады. Бұлай дейтініміз түркі тілдерінің табиғаты, атап айтқанда, ондағы сөздердің морфологиялық құрылысы және олардың түбір тұлғасының сақталу ерекшелігі – осылардың бәрі жазуда морфологиялық прицип ең жанасымды, ең қолайлы деуіміз де осыдан» десе [23], кейбір зерттеулерде қазақ орфографиясы фонетика-морфологиялық принципке негізделген деп тұжырымдайды.

Міне, осы аталған үш бағытты қазіргі жазу нормасы тұрғысынан қысқаша салыстыра қарауға тура келеді. Алдымен морфологиялық принцип жайында: «...Сөздерге сөз тудырушы аффикстер мен сөз түрлендіруші аффикстер жалғанғанда, екі сөз бірігіп немесе өзара тіркесіп айтылғанда, сөздер мен сөз тіркестерінің айтылуы өзгеріп, әртүрлі дыбыстық өзгерістерге ұшырайды. Морфологиялық принцип дыбысталудағы бұл ерекшеліктерді ескермей, сөз құрамындағы сыңарлардың жеке тұрғандағы қалпын сақтап жазуды басшылыққа алады. Мысалы: *басшы* (башшы емес), *ұшсын* (ұшшын емес), *сәнқой* (сәңқой емес), *көрінбейді*

(көрімбейді емес), *қазанғап* (қазанғап емес), *әркім* (әргім емес), *көзқарас* (көзғарас емес), *Сарыарқа* (Сарарқа емес)» [24].

Осында айтылғандай, морфологиялық принцип бойынша сөздің морфемалық құрылымы сақталып жазуға тиіс. Бірақ қазіргі жазу тәжірибеміздің орныққан нормалары осы талапқа толық жауап бере ала ма? Алдымен мынадай топтағы сөздердің жазылуына назар аударсақ, бұлардың морфемалық құрамы өзгеріссіз жазылған деуге болмайды. Мысалы: *ақ* – *ағар* (*ақар* емес), *көк* – *көгер* (*көкер* емес), *жақ-жағын* (*жақын* емес), *тақ* – *тағын* (*тақын* емес), *бақ* – (*бағыл* емес), *ойын* – *ойна* (*ойына* емес), *орын* – *орна* (*орына* емес), *сарын* – *сарна* (*сарына* емес), *сары* – *сарғай* (*сарығай* емес), *қозы* – *қоздау* (*қозылау* емес); *халық* – *халқы* (*халығы* емес), *жоғарғы* – (*жоғарығы* емес), *мүлік* – *мүлкі* (*мүлігі* емес), *әріп* – *әріп* (*әрібі* емес), *қап* – *қабы* (*қапы* емес), *сап* – *сабы* (*сапы* емес), *көп* – *көбі* (*көпі* емес). Сондай-ақ морфологиялық принцип бойынша қосымшалардың бір ғана варианты, мысалы, -лар алынуы керек те, қалғандары (-дар, -дер, -тар, -тер) оның жай ғана дыбыстық өзгерістері ретінде жазуда еленбеуге тиіс.

Міне, бұл тәрізді сөздердің жазылуын морфологиялық принцип бойынша түсіндіруге болмайды және қазақ орфографиясындағы жетекші принцип морфологиялық деген тұжырымға шүбәмен қарауға тура келеді. Морфемалық құрамы дыбыстық өзгеріске түскен күйде, яғни фонетикалық принциппен жазылатын сөздердің саны «түбірі» сақталып жазылатын сөздерден аз емес. Осындай себепке байланысты болу керек, соңғы кездегі зерттеулерде қазақ орфографиясы фонетика-морфологиялық принципке негізделген деген пікір орын ала бастады.

Проф. Қ.Жұбанов қазақ жазуы фонетикалық принципті ұстануы керек деген үзілді-кесілді пікірде болды. Ғалымның сондағы сүйенген негізі мен ғылыми дәлелдері қандай? Ғалым мұрасын оқи отырып, осы сұрауға жауап издесек, экстралингвистикалық және таза лингвистикалық екі түрлі жайтты аңғарамыз. Біріншісі – Қ.Жұбанов – тіл практикасында демократияшыл көзқарасты дәйекті ұстанушы әрі орнықтырушы ғалым. Ғалымның бұқарашыл платформасы жазу, терминология, емле, орфографиялық принциптер туралы ойлары мен зерттеулерінен айқын танылады.

... Тілдің әліпбиінен бастап, жоғарғы сатысына жеткенше төңкеріс практикасының, ілім-техниканың не бір игілігін сөзбен айтып, ашып бере аларлық дәрежеге жеткізудің өзі де емле мен терминологиядан аулақ болмақ емес. Мәдениетті тандап, жасап шығарушы тап та, оны керек қылушы тап та – еңбекші тап болған соң, емле мен терминологияның қызметі – сол қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болады да, ондай кезде емле мен терминология мәні әсіресе зор болады.

«...Сонымен, емлені қайта тексергенде, ең алдымен оны қалың елге – еңбекші бұқараға түсінікті, жеңіл қылып шығару жағын ескеру керек» дей келіп [25], «Қазір біз туыс жүйелі морфологиялық емлені қабылда-сақ, бізде де ағылшындардікі және басқа елдердікі сияқты дәстүрлі жазу болады» [26], – дейді. Шындығында, морфологиялық принцип бойынша, көпвариантты қосымшалардың бір ғана нұскасы таңбалануы керек те, қалғандары еленбеуге тиіс. Бұл бағыт, әрине, жазба тілдегі шарттылықты көбейтеді. «Көптік жалғауының қазақша төрт түрі бар. Біз оның бәрін тас-тап, жалғыз «-лар» -ды ұстап қала алмаймыз. Мұнан оқыту жұмысы ауыр-лайды, сауаттану жұмысы қиындайды. Сауаттану жұмысы тезірек жүру үшін жазуда сөз естілуіне жақын болуы керек» [26]. Оппоненттерімен пікірталасында ғалымның мұндай қарапайым мысалға жүгінуінің себебі жоқ емес. Морфологиялық принцип бойынша қосымшалардың қалып-тасқан варианттарын бөле-жарып, бірер нұскасына артықшылық беру тілдің ғасырлар бойына қалыптасқан шын қалпынан қол үзу болар еді.

Емле ережелері мен принциптерін белгілеуде ғалым тек экстралингвистикалық, әлеуметтік факторларға сүйеніп қоймай, таза лингвистикалық дәлелдерге де иек артып отырды. «Жалғауды туыс жүйесімен жазу үшін оның тарихын, бұрын қалай жазылып жүргенін, қысқасы, алғашқы нұсқа-сын білу керек. Жалғаудың қай түрі тұңғыш, қай түрі кенже екенін бұл күн-гі тіл білімі танып біле алмайды. Мәселен, *-дар* көнерек пе, *я -лар* ескірек пе, болмаса *-тар* кәрі ме, оны дәлелдеу мүмкін емес. Тіпті реконструкция-лау әдісімен бұл формалардың архитипін тапқанның өзінде, қазіргі жазу практикасында оның соншалықты үлкен мәнге ие бола қоюы неғайбыл.

Сонымен, Қ.Жұбановтың айтуынша, қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сай келетін бірден-бір принцип – фонетикалық принцип. Ал олай болса, фонетикалық принципке қарама-қарсы қойылып, яғни «морфологиялық принцип» деген айдармен таңбаланып жүрген *басшы* – [башшы], *түнгі* – [түңгү], *көзсіз* – [көзсүз] т.б. сөздердің жазылу нормасын қалай түсінеміз? Мұндай топтағы сөздердің саны едәуір және өз жүйесі бар. Сондықтан оларды «Ереже ескертусіз болмайды» деген рубрикаға жатқызу тіл шын-дығына сай келмейді. Тегінде, бұл топтағы сөздердің жазылуын фонетикалық принципке қарама-қарсы қоюымыздың өзі дұрыс па? Әрине, фонетикалық принципті «қалай естілсе, солай жазылады» деп түсінсек, онда *басшы*, *түнгі*, *бізсіз* т.б. сөздер морфологиялық принципке негіздел-ген деп, фонетикалық принципке қарама-қарсы қоюға болар еді. Бұл жер-де фонетикалық принциптің өзін анықтап алу қажет тәрізді. Қ.Жұбанов «жазуда сөз естілуіне жақын болу керек» дейді, яғни бұл ұғым «қалай естілсе, солай жазылады» деген формуламен бірдей емес. «Фонетика-лық принцип, дәлірек айтқанда, фонематикалық принцип, әрине, «қалай

естілсе, солай жаз» дегенді білдірмейді» [14, 91 б.]. «Фонематический принцип имеет большую объяснительную силу, чем морфологический: понятие фонематический принцип полностью покрывает понятие морфологический принцип и сверх того, объясняет те факты, которые не могли быть объяснены в терминах морфологического принципа, а именно, неизбежные отступления от единообразной передачи морфем в случае морфологических чередований» [27. 10 б.].

Шындығында, фонетикалық принципті «қалай естілсе, солай жазылады» деп білу бұл принцип туралы түсінігімізді шатастырып, жазу тәжірибесінде оны дұрыс қолдануға кедергі болады. Егер «сөз қалай естілсе, солай жазылады» деген қағидаға сүйенсек, *тун* деген сөзді *тунь*, *тын* деген сөзді *тын* түрінде жазып, н дыбысының жуан-жіңішкелік қасиетін жеке-жеке таңбалар едік. Немесе *сауда* сөзі *сауда*, ал *саудагер* сөзі *сәудагер* түрінде жазылар еді. Бірақ бұлай жазу фонетикалық принциптің емес, фонетикалық транскрипцияның міндеті. Қазақ жазуында [н`] мен [н], [т`] мен [т] тәрізді дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің арнайы таңбаланбауы сондықтан. Әрине, жазу мен транскрипция әуелден екі басқа нәрсе. Дыбыс жазуы дыбысталған сөздің айна-қатесіз көшірмесі емес. Оның қызметі алдымен ой мен сезімді жеткізу. Сондықтан дыбыс жазуында фонологиялық жүктемесі жоқ, фонетикалық қоршауға тәуелді небір дыбыс құбылыстары ескерілмейді. Жазу теориясының аса терең білгірі Л.В.Шербаның ертеректе айтқан мынадай пікірі бар: «Многим казалось и кажется, что наше практическое письмо, не обозначая более тонких звуковых нюансов языка, должно считаться неточным. Это насколько не отвечает действительному положению вещей, что скорее можно было бы поддерживать обратное, т.е. что оно было бы неточным, если бы стремились обозначать все эти нюансы» [28, 19 б.].

Жазу теориясына қатысты бұл мәселеге Қ.Жұбанов дер кезінде назар аударған болатын. Дыбыстық қоршауға тәуелді кез келген дыбыстық құбылысты жазуда таңбалай беру, Қ.Жұбанов айтқандай, ультрафонетик бағытқа бой ұру болар еді.

Бірақ мәселенің қиындығы мынада: фонологиялық жүктемесі жоқ немесе ультрафонетик (Қ.Жұбановтың терминологиясы) құбылыстарын фонологиялық мәні бар дыбыс құбылыстарынан қалай ажыратамыз? Фонема теориясы бойынша бір фонеманың бірнеше реңкі болуы ықтимал, яғни фонетикалық қоршау қанша болса, фонеманың реңкі де сонша болады. Бірақ солардың ішінде фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсізі – негізгі реңк. Фонологиялық жазудың ерекшелігі бойынша фонемалардың негізгі реңкі таңбаланады да, фонетикалық қоршауға тәуелді реңктері ескерілмейді. Мысалы, *жұмұсшұ* деп жазбай, *жұмысшы* деп

жазу себебімізді осы тұрғыдан түсіндіруге болады. *С/ш* алмасуы фонетикалық ортаға тәуелді, яғни [с] мен [ш] іргелес келген барлық жағдайда <с> фонемасы [ш] реңкіне көшеді. Бұл іргелестікте <с>-ның басқа альтернативасы болмайды. Осы типтес өзгерістерді шартты түрде жалпы фонетикалық алмасу деп атауға болады. Бұл топтағы дыбыс алмасулардың өздеріне тән белгілері бар.

Жалпы фонетикалық алмасулардың морфемаға қатысы жоқ. Не ол үстеу жасайтын қосымша мен қалау рай тұлғасы болсын немесе шартты райдың жұрнағы болсын, сондай-ақ «жоқтықты» білдіретін аффикс болсын, бәрібір, талғампаздық болмайды. Фонема реңктері талғаусыз өзгере береді: *құсша* – [құшша]; *ысшы* – [ышшы]; *безсе* [бессе], *бізсіз* [біссіз]. Ал кейбір дыбыс өзгерістерінде мұндай қасиет жоқ, мысалы, *қ/ғ, к/г, п/б* белгілі бір морфемалардың аясында болады: *тұрақ* – *тұрағы*, *бұлақ* – *бұлағы*, *қазақ* – *қазағы*, бірақ *қазақы* (сын есім); *қырық* – *қырығы* (сын есім); бірақ *қырқы* – зат есім (этнографизм); *дарақ* – *дарағы*, бірақ *дарақы* (сын есім); *тақ* – *тағыл*, бірақ *тақыл* (зат есім); *бақ* – *бағыл*, бірақ *бақыл* (зат есім); *қап* – *қабы*, бірақ *қапы қалу*; *сап* – *сабы*, бірақ *еңбек сапында* т.б. Белгілі бір морфемалардың аясында болатын мұндай өзгерістерді алдыңғы типтегі алмасулардан бөлектеп, морфонологиялық алмасулар деп атауға болады. Әрине, морфонологиялық алмасулар да фонетикалық алмасу, бірақ бұл алмасулар белгілі бір морфемалардың жүйесінде ғана көрінеді. Мысалы, көптік жалғауының дауыстылар мен /у/, /й/ сонорларынан соң *л* /-лар, -лер/ вариант түрінде болуы осы морфемаға қатысты: *қала-лар, тау-лар, тай-лар*. Тап осы жүйе /-лық, -лік/ аффикстерінде де қайталанатын: *қала-лық, тай-лық*. Бірақ өзге морфемада, мысалы, септік жалғауында, бұл жүйе басқаша сипат алады: *қала-да, тау-да, тай-да*.

Жалпы фонетикалық алмасудың морфонологиялық алмасудан тағы бір айырмашылығы бар. Егер орфоэпиялық нормадан әдейі ауытқи отырып, артикуляциялық жақтан әнтек нық айтуға тырыссақ, қосымша реңктегі фонема өзінің негізгі реңкіне көшуге мүмкіндік алады: [башшы] – *басшы*, [кешегелді] – *кеше келді* т.б. Мектеп мұғалімдері оқыту процесінде, дикторлар радиодан ән тексін үйреткенде, мұндай мүмкіндікті нормадан әдейі ауытқи отырып, ара-тұра пайдаланып отырады. Тіпті сөз мағынасын айқынырақ ажырату үшін кей контексте [қ] -ні әнтек нық айтып, фонеманы негізгі реңкте дыбыстауға тырысамыз: [сексеуілдің күлү] – *сексеуілдің күлі*, салыстырыңыз: [сексеуілдің гүлү] – *сексеуілдің гүлі*.

Ал морфонологиялық алмасулар орфоэпиялық нормадан бұлайша әдейі ауытқуға ырық бермейді. Мысалы, *ақ* – *ағар* сөзін «ақар» түрінде дыбыстаудың мәні жоқ.

Дыбыстардың жалпы фонетикалық алмасуы мен морфонологиялық алмасуы бір сөздің шенінде де кездесе береді. Мысалы, <қ> фонемасының сөзқолданыста бірнеше реңкі болуы ықтимал:

- 1) [қырық] дегендегі [к] – негізгі реңк;
- 2) [қырығы] дегендегі [ғ] – фонетикалық қоршауға біршама тәуелсіз реңк-морфонологиялық алмасу;
- 3) [отызғырық] *отыз-қырық* дегендегі [ғ] – фонетикалық қоршауға тәуелді реңк, жалпы фонетикалық алмасу;
- 4) *қырқы* (этнографизм), *қырық* [қырығы] *қырқы* – морфонологиялық алмасу.

Осы салыстырудан байқайтынымыз, қазіргі жазу нормасында жалпы фонетикалық алмасуларға қатысты дыбыстық өзгерістер жазуда арнайы таңбаланбайды да, бұған керісінше, морфонологиялық алмасулар жазуда жүйелі түрде бейнеленіп отырады. Осы тұрғыдан қарағанда, проф. Қ.Жұбановтың «қазақ емлесі дыбыс негізді болуы керек» дейтін тезисін жалпы фонетикалық алмасудың жазу-сызуда еленбей ерекшелігімен, сондай-ақ морфонологиялық алмасулардың арнайы таңбаланатын сипатымен ұштастыра қарауға болады.

Қосалқы принциптер. Тіл-тілдің дыбыс жүйесіндегі алшақтық пен өзгешелікке, әліпбидегі әріп санының әртүрлі болуына байланысты көптеген елдің жазу-сызуында тілдің ішкі жүйесі мен заңдылығынан тысқары жазылатын шеттілдік сөздер, сөз топтары болады. Коммуникациялық жақтан қолайлы болу үшін олар негізінен уәждемесіз принциптер (дәстүрлі, айырмыс, транслитерациялық, транскрипциялық, түпнұсқа принциптері) бойынша жазылады.

Қазіргі қазақ жазуында фонематикалық принциптен кейінгі жүйелі түрде қолданылып келе жатқан принциптің бірі – **түпнұсқа принципі**. Түпнұсқа принципі әліпбиі ұқсас болған жағдайда шеттілдік сөздердің графикалық нұсқасын сол күйінде жазу үшін пайдаланылады. Ол үшін әліпбиде төл сөздерді жазуда қолданылатын әріптерден басқа арнайы графикалық таңбалар жүйесі алынады. Мысалы, қазіргі қазақ әліпбиіндегі *в, й, ф, х, ц, щ, ч, э, ю, я, ь* тәрізді әріптер шеттілдік сөздерді түпнұсқа принципі бойынша жазу мақсатымен алынған.

Қазақтың төл сөздерін таңбалайтын әліпбидегі әріптермен (тіркесімен) де шеттілдік сөздерді жазуға болады: *ц – тс, ч – тш*, сондай-ақ *в* әрпін әліпбидегі *у*-мен ертеректегі және қазіргі жазу тәжірибесіндегідей, мысалы, *тауар, Еуропа* т.б. *ф* әрпінің қызметін *п*-мен (бұл да тәжірибеде бар, мысалы, *порым, пасон* т.б.), *э* әрпін әліпбидегі *е*-мен, ал жуан *ь*, жішкелікті *ь* білдіретін таңбалардың қызметін қазақ тілінің дауыстыларын

таңбалайтын әріптермен беруге болады. Бірақ қазіргі қазақ жазуы бұл жолды ұстанбады. Оның түрлі-түрлі себептері де болды. Сол себептердің негізгісін проф. Р.Ғ.Сыздыкова былай деп көрсетеді: «Кірме сөздердің жазылуы қазақ емлесінің барлық кезеңінде де күн тәртібінен түспей келеді. Әсіресе бұл проблемаға латынға көшкен кезде қатты ден қойыла бастады. Бұған қазақ тіліне, оның жазба дүниесіне 20-30-жылдардан бастап орыстың өз сөздері (*совет, совхоз, колхоз, союз, гудок, наград* т.б.) мен «интернационалдық» деп аталатын дүниежүзілік ортақ сөздер – ғылыми-техникалық терминдердің молынан ене бастауы түрткі болды. Бір ғажабы, осы кездің өзінде термин сөздердің жазылуына қатысты емле қағидаларының саны (18) қазақтың төл сөздерінің орфографиясына арналғандарынан (12) асып түсті.

Сөйтіп, латын жазуы кезінде «шеттілдік термин сөздерді жазуда қазақ тілінің дыбыс заңдары негізге алынады» деп қабылданған ереже бойынша бір сөзді әркім өзінше дыбыстап, бірнеше тұлғада таңбалануы қиындық келтіріп отырғанын Қ.Жұбанов, С.Аманжолов сияқты мамандар атап көрсетті. ... Сондықтан 1940 жылы «орыс жазуын» қабылдағанда, орыс тілінен жаңадан енген сөздер, әсіресе терминдер сол орысша тұлғаланған түрінде өзгертілмей жазылсын» деген ереже осы қиындықтан шығудың амалы ретінде қолайлы болған болу керек» (Тағы да бүгінгі емлеміз жайында // Егемен Қазақстан, 1993, 27 наурыз). Автордың айтуынша, тіпті кейбір шеттілдік сөздер он алты нұсқада жазылған екен. Ондай сөздердің ғылыми негізге сүйене отырып, белгілі бір нұсқасын алуға қазақ жазуының теориялық базасы болмады (болған күннің өзінде енді-енді жасалып жатты).

Шындығында, бұл кезде қоғамдағы саяси-әлеуметтік өзгерістерге байланысты білім-ғылым, техника саласына қатысты сөздер (терминдер) лек-легімен тілге толассыз еніп жатты. Ал оғанға дейін орыс тіліне негізделген тұрмыстық сөздер (*кереует, бәтіңке, самаурын* т.б.) біртіндеп кірді және олар ондаған жылдардың ішінде ауызша тілдің елегінен өтіп, бірер нұсқада қалыптасты. Ал қазақ жазуының латын мен кириллица кезінде білім-ғылым, техника саласындағы шеттілдік сөздер тілімізге біртіндеп емес, ондап, жүздеп ене бастады. Олар тіпті ауызша тілдің елегінен өтіп үлгермей-ақ, хатқа түсе бастады.

Сөйтіп, латын кезінде қабылданған тәуір Ереже жүзеге аспай қалды. Осылайша қазақ жазуында, орыс әліпбиіне көшкенде, шеттілдік сөздерді түпнұсқа түрінде (цитаталық принциппен) жазу принципі қалыптасты.

«Цитатный принцип принят также в орфографиях всех языков Советского Союза при написании заимствований из русского языка, если письменности их основаны на кирилловском алфавите. Само собой разумеет-

ся, что цитатный принцип применяется только в акте письма, чтение же соответствует нормам заимствующего языка» [14]. Бірақ шеттілдік сөздердің түпнұсқа принципімен таңбалануы тек жазу актісінде ғана жүзеге асып қойған жоқ, олардың оқылуы да бөгде тілдің дыбыс ығына түсіп кетті. Тіпті төл сөздердегі дыбыстарды таңбалап тұрған әріптердің өзін соңғы кезде бөтен тілдің дыбыс құндағына бөлеп айту қаупі туа бастады. Мұның өзі тіпті әліпбиді өзгерту қажет-ау деген мәселенің күн тәртібіне қойылуына себеп болды. Академик Ә.Т.Қайдаров латын әліпбиін кейбір жаңғыртулармен қайта қалпына келтіру жөнінде мәселе көтерді [29, 2 б.].

Түптеп келгенде, осы күнгі әліпбиді қайта жаңғыртсақ та, я болмаса басқа бір әліпбиге көшсек те, шеттілдік сөздер үшін арнайы әріптер алмай-ақ, оларды төл сөздерді белгілейтін әріптермен жазу принципін ұстануға тура келеді. Ендігі жерде тіларалық байланыс бұрынғыдай біржақты емес (тек орыс тілімен ғана емес), жан-жақты болып, өзге де халықтардың тілімен (ағылшын, француз, неміс, түрік, жапон, қытай т.б.) қазақ тілінің тікелей байланысқа шығуы таяу болашақтың өзінде-ақ күшейе түспек. Ондай кезде ағылшын сөзі үшін, жапон, қытай сөздері үшін түпнұсқа принципімен жазамыз деп, әліпбиге арнайы әріптер тобын енгізу тіпті мүмкін емес. Мұндай жағдайда да көпнұсқалық тәрізді қиындыққа тап болуымыз мүмкін. Бұл жерде проф. Р.Сыздықованың емле жөнінде өзекті мәселе көтерген мақаласындағы мына пікірге ден қоюға тура келеді. «Егер басқа жазуға, айталық латынға көше қойғандай болсақ, ол күнде орфографиялық принциптерді де бірден өзгертіп, кірме сөздердің барлығын қазақыландырып жіберудің мүмкіндігі болар. Соның өзінде де «әйтеуір қазақша айтылуынша жазу» деп тұрпайы теорияны көлденең тарта бермей, бүгінгі жаппай сауатты, өзге тілдерді де меңгерген қазақ қауымының мәдени деңгейіне қарап, ғылыми негізде дыбыстық сәйкестіктерді жүйелеп алып, кірме сөздерді қазақша тұлғаға көшіруді ойластыру (астын сызған біз – Н.У.) қажет болады (Егемен Қазақстан, 1993, 27 наурыз). Шындығында, ғылыми негізде дыбыстық сәйкестікті жүйелей отырып, шеттілдік сөздерді қазақша тұлғада жазудың (30-жылдармен салыстырғанда) қазіргі кезде жасалған теориялық базасы жоқ емес. Мысалы, соңғы жылдардағы зерттеулердің бірінде көрсетілген мынадай салыстыруларға назар аударып көрейік.

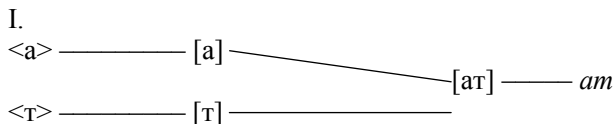
Әліпбиге шеттілдік сөздерді жазу үшін арнайы әріптер жүйесін енгізбей-ақ, қазақтың төл тума сөздерін белгілейтін әріптермен де жазу бағыты ұстанылса, онда мұндай сөздердің екі түрлі жүйемен жазылуы мүмкін. Біріншісі, түпнұсқа принципінен бас тартып, уәждемелі принцип бойынша сөзді сингармонизм заңдылығымен «сындырып» жазу. Бұлай жазудың коммуникациялық жақтан өз қиындығы бар: мысалы, кейбір

сөздерді *кәккей, кәмпүйтүр, үнйберсійтет, іністійтүт* деп жазуға тура келеді. Екіншісі, транскрипция принципімен жазу. Бұл принциптің түпнұсқа бойынша жазумен ұқсастығы да, өзгешелігі де бар. Ұқсастығы – коммуникациялық жақтан қолайлы болу үшін шеттілдік сөздер тілдің ішкі заңдылығы бойынша «сындырып» жазылмайды. Ал өзгешелігі – әліпбиде шеттілдік сөздерді жазу мақсатымен әдейі алынған әріптер тобы болмайды. Әліпби біртұтас болып, шеттілдік сөздер қалайда төлтума сөздерді жазуға арналған әріптермен жазылады. Мысалы: *һөккей, униберситет, институт, компиутер* т.б.

Шетелдік фирмалар, кәсіпорындар, ұйымдар, кісі есімдері, ғылыми-техникалық терминдер түгелдей дерлік осы күнге дейін орысша нұсқамен жазылып келгені мәлім. Ендігі жерде ағылшын, неміс, француз, жапон, араб т.б. елдермен тікелей экономикалық мәдени қарым-қатынасқа шығумен байланысты бұл топтағы сөздер көбейе түсуі ықтимал. Мұндайда жазу тәжірибесіндегі транскрипциялық принциптің мүмкіндігін, коммуникациялық жақтан қолайлығын жоққа шығаруға болмайды.

Аса жүйелі болмағанмен, қазіргі жазу тәжірибемізде кездесетін принциптің бірі – **айырымыс принцип**. Бұл аталған принциптің мақсаты – дыбысталуы ұқсас сөздерді (омонимдерді) жазуда парқын айырып хатқа түсіру. Мысалы, *қан-хан, қат-хат, ру-ұру, қауіп-хауіп, қаттау-хаттау, байым-пайым, баб-бап*.

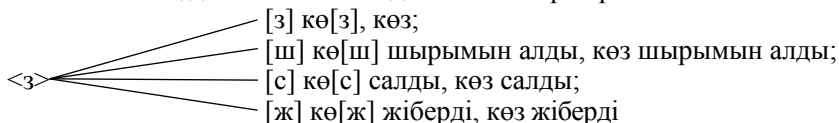
Жоғарыда біз қазіргі жазуымызда қолданылып жүрген кейбір принциптерге азды-көпті тоқтала келіп, олардың ішінде қайсын негізгі етіп алуды, түптеп келгенде, жазудың ішкі жүйесі арқылы айқындауға болатынын байқадық. Мысалы, қазіргі жазуымыз дыбыс жүйелі жазу екені даусыз. Бірақ дыбыс жүйелі жазудың бір-бірімен байланысты фонетикалық жағы бар да, фонологиялық жағы бар. Негізгі емле принципі осы екі түзілімнің бірін жүйелі ұстануды талап етеді. Ендеше қазіргі жазуымыз осы екі түзілімнің қай жағында тұр? Бұл сұраудың жауабын фонеманың дыбысталған сөздегі көріністерін байқататын мынадай нақты мысалдарды талдау арқылы ізденуге болады:

Фонеманың сөз, сөз тұлғаларын ажырататын сигнификациялық қызметі мен дыбысталған сөзді құлаққа шалыну жағынан ажыратып тұратын

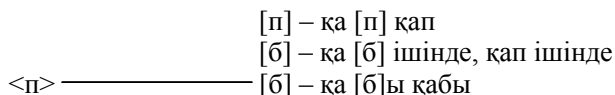
перцепциялық қызметі сәйкес түсіп жатады. Фонеманың дыбысталған сөздегі бұл күшті позициясы басқаларынан гөрі сан жағынан әлдеқайда басым. Сондықтан болу керек, кейбір зерттеулерде қазақ жазуын фонетикалық жазу, ал негізгі принципті фонетикалық деп атайды. Бұл жерде фонетикалық жазу мен фонематикалық жазу бір-біріне қарама-қарсы қойылмайды.

II. Фонеманың дыбысталған сөздегі екінші бір көрінісі:

Міне, бұдан бір морфемадағы <z>-ның перцепциялық жақтан төрт түрлі дыбысталатынын байқаймыз. Осымен байланысты бұл морфеманың орфограммасы төрт нұсқада жазылуы мүмкін: *көз, көш, көс, көж*. Бірақ фонемалық жазу принципі бойынша осылардың ішінде фонеманың негізгі дыбысталуына (инвариант-фонемаға) сәйкес келетін нұсқасы (*көз*) жазылады. Сонда фонематикалық принцип дегеніміз «белгілі бір фонеманың дыбыс түрленімдерінің ішінен фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін жазу» болып табылады. Ал фонетикалық принциптің теориялық негізі «фонема дыбыс типтері, дыбыс кластары», сондай-ақ олардың күшті және әлсіз позицияда жұмсалуды дегенге саяды.

III. Фонеманың дыбысталған сөздегі үшінші көрінісі:

Бұл жерде <p> фонемасының позициялық екі түрленімі бар, қа[п] және қа[б] ішінде. Бұл екі түрдің біреуі дыбыстық ортаға неғұрлым тәуелді де [б], ал екіншісі неғұрлым тәуелсіз [п]. Осы соңғысы – фонеманың негізгісі дыбысталуы болып есептеледі.

Фонематикалық принцип бойынша фонема өзінің негізгі дыбысталуы бойынша жазылады.

Ал екінші құбылыстағы қа[п], қа[б] дыбысы <p> фонемасының позициялық түрленімі ме, әлде -ға алмасуы ма? Егер позициялық түрленім болса, фонематикалық принцип бойынша фонема өзінің негізгі дыбысталуы мен қа[п] ы болып жазылуға тиіс, бірақ жазу тәжірибесінде сөз *қабы* түрінде жазылады. Сонымен, мәселенің қиындығы мынада:

фонеманың позициялық түрленімін морфолологиялық алмасудан қалай ажыратуға болады? Дегенмен, біздің ойымызша, <п> фонемасы <б>-ға алмасқан. Олай дейгініміз бұл құбылыстағы <б> сөздің грамматикалық мағынасын өзгертуге септігін тигізіп, сигнификаттық жақтан ажыратып тұр. Олай болса, қа[б]ы дегендегі [б] дыбысы <б> фонемасының негізгі дыбысталуы болып табылады. Сондықтан бұл сөз фонематикалық принцип бойынша *қабы* деп жазылады. Жазу тәжірибесінде, басқаларға қарағанда, осы үшінші топтағы сөздердің емлесінен кате жиі кездеседі: *мүлік-мүлігі, мүлікі, мүлкі, әріп-әрібі, әріні, әрпі*.

IV. Фонеманың дыбысталған сөздегі тағы бір көрінісі:

<п>		[п] – жа[п], <i>жап</i>
		[б] – жа[б]ұу, <i>жабу</i>
		[у] – жа[у]ып алу, <i>жауып алу</i>
		[м] – жа[м]ылу, <i>жамылу</i>

Мұндай күшті позицияда фонема өзінің негізгі дыбысталуы бойынша жазылады. Қазақ (түркі) тіліндегі сөздердің құрылымын талдаған зерттеулерде бірбуынды түбірлердің көп буыны гомогенді сөздердің типтері мен класын құрайтыны анықталып отыр [30]. Қуалай келгенде түбірі бірбуынды морфемаға саятын көпбуынды гомогенді сөздердің морфемалық жігі көп жағдайда бір-бірімен астасып жатады. Бұл типтес сөздерді морфологиялық принциппен түбірін қуалап, *жап-*, *жапып-*, *жапа-*, *жапылу-* деп жазу мүмкін емес. Мұндағы п/б/у/м сәйкестігі тарихи дыбыс алмасуына жатады. Басқаша айтқанда, <п>-ның [б], [у], [м] дыбыстарымен өзара байланысы тарихи байланыс (бұлар <п> фонемасының позициялық түрленімі емес). Сондықтан бұл сөздердегі фонемалар өзінің негізгі дыбысталуы бойынша жазылады.

Сонымен, фонематикалық принцип дегеніміз «белгілі бір фонеманың дыбыс түрленімдерінің ішінен фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін жазу» болып табылады. Ал фонематикалық принциптің теориялық тірегі «фонема – дыбыс типтері, дыбыс кластары, сондай-ақ олардың күшті және әлсіз позициясы» дегенге саяды.

2.2 Жазу нормалары және одан ауытқудың түрлері мен себептері

Тіл жүйесі өзінің ішкі заңдылығы бойынша бірте-бірте дамиды. Ал тілдік норма дегеніміз сол жүйенің сөздегі (речь) нақты қолданысы болғандықтан, соған сәйкес ол да бірте-бірте өзгеріп отырады. Әдетте

мұндай норма адамдардың еркінен тыс (стихиялы түрде) жүзеге асады. Әдеби тілде, оның өмір сүруінің бір формасы – жазба тілде норма сол тілді тұтынушы адамдардың саналы араласуымен ғылыми (сөздіктер, грамматика, анықтағыштар т.б.), кейде ресми (әліпби, орфографиялық ереже туралы үкімет жарлықтары, терминдер жөнінде арнайы комиссияның қаулылары т.б.) тұрғыда қалыпқа түсіп (кодификацияланып) жатады.

Қазақ әдеби тілінің нормаларын практикалық жақтан алғаш қалыптандыру (кодификациялау) қазақ сөзінің хатқа түсе бастаған кезі болса, жазу нормаларын ғылыми жақтан қалыптандыру емле ережелері мен сөздіктерден басталады. Сөйте келе, тәжірибе жинақтаудың барысында, тілдік материалды қамту, белгілі бір жүйе мен бірізділікті сақтау жағынан анықтағыш әдебиеттің (сөздіктердің) өзі де толығып, жетіле береді.

Алайда жазу нормаларын қалыпқа салу деген алдымен қолдан ереже, сөздік, грамматика жасап алып, тілді соған сырттан таңу емес.

Керісінше, норманы, оның ішінде жазу нормасын қалыптандыру дегеніміз тілдің сол кезеңдегі жұртшылық мойындаған және қолданып жүрген жүйесін дәл беріп, дұрыс қамту дегенге саяды. Бірақ сөздіктерде, грамматикалық еңбектерде, емле ережесінде көрсетілген нормамен бірге адамдардың күнделікті тіл жұмсау дағдысында әртүрлі жаңа қолданыстар пайда болып жатады. Сөйтіп, белгілі бір тілдік бірліктің екі немесе одан да көп нұсқасы қатар қолданылуы мүмкін. Уақыт жағынан алғанда олардың ескісі, жаңасы, функционалдық мәні тұрғысынан қарағанда кітаби, сөйлеу тілі, көтеріңкі, пәс, бейтарап түрлері болады. Сондай-ақ жарыспалы көп нұсқаның ішінде тілдің даму үрдісіне сай келетіні алдымен еске алынуға тиіс.

Қазіргі кезде әдеби тілдің жазу нормалары біршама қалыпқа түсті. Әйтседе жазу нормаларын қалыптандыруда әлі де болса тиянақты шешімін таппай келе жатқан емле жүйесінің босаң тұстары аз емес. Солардың бірі, мысалы, қысаң дауыстылардың жазылуы. Әрине, бұл жерде 30 – 40-жылдардағыдай кездесетін жаппай қиындық жоқ. Алғашқы кезде *асыра – асра, жамыра – жамра, шарыуа – шаруа, көбірек – көбрек, топырақ – топрақ* т.б. тәрізді сөздер осылайша екіұдай жазыла келіп, қазіргі кезде бір ғана нұсқада орнықты. Сөйтіп, жазылуы кейбір фонематикалық құбылыстармен байланысты едәуір орфографиялық қиындықтардың шеңбері айтарлықтай ықшамдала түсті. Мұның өзі жазу нормаларының біршама аз уақыт ішінде азды-көпті орныға түскенін байқатады. Дегенмен кейбір дыбыстық құбылыстармен байланысты көптеген сөздің жазылу нормасы түбегейлі шешімін тапқан жоқ. Редукция, палатализация, абсорбция, метатеза, ламдаизм, протеза құбылыстарымен ұштасып жататын сөздердің жазу тәжірибесінде ала-құла жазылып жүргендері аз емес.

Сондай-ақ күрделі сөздердің кейбір типтері мен түрлері де жазу тәжірибесінде едәуір қиындық келтіріп жүргені мәлім. Осы айтылғандармен байланысты жазу нормаларын қалыптандырып, бірізге салуда қиындық келтіріп жүрген сөздердің типтері мен түрлерін арнайы қарастырып, азды-көпті талдау жасаудың қажеттілігі байқалады. Олардың біразы, жоғарыда айтылғандай, дыбыс құбылыстарымен байланысты болса, бірсыпырасы күрделі сөз топтары мен көмекші сөздердің жазылуына қатысты болып келеді.

Әдетте тіл өзінің қоғамдық өмірдегі сан-салалы қызметін атқаратырып өзгереді. Сондықтан тіл жүйесінде дағдыға сіңген қолданыстармен бірге ескісі мен жаңасы жарыса жүреді. Ескінің өзі жаңаша мазмұн алып, қайта жаңғырып жатса, су жаңалары дағдыға айналып, сонылығы білінбей, үйреншікті, қолданыстың қатарына қосылады. Тіл жүйесінде болып жатқан мұндай құбылыстарды дер кезінде байқай отырып, оларды тілдің даму үрдісіне сай қалыптандырудың жазу мәдениетін көтеруде үлкен мәні бар. Міне, осымен байланысты бұл тұста біз тіл жүйесіндегі үрдістерді анықтай отырып, оларға қай нұсқаның сай келетінін көрсетуге тырыстық. Мысалы, 30 – 40-жылдары дауыстылар белгілі бір позицияда бірде жазылса, бірде жазылмай жүрді *ішін ара (шін ара), жамыра (жамра)*. Бірте-бірте қысаң дауыстыларды «естілген жерде» жазу нормаға айналды. Мұның өзі тілдің синхронды күйіне үйлесімді болды. Бұлай болмаған жағдайда дауыссызды дауыстыдан бөліп тастау сияқты қауіпке жол ашылар еді. Бұл жерде қазақ тілі дауыстарының табиғатын дәл бейнелейтін «тәнді жан қалай билесе, дауысты дыбыстар басқа дыбыстарды солай билейді» (А.Байтұрсынов) деген теңеуді тағы қайталауға тура келеді. Сөйтіп, Ереже бойынша қысаң дауыстыларды жаппай түсіріп жазуға шек (регламент) қойылып, белгілі бір позицияда түсіріп жазуға болатыны анықтағыш әдебиетте көрсетіле бастады. Осымен байланысты бұл саладағы қиындықтың шеңбері едәуір ықшамдала түсті.

Қазіргі кезде, қолда бар тілдік деректерді саралай келгенде, ашық буынның жабыққа айналуы арқылы сөздің буын саны жағынан ықшамдалу (экономия) үрдісінің бар екені байқалады (*парығы, парқы, халығы, халқы, мүлігі, мүлкі*). Жазу нормаларын қалыптандыруда, әрине, ықшамдалған нұсқаға басымдық берілуге тиіс. Анықтағыш әдебиет арқылы жазу нормаларын қалыптандыруда тағы бір ескеретін үрдістердің бірі – бейүндес буынды сөздердің палатализация құбылысына ұшырауы (*құдырет – құдірет*). Бұл жерде сингармонизм заңдылығының әрекет етуі соншалық, к фонемасы әдеттегі өзінің (к), (х) нұсқаларынан басқа (к') түріндегі жаңа бір реңкке ие бола бастағанын байқауға болады.

Аталған фонеманың (к') реңкі күнделікті сөйлеу тілінде ғана емес, сахна, радио, теле хабарлар тілінде орнығып келе жатқанын қазіргі кезде байқау қиын емес: (*қабілет* (*қа/бы/лет* емес), (*қ'ар'ек'ет'*) (*қа/ра/кет* емес). Олай болса мұндай типтегі сөздердің жазылу нормасын қалыптандыруда *қүдірет*, *қабілет*, *қаракет* тәрізді нұсқасына артықшылық беру қажет. Бейүндес буынды сөздердің сингармонизм заңдылығы бойынша палатализация құбылысына ұшырауы *э* фонемасының (*ғ'*) тәрізді жаңа бір реңкке ие бола бастағанын байқатады: *ғаныйбет*, (*э'ан'ій б'ет'*). Әдетте мұндай бейүндес буын диахрондық тұрғыда сингармозандылық бойынша екі түрлі жолмен игерілетін: 1) сөздегі буындар бастан-аяқ жуан әуезге көшеді (ғазыйз, қазыйз), 2) сөз басындағы дауыссыз түсіріліп айтылып, барлық буын жіңішке әуезбен айтылады (әзііз), (әзіз). Қазіргі кезде, біздің байқауымызша, бейүндес буынды сөздердің ауызша игерілуінің жаңа бір жолы қалыптасып келеді. Ол – *э* фонемасының *ғ'* түріндегі жаңа бір реңкте айтылуы. Мысалы: [*э' азійз*], [*э' анибет*] т.б.

Жалпы халықтық тілдегі *л/д* сәйкестігіне байланысты сөздіктерде бірсыпыра сөз екі түрлі ыңғайда жазылып жүргені мәлім: *ақшадай/ақшалай*, *тірілей/тірідей*, *жылылай/жылыдай*. Егер морфемалар жігіндегі қалыптасқан жүйені ескерсек, «*л*» нұсқасының басым екені байқалады (*таулар*, *сыйлар*, *саулық*, *сайлық*). Олай болса жазу нормаларын қалыптандыруда бұл үрдіс ескеріліп, «*л*» нұсқасына артықшылық берілуге тиіс: *ақшалай* (ақшадай емес), *тірілей* (*тірідей* емес) т.б.

Жазу нормаларын қалыптандыруға байланысты қиындықтардың бірі – күрделі сөздердің бірге не бөлек жазылуы. Сөздіктерде *ақбөкен* бірге, *ақ аю* бөлек жазылған. Неге? Сырт қарағанда екеуі де бір типке жататын сияқты. Осы тұрғыдан қарағанда сөздіктерде бірізділік жоқ тәрізді. Ал, шынында, *ақ аю*, *ақ бөкен* дегендегі *ақ* бір емес. Бірінші тіркестегі *ақ* сөзі өзінің экстралингвистикалық мәніне сәйкес (*Д₁*), ал екінші тіркестегі *ақ* сөзі экстралингвистикалық ұғымдағы «ақ» -қа сәйкес келмейді (бөкеннің қардай, сүттей ақтығын көрсетіп тұрған жоқ), яғни бұл сема коннотат екіге (*К₂*) жатады. Енді осы екі тіркестің сыңарларын семалар бойынша көрсетсек, бұлардың екі басқа құрылымға жататынын айқын көруге болады:

ақ аю	<i>Д₁ Д₁</i>	<i>ақ аю</i>
ақ бөкен	<i>К₂ Д₁</i>	<i>ақбөкен</i>

Міне, сондықтан бұл тіркестің бірінің бөлек, ал екіншісінің бірге жазылуы әбден мүмкін. Бұл арада бірізділік жоқ деуге болмайды. Екінші тіркес (*К₂ Д₁*) идиомаланудың жоғарғы сатысына көтерілген. Сөйтіп, тіркестің идиомалану сатысы жоғарылаған сайын оларды бірге жазу – қазіргі тіл жүйесіндегі үрдістердің бірі.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды түйіндей келгенде, жазу тәжірибесінде әртүрлі нұсқада жазылып жүрген сөз топтарын жинақтай отырып, олардың себеп-салдарын көрсетуге, тіл жүйесінің даму үрдісіне қай нұсқаның сай келетінін анықтауға тырыстық. Бірақ бұл жерде қазақ орфографиясындағы күллі қиындықтар мен қайшылықтар бастан-аяқ түгел қамтылып себеп-салдары түгел ашылды деуден аулақпыз. Өйткені бұл мәселе бір зерттеудің ауқымына сыймайды. Оның үстіне кейбір норманы қалыптандыру мәселесі әлі де болса өмір тәжірибесінен, уақыт сынынан өткізуді қажет етеді.

2.3 Кейбір дауыссыз дыбыстардың жазылуы

Дауыссыз к>ғ, к>г, п>б /у/ алмасулары екі морфеманың жігінде жүзеге асады да, сөздердің белгілі бір тобын қамтиды. Фонетикалық бұл жанды құбылысты синхрониялық сипаттағы алмасу деуге болады: *құрық-құрығы, балық-балығы, себеп-себебі, жауап-жауабы, шап-шауып, тап-тауып* т.б. Осы аталған дыбыстардың морфема жігіндегі алмасуынан өзге диахрониялық сипаттағы түрі бар. Соңғы типтегі дыбыс алмасу морфемалар жігінде емес, морфемалардың өз ішінде кездеседі. Мысалы: *айқай – айғай, тақат – тағат, садақа – садаға* т.б.

Қ/ғ, к/г, п/б дыбыстарының белгілі бір морфемалардағы ішкі алмасуынан әртүрлі варианттар пайда болды. Олардың кейбір жарыспалы сыңарларының ішінара мағыналық сипат алып, жеке сөз ретінде қалыптасқандығы байқалады: *бықы-бығы, шақа* (қызыл шақа), *шаға* (бала-шаға) т.б. Осы алмасулардың қатарына өзара этимологиялық байланыстағы сөздерді де жатқызуға болады: *бүк-бүгіл-бүкір; теп-теперіш-тебер, төпе-төпеле-төбелес* т.б. Алайда қ/ғ, к/г, п/б алмасуын кез келген жағдайда мағына айырымдық, сөзтанымдық функцияда жұмсалып, варианттардың барлығы бірдей семантикалық филиацияға ұшырады деуге болмайды. Орфографияда қиындық тудырып, әркелкі жазылып жүрген сөздердің бір алуаны осы құбылыспен байланысты. Мысалы: *айқай-айғай, садақа-садаға, қым-қуат – қым-ғу- ат, кереқар – кереғар, ала – көбе, ала – гөбе, ала-кеуім – алагеуім, алакүлік-алагүлік, алақанишық – алаганишық, сайкүлік – сүйгүлік, аракідік – арагідік, миғұла – миқұла, тым-тырақай – тым-тырағай, байқұс – байғұс, тұқым-тұқиян – тұқым-тұгиян, тұқжыңда – тұғжыңда, қылқындану – қылғындыру, қыз-қырқын – қыз-ғырқын, ада-күде – ада-гүде, адың-күдің – адың-гүдің, апыл-құпыл – апыл- гұпыл, кіші-кірім – кіші-гірім, желқабыз – желғабыз, жедеқабыл – жедеғабыл* т.б.

Диахрондық тұрғыдан алғанда сөз құрамы екі (үш) түрлі морфемадан құрылуы ықтимал. Бірақ синхрондық тұрғыдан оларды екі (үш) морфемадан құрылған деуге болмайды. Өйткені синхрондық тұрғыдан *алагеуім* сөзін «ала» және «кеуім»; *алағанишық* сөзін «ала» және «қаншық»; *алағөбе* сөзін «ала» және «гөбе» тәрізді морфемалардан құрылған деп үзілді-кесілді айту қиын. Морфемалық құрамы көмескі, жазылуы бірізге түспеген бұл тәрізді сөздерді ұ н д а ғ а н в а р и а н т бойынша бірыңғай жазу бағытын ұстану бірізділікке саяр еді.

Дауыссыз п-б (немесе б-п) дыбыстарының алмасуына байланысты әркелкі жазылып жүрген сөздер бар: *қақбас – қақпас, көнбіс – көнпіс, төртбақ – төртпақ, дегбір – дегпір, ақбар – ақпар, етпетінен – етбетінен, бетбақ – бетпақ, шүберек – шеперек, көбе – көпе, ебтейлі – етпейлі* т.б. Бұл тәрізді морфема құрамы көмескі сөздердегі *к, п* қатандарын көршілес дыбыстардың ықпалында бағындыра жазу бағытын ұстануға болатын тәрізді. Мысалы: *қақпас (қақбас емес), тәбділ (тәнділ емес), көнбіс (көнпіс емес), төртпақ (төртбақ емес), ақпар (ақбар емес), дақпырт (дақбырт емес), етпетінен (етбетінен емес), бетпақ (бетбақ емес), шүберек (шүперек емес), көбе (көпе емес), етпейлі (ебтейлі емес).*

Бұл жүйеден тек -дан, -дар морфемаларымен келген бірер сөздің ғана жазылуы тысқары тұрады. Мысалы: *есепдан (есебдан емес), қасадан (қасабдан емес), есепдар (есебдар емес).*

Сонымен, фонемалардың қосалқы мәнін негізгі мәнінен ажырата білу белгілі бір жүйемен жазуға, бірізді жазуға таяныш болады. Мысалы, *бұрынғы, алдыңғы* деп жазамыз ба, әлде *бұрыңғы, алдыңғы* деп жазған дұрыс па? Неге *соңғы, таңғы* деп жазамыз, неге *күңгей, түңгі* деп бір сарынмен жазбаймыз?

Қазақ тілінде <н> және <г> фонемалары іргелес келген тұста комбинаторлық әсерден <н> фонемасының қосалқы мәні [н] пайда болады: *тұңғұ-түңгі, бұрұнғұ-бұрыңғы, күңгей-күңгей* т.б. Егер осы фонетикалық іргелестікті өзгертсек, бұл фонема өзінің негізгі мәнінде жұмсалады: *тү[н]-де, бұры[н]-нан, кү[н]-мен* т.б. Со[н]ғы, та[н]ғы сөздеріндегі [н] өзінің негізгі мәтінде жұмсалып тұр. Алайда орфографиялық сөздікте (1978 ж.) фонемалардың негізгі мәні ескерілмегендіктен, *асты[н]ғы, алды[н]ғы, үсті[н]гі* түрінде жазылса, ал осы типтес сөздердің кейбірі *бұры[-н]ғы* делініп берілген. Белгілі бір жүйеге бағынатын бір типтес сөздерді әркелкі жазу орфографияны қиындата түседі. Дұрысы – бұл типтес сөздерді фонемалық негізгі мәні бойынша жазу. Егер үстіңгі, астыңғы, алдыңғы т.б. сөздердегі *ң*-ге өзгеше фонетикалық жағдай тудырсақ, бұл дыбыс өзінің негізгі мәніне көшеді: *алдын ала (алдың ала емес), астын-үстін (астың-үстің емес), астынан (астыңнан емес), үстінде (үстіңде емес)* т.б.

Ал *қараң қалу* сөзіндегі <н> фонемасы өзінің негізгі мәнінде жұмсалып тұрғандығын көреміз. Салыстырыңыз: қаран болды. Сонымен қатар бұл сөздің *қараңдау, қараңғы* тәрізді сөздермен этимологиялық байланысы бар екендігі байқалады.

Сондай-ақ *қайран қалу – қайраң қалу, қаран қалу – қараң қалу, жиһангер – жиһаңгер, жиһангез – жиһаңгез, тыңғылықты – тынғылықты, тұңғыық – тұнғыық, тебінгі – тебінгі* тәрізді сөздерді дұрыс жазудың өз қиындығы бар. Сондықтан да мұндай сөздер тәжірибеде әркелкі жазылып жүр. Осы сөздердегі [ң] комбинаторлық өзгерістің нәтижесінде пайда болған. Бұл өзгеріс жазуда ескерілмей, *н* түрінде жазылуға тиіс.

Сөз тіркесін өзгерту, сөзге әртүрлі қосымшалар жалғау, қосымшаларды түбірден бөліп қарау тәрізді контекстік тәсілдер арқылы морфемалар жігіндегі фонема реңкінің фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін табуға болады. Мысалы: [*қайраңғалу*] *қайран қалу – қайран қалу – қайрансың, [тыңғылықты] тындыр, тындырымды; [тұңғыұқ] тұңғыық-тұн, тұндыр; [жиһаңгез] – жиһан, жер-жиһан*. Осылардың ішінде басқаларымен салыстырғанда *қайрансың, тындыр, тұн, жиһан* морфемаларындағы <н> фонемасының реңкі фонетикалық қоршауға анағұрлым тәуелсіз. Сондықтан бұл сөздер фонематикалық принцип бойынша (фонемалардың мәнін сақтап жазу) <н>-ның қосалқы реңкі [ң] арқылы емес, негізгі реңкі [н] бойынша таңбалануға тиіс.

Қазақ орфографиясында -*нг-* немесе -*ңг-* арқылы таңбаланатын ажырату қиынға соғатын біралуан сөз бар: *інген-іңген, кемеңгер-кемеңгер, жауынгер – жауыңгер, әменгер – әмеңгер, шеңгел – шеңгел, жынғыл – жыңғыл* т.б. Бұл типтес сөздердегі фонеманың (<н> ба, <н> ба?) негізгі реңкін жоғарыда айтқандай тәсілдермен тексеру мүмкін емес. «Тексеруге» болмайтын бұл типтес сөздерді жазуда қазақ емлесі, *жауынгер, дунген, монгол* тәрізді бірер сөзді еске алмағанда, *ң* варианты түрінде таңбалау бағытын ұстанған. Мысалы: *іңген, шеңгел, шеңбер, әмеңгер, жыңғыл, бастаңғы, жеңсе* т.б.

Жалпы алғанда, морфемалар жігіндегі фонеманың негізгі реңкін сақтап жазудың пәлендей қиындығы жоқ тәрізді көрінеді. Шындығында, негізгі реңк пен қосымша реңкке байланысты жазылуы қиын бірсыпыра сөз морфемашілік дыбыс құбылыстарына қатысты. Мысалы, жамбас дегендегі [*м*] негізгі реңкте [*м*] қолданылып тұр ма, әлде <н> фонемасының қосымша реңкі түрінде жұмсалып тұр ма? Орфографияда бұл типтес сөздер *жамбас, шамба, сәмбі* тәрізді *м* арқылы таңаланғанмен, бірақ жазу тәжірибесінде бұл сөздерді *н* арқылы жазып қою дағдысы да ұшырайды. Қазіргі қазақ емлесінде күн аттарының -*нб* арқылы жазылуы

дәстүрге айналды. Бірақ осы дәстүрге күмән келтіріп, тіл мамандарының «жаздырып» жібергені деп түсінетіндер де бар.

«Күн аттары (1923 жылдың қазақ календарында – Н.У.) *сембі, жексембі, дүйсембі, сейсембі, сәрсембі, бейсембі, жұма* түрінде жазылған. XX ғасырдың ортасына дейін күн аттары осылай жазылып келген, елуінші жылдары грамматикалық түбір сақтау заңына сүйеніп, оларды *сенбі, жексенбі*, т.б. түрінде жаздырып жіберген тәрізді көрінеді. Ескілікті тарихи құжаттардай етіп *м* әрпі арқылы жаза беру керек дейтін де пікір бар» [31].

Бұл сөздердің *н* арқылы жазылуының не дұрыс, не бұрыстығын айтпас бұрын мынадай өзгешелікті ескеру қажет тәрізді. Күн аттарын білдіретін сөздердегі *м* мен *б* дыбыстары өзара іргелестігінен айырылса, мұндағы *м* еріндігі *н* дыбысымен айтылады: *Жексен* (*Жексем* емес), *Дүйсен* (*Дүйсем* емес), *Бейсен* (*Бейсем* емес), *Сейсен* (*Сейсем* емес), *Сәрсен* (*Сәрсем* емес), *Сейсенкүл* (*Сейсемкүл* емес), *Сәрсенкүл* (*Сәрсемкүл* емес).

Бұдан қазақ тілінде сөйлеушілердің психикасында фонеманың негізгі реңкі <н> екендігін байқауға болады. Сондықтан бұл сөздердің <н> арқылы жазылуын қате деп тануға болмайды.

2.4 Кейбір дауысты дыбыстардың орфограммасы

Тілімізде жазылуы мен айтылуы сәйкес келе бермейтін әртүрлі сөздер бар. Солардың ішінде мынадай сөз типтеріне арнайы тоқтала кету керектігі байқалады. Олар *шай – шәй, жая – жәя, жайша – жәйша, жайла – жәйла, қадыр – қадір, қазір – кәзір, жайлау – жәйлау, шайыр – шәйір, шайпау – шәйпау, тілмар – тілмәр, тілмаш – тілмәш* т.б.

Осы тәрізді сөздердің баспасөз беттерінде әрқилы жазылып жүргендері жиі байқалады. Бұл ауытқу сөздердің айтылуы мен жазылуындағы «алшақтыққа» байланысты. Олар кей жағдайда орфографиялық сөздікте көрсетілгендей жазылса, кейде айтылуы бойынша жызылады. Мұндай сөздердің орфографиялық сөздіктерде берілген әліптемесінің (орфограммасының) дұрыс немесе бұрыстығына көз жеткізу үшін, алдымен сөздің фонемалық құрамын, яғни сөз құрамындағы дауыстыны ([а] ма, әлде [ә] ме?) айқындап алу қажет.

Әдетте сөйлеу процесінде дыбыстардың бір-біріне тигізетін акустикалық, артикуляциялық әсерінің нәтижесінде фонемаларда әртүрлі реңктердің пайда болатындығы белгілі. Солардың ішінде сөзайырымдық қызметтегі негізгі реңкін тани білудің орфография үшін ерекше мәні бар.

Белгілі бір фонемалық позицияда (*ш, ж* мен *й*-дің аралығында *шай, жай* тәрізді сөздердегі) <а> дауыстысы палатализацияланады. Бұл құ-

былысты зерттеушілер *й* мен *ч*, *ж*, *ш* дауыссыздарының салдары деп таниды [32, 38 б.]. І.Кеңесбаев қазақ тілінде *а* фонемасының палатализациялануының екі түрлі шартын көрсетеді: «*а*) алдыңғы буындағы дауыстының тіл алды болуы, мысалы, *Кұлаш, тілмар* т.б., ә) *ш, ж, й* дауыссыздары *а*-ға *а* мен *ә*-нің аралығында айтылатындай реңк береді... *Ш* мен *й* немесе *ж* мен *й* аралығында келген *а* палатализация құбылысына ұшырайды. Ал бұл шарттылық бұзылса, *а* тұрақты сипат алады» [33, 28 б.]. Бұл тәрізді зерттеулерге қарағанда *ш, ж, й*, аралығындағы фонема – <*а*>/ш [а]й, ж[а]й т.б., ал *ә* оның қосымша реңкі, басқаша айтқанда, палатализацияланған [а].

Қазақ графикасы фонемалық принципке негізделген. Бұл принцип бойынша фонеманың негізгі реңкі таңбаланады да, қосымша реңктері ескерілмейді. Өйткені сөз мағынасын ажыратуға негізгі реңк таяныш болады да, өзге реңктерді берудің жазуда практикалық мәні болмайды. Сондықтан *шай, жай* тәрізді сөздердегі дауысты негізгі реңкі *а* бойынша жазылады.

Жазу тәжірибесінде кез келген дауысты емес, фонемаларды негізгі реңкі бойынша таңбалаудың тиімділігі бұл тәрізді сөздердің түрлі қосымша мен түрленуінде айқындала түседі. Егер *жай, шай* тәрізді сөздерді палатализациялану ыңғайымен жазсақ, онда олардың жазылуы қосымшалармен түрлегенде мүлдем қиындап, әркелкі күйге түсер еді. Осы типтес сөздерге әртүрлі қосымша жалғап, түрлендіріп байқасақ, олардың жіңішке түрде айтылуы өзгеріп, дауысты өзінің фонемалық негізгі реңкіне көшеді. Сөйтіп, әртүрлі қосымша жалғанғанда, бұл сөздер тіл алды дауыстылармен айтуға ырық бере бермейді. Мысалы: *шәй-ге, шәйлерің, жәйлеу, жәйге, жәйсәң, жәйшілік, жәйле* – түрінде қолданылмайды. Сондықтан да баспасөз беттерінде сөздің жеке басы кейде *шәй, жәй* т.б. деп жазылғанмен, олардың қосымшалы түрін *шәйлерің, шәйге, жәйлерің, жәйгесу (жайгасу)* т.б. деп жазу мүлде кездеспейді деуге болады. Өйткені қосымшалар бұл жерде фонеманың қосалқы реңкі емес, негізгі реңкі бойынша жазылғанды: *шайға, жайға, жайшылық* т.б. Бұл тәрізді сөздерді осылайша қосымшалармен түрлендірсек, басқаша айтқанда, айқын позиция іздесек, фонеманың негізгі реңкі ашыла түседі де, сөздерді фонемалық сипатына қарай жазуға мүмкіндік туады.

Тіл қолданысымызда ала-құла жазылып жүргендердің бір тобы – *шүбә, куә, күнә, кінә, күмән, рәсуә, пәтуа, дүдамал, тілмаш* – тәрізді сөздер.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде *күнә, кінә, күмән* т.б. сөздердің қосымшалармен жуан вариант түрінде түрленгендігі көрсетілген: *күнәға, күнәдан, күнәсы, күнәдау, күнәсыз*, т.б.; *кінәға, кінәдан, кінәсы,*

кінәлау, кінәсіз, кінәлы, күнәшыл т.б.; күмән, күмәнға, күмәны, күмән-данғыш, күмәнды, күмәндылық, күмәнсыз т.б.

Ал баспасөз беттерінде бұл сөздердің қосымшалармен түрленуі бірде жуан, бірде жіңішке күйде жазылып жүр. Бұл қиындық осы сөздердің құрамындағы соңғы дауыстының фонемалық реңкінің неғұрлым тәуелді позицияда болуына байланысты. Жоғарыда мұндай сөздердің фонемалық негізгі реңкін кейде аффиксация тәсілі арқылы айқындауға болатынын байқадық. *Қуә* сөзіне де барлық қосымшалар жуан, жіңішке түрде талғаусыз жалғана бермейді. Бұл сөз белгілі бір қосымшаға келгенде тек жіңішке вариантты ғана талғайды. Мысалы, *қуәға, қуәсыз* (орфографиялық сөздіктерде), *куәге, куәсіз* (баспасөз беттерінде) деп қолданылғанмен, *-лық, -лік* аффиксінің тек *-лік* вариантын ғана талдайды: мысалы, *қуәлік*. *Қуәлық* түрінде жазу мүлдем кездеспейді. Осындай ерекшелікке қарағанда, *қуә* сөзіндегі дауыстының фонемалық негізгі реңкі *ә* екендігі байқалады. Олай болса бұл сөзге қосымшалар жіңішке вариант түрінде жалғануға тиіс: *куәге, куәні, куәсіз, куәлік* т.б.

Егер соңғы буын жіңішке болса, онда бұл сөздер неге қосымшалардың жіңішке вариантымен түрленбейді? *Күнә, кінә, күмән* сөздерінің жуан вариантты қосымшаларды талғауы, әрине, себепсіз емес. Бұлай болатыны түбір сөздің соңғы буынындағы дауыстының ерекшелігімен байланысты. Сөздің қосымшасыз жеке өзін алғанда, соңғы буындағы дауысты фонема өзінің негізгі реңкінде жұмсалып тұрғандығы байқалады. <ү> еріндігінің әсерінен дауысты <а> (таңбалауы – ә) палатализацияланып, қосымша реңкке ие болған. Мұндай сөздер әртүрлі қосымшалармен түрленгенде, қосалқы реңкте жұмсалып тұрған фонема өзінің негізгі реңкі <а> -ға жуықтайды. Сондықтан да соңғы буынның ыңғайына қарай қосымшалар жуан вариантта жалғанады.

Біраз жылғы қалыптасқан дәстүрді ескермесек, бұл сөздердің *қуна, кінә, күман* (*күнә, кінә, күмән* емес) түрінде, фонеманың негізгі реңкіне орай таңбалау орынды деп білер едік. Фонемалардың позициялық реңктерін негізгі реңктерінен ажырату ескерілмегендіктен, орфографиялық сөздікте *күнә, кінә, күмән* фонетикалық принцип ыңғайына таңбаланған тәрізді көрінеді.

Қазақ жазуы, жоғарыда айтқандай, фонематикалық принципке негізделген. Ал осы негізді дәйекті түрде ұстанбай, бірде фонематикалық ыңғайда, бірде фонетикалық ыңғайда жазу – орфографияны қиындата түседі. Оның үстінде, сөзді фонетикалық ыңғайда жазу зерттеушілер айтқандай өтпелі дәуірге тән сипат. «Жазу-сызу ісін жасауды қолға алған алғашқы кезеңде үстем болған фонемалық жазудың ертеде жазуы болмаған тілдер үшін жұртшылықтың сауатын көтеруде үлкен пайдасы тиді.

Ол кезеңде жазба тілдің қалың бұқараға барынша түсінікті болу мақсаты көзделді де, сөздің жазылуы мен айтылуын мейлінше жақындату емлеге қойылатын басты талаптардың бірі болды. Қазір жағдай мүлде өзгерді. Түркі халықтарының сауаттылығы мен білімі жоғары деңгейге көтерілді» [34, 276.].

Палатализацияланған [а] қазақ орфографиясында бірде <а> (шай, жай, жайлау т.б.) түрінде таңбаланса, бірде <ә> түрінде беріледі: *күнә, күмән, шүбә* т.б. Ұқсас дыбыстық құбылыс әртүрлі таңбаланған. Алайда *күнә, күмән, шүбә* деп жазған соң, *шәй, жәй, жәйлау* түрінде, немесе, керісінше, *шай, жай* тәрізді *күман, күна, шүба* түрінде таңбалау қажет. Тегінде, жазудағы бірізділік үшін екі түрлі варианттың біріне тоқталған дұрыс. Бұл сөздерді дегенмен *шәй, жәй, жәйлау, күнә, шүбә, күмән* деп бірізді жазып, қосымшаларды жуан вариантта жалғау орынды да деп ойлаймыз. Жуан варианттағы қосымшалар өзінің негізгі грамматикалық қызметімен қатар, түбір морфемадағы фонеманың <а> екендігін көрсететін белгі (сигнал) ретінде графикалық қосымша қызмет атқарады деп қарауға болады.

Әрине, *шәй, жәй, жәйлау* т.б. сөздерді «ә» арқылы таңбалауды фонематикалық принциптен пәлендей ауытқу деп түсінбеу керек, өйткені түбір морфемадағы фонеманың <а> екендігін сол сөзге жалғанатын жуан варианттағы қосымшалар көрсетіп тұрады. Мысалы: *шәйға, жәйлау, шәйпау, шәйқа, шәйып* т.б. Керісінше, түбір морфемадағы «а» әрпі арқылы таңбаланатын [а] дауыстысын сол сөзге жалғанатын жіңішке варианттағы қосымша көрсетіп тұрады. Мысалы *хал, халге* [халге], *халі* [халі]. Х [қ] фонемасының іргелес айтылғанда <ә> тіл арты реңкіне [а]-ға көшеді. Алайда мұндай сөзге қосылатын қосымшалар сол сөздегі дауыстының <ә> фонемасы екендігін «хабарлап» тұрады.

Қазақ орфографиясындағы тағы бір қиындық – бірінші буында [ү], [і] дыбыстары, ал екінші буында палатализацияланған [а] кездесетін сөздердің жазылуына қатысты. Бұл дауысты <а> бірде ә, бірде а әрпімен таңбаланып жүр. Салыстырыңыз: *шүбә, тіфә, кінә, күнә, мүләйім* т.б.; *далда, тілмаш, ділмар, мұттайым* т.б. Бірақ палатал а-ны да «ә» әрпімен таңбалау бірізділікке саяр еді (қосымша).

Палатализацияланған [а]-ның жазылуы

Орфографиялық сөздікте берілуі	Қолданыста
дүбара дүдамал ділда	дүбәра, дүбәраға дүдәмал, дүдәмалға ділдә, ділдәға

ділмар	ділмәр, ділмәрға
кіназ	кінәз, кінәзсы
күстана	күстәна, күстәналау
күшала	күшәла, күшәлаға
мүбада	мүбәда, мүбәдаға
мүбарак	мүбәрек, мүбәрекке
мүлайім	мүләйім, мүләйімге
мүттайым	мүттәйім, мүттәйімге
мінажат	мінәжат, мінәжатқа

Бірінші буында <ә>, ал екінші буында палатализацияланған [а] дауыстысы келетін сөздердің жазылуы жоғарыда аталған сөздер типінен өзгеше. Бірінші буындағы тіл алды дауысты <ә>-нің әсерінен келесі буындағы [а] палатализацияланады, <а>-ның қосалқы реңкі [ә] ескерілмей, негізгі реңкі бойынша жазылады: *жәннат, зәузат, нәпақа, пәтуа, тәурат, пәруай, пәруаз* т.б. Қазақ орфографиясында бірінші және екінші буында *ә* арқылы белгіленетін сөздер бар: *мәрмәр, сәруәр, замзам, тәмам, әзәзіл* т.б. Бұл топтағы сөздердің екінші буынындағы *ә* әрпі арқылы таңбаланып тұрған дауыстыны палатализацияланған *а* деуге болмайды. Бұлай деуімізге себеп – екінші буынның тап бірінші буын тәрізді толық немесе біршама толық қайталануы.

Кейбір позицияда дауыстылардың жуан-жіңішке оппозициясы «көмескіленеді» де, сол дыбыстың тіл алды дауыстысы немесе тіл арты дауыстысы екендігін ажырату едәуір қиынға соғады. Осындай ерекшелікке байланысты бірсыпыра сөздердің жазылуы практикада дұрыс шешімін таппай келеді (қосымша).

Орфографиялық сөздікте	Қолданыста
ақырет	ақірет
кесәпат	кесепат
қабілет	қабылет
қаракетсіз	қарекетсіз
қағілез	қағылез
қасірет	қасырет
қатыгез	қатігез
қошамет	қошемет
құдірет	құдырет
лағынет	лағінет
мүбарак, мүбарағы	мүбәрәк, мүбәрегі
тәкаппар	тәкәппар

тақсірет	тақсырет
тауқымет	таукімет
тақылет	такілет

Бұл сөздердің сөздіктегі, практикалық қолданыстағы әліптемелерінде бірізділік жоқ екендігі байқалады. Мысалы, *қагілез* деп жазған соң, неге *қатігез* деп жазуға болмайды. Немесе неге *лағынет*, *тәкаппар* деп жазамыз? Неге *лагінет*, *тәкәппар* емес? Әліптемесі қиын мұндай сөздердің дұрыс жазылуының белгілі бір таянышы болуы керек. Біздіңше, ол таянышты сөздің буын құрылымынан іздеуге болады. Жоғарыда көрсетілген сөздерді алдымен бейүндес (асингармониялық) екі буынға бөлуге болады: *а-қы-рет* (а-кі-рет емес), *құ-ді-рет* (құ-ды-рет емес), *ке-са-пат* (ке-се-пат емес), *ла-ғы-нет* (ла-гі-нет емес), *қа-бі-лет* (қа-бы-лет емес), *мұба-рек* (мү-бә-рак емес), *қа-ре-кет* (қа-ра-кет емес), *тә-кәп-пар* (тә-кап-пар емес), *қа-ғы-лез* (қа-гі-лез емес), *тақ-сі-рет* (тақсы-рет емес), *қа-сі-рет* (қа-сы-рет емес), *тау-қымет* (тау-кі-мет емес), *қа-ті-гез* (қаты-гез емес), *та-қы-лет* (та-кі-лет емес), *қо-ше-мет* (қо-ша-мет емес), *қо-сі-рей* (қо-сы-рей емес).

Осы типтес сөздердің буын құрылымындағы ерекшелікті ескеру дұрыс жазуға негіз болады. Біріншіден, жуан мен жіңішке буын түйіскен тұста дауыссыз дыбыс өзі жұптасып дауыстымен реңкі жағынан үйлесіп тұрады: *қа-ғы-лез* (қа-гі-лез, қағ-іл-ез емес), *тә-кәп-пар* (тә-кап-пар емес). Ал *қагілез*, *тәкаппар*, *такілет* деп жазу қазақ сөзінің буын құрылымын бұзу болып табылар еді. *-қи*, *-гі*, *-ка* тәрізді буындар қазақ сөзінің табиғатына тән емес. Екіншіден, жоғарыда аталған сөздердің ішінде *қабілет*, *қарекет*, *тақсірет* тәрізді сөздердің бейүндес буын жігін *қа-бі-лет*, *қа-ре-кет*, *тақ-сі-рет* деп те, *қа-бы-лет*, *қа-ра-кет*, *тақ-сы-рет* деп те екі түрлі бөлуге болады. Дегенмен буындардың бейүндес жігін *қа-бі-лет*, *қа-ре-кет*, *тақ-сі-рет* деп бөлудің өз артықшылығы бар. Себебі *қа-бы-лет*, *тақ-сы-рет* деп буындасак, сөйлеуде *қа-был-ет*, *тақ-сыр-ет*, *қа-ра-кет* түрінде айтылады да, <р>, <л> дауыссызы <ы> дауыстысының реңкіне бейімделеді. Сөйтіп, «қабыл ет», «тақсыр ет» «қара кет (ті)» деген еркін тіркестен айырмасы болмай қалады. Ал буындардың бейүндес жігін *қа-бі-лет*, *тақ-сі-рет*, *қа-ре-кет* деп ажыратсақ [б], [с], [р] дауыссыздары [і], [е] дауыстыларының реңкіне бейімделеді де, *қабыл ет*, *тақсыр ет*, *қара кет* (ті) еркін тіркестерінен өзгешеленіп тұрады.

Бейүндес буын жіктерінде қысаң [ы], [і] дауыстыларының таңбалауы мен таңбаланбауы – қазақ орфографиясындағы қиындықтардың бірі. Мысалы: *зақмет-зақымет*, *рақмет-рақымет*, *қызмет-қызымет*,

үкмет-үкімет, лагнет – лағынет (лагінет) т.б. Қазіргі орфографиялық сөздіктерде бұл тәрізді сөздер бірде қысаң [ы], [і]-мен жазылса, бірде, мысалы, *қазірет*, кейбірі *рақмет*, *қызмет* түрінде жазылады. Осы тип-

тес сөздерді қысаң дауыстылар арқылы жазып, оппозициялық жікке бөліп көрейік: за-қы-мет, ра-қы-мет, қы-зы-мет т.б. Сөйлеу процесінде бұл сөздердегі <к>, <з>, <ғ> дауыссыздары [ы], [і]-нің шылауында айтылады да, өзгеше реңкке (біршама созылыңқы айтылуы тәрізді) ие болады.

Осындай фонетикалық әсердің нәтижесінде бұл сөздердің дыбыстық құрылымы ритмикалық тұтастықпен айтылатын *зақым ет*, *рақым ет*, *үкім ет* тәрізді еркін тіркестердің дыбыс құрылымымен бірдей болып шығады. Ал бұл сөздердің [ы], [і] дауыстыларынсыз түріндегі <к>, <з>, <ғ> фонемаларының реңкі өзгеше болып (келте, кілт айтылуы), ритмикалық тұтастықпен айтылатын еркін тіркестерден өзгеше дыбыстық құрылымға ие болады.

Сөз ажыратуға септігін тигізетін осы өзгешелік ол сөздерді ритмикалық тұтастықпен айтылатын сөз тіркестерінің дыбыстық құрылымынан ажыратып тұрады. Сондықтан бұлардың *қызмет*, *зақмет*, *лагнет*, *рақмет*, *құрмет* т.б. түрінде жазылуын орынды деуге болады.

Сөздердің бірыңғай жуан немесе бірыңғай жіңішке болып келуі қазақ сөзінің табиғатына тән. Бұларды біржікті буындар деуге болады. Дегенмен біріккен сөздер – *көз-ал* (мұндағы *ал* морфемасы *алсын* «шабылған шөптің орнына қайтадан көктеп шыққан көк» дегенмен этимологиялық байланыстағы сөз болуы ықтимал), *көз-орай*, сондай-ақ өзге тілден қоныс аударған сөздердің (*қа-ре-кет*, *қа-сі-рет* т.б.) ішінде бейүндес буындардан құралғандары да кездесіп отырады. Бұларды екіжікті оппозициялық буындар деуге болады. Ал кейбір сөздерді үш немесе төрт жікті буын (жуан-жіңішке – жуан) түрінде жазу, сөзді тым жасанды көрсетеді. Мысалы: *мұ-ба-рак-қа*, *дән – да- қу-ым*, *дар – гу-ман*, *мұ-шай-ре*, *бә-да-уи*, *пәр – уар – диғ – ар* т.б. Бұл типтес сөздерді сондықтан *мүбәрәк*, *дән-дәу*, *дәргүман*, *пәруәрдиғар* түрінде жазу әлдеқайда қазақ тілінің дыбыс жүйесіне үйлесімді.

Қазіргі қазақ орфографиясындағы елеулі қиындықтардың бірі – түбір сөзге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда түбір сөздің соңғы буынындағы қысаң дауыстының түсіріліп немесе түсірілмей жазылуы. Мысалы: *ауыл – аулы (ауылы)*, *ерін – ерні (еріні)*, *иық – иығы (игы)*, *мұрын – мұрны (мұрыны)*, *мүлік – мүлкі (мүлігі)*, *бауыр – бауыры (бауры)* т.б. Дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда сөз түбірінде болатын бұл өзгерістің қанша сөздерді қамтитынын, таралу шегі қаншалықты екенін байқау үшін фонетикалық жағдайы бірдей сөздерді өзара салыстырып көтеруге болады (қосымша).

Бұл салыстыруға қарағанда қысаң дауыстыларының түсіріліп қолданылуының фонетикалық жағдайы бірдей ортада жалпы сипат алмағандығы, кейбір сөздермен шектеліп отыратын талғампаздығы байқалады. Яғни бұл қысаң дауыстылар фонетикалық ортаға аса тәуелді емес. Қайсыбір тұстарда қысаң дауыстыны түсіріп (не түсірмей) қолдану дүдәмал болса, енді бір сөздерге келгенде, семантикалық қарсылыққа ұшырайды. Мысалы, *халық* – *халқы* (халығы) деп айтқанымызбен, осы ізбен *түлік*, *күлік* сөздеріндегі дауыстыны түсіріп, тәуелдік жалғауын жалғау сөз мағынасын мүлде бұзады (мысалы, *түлік-түлкі*, *күлік-күлкі* т.б.). *Дауыл*, *ауыл*, *суыл*, *көңіл* сөздері де осы тәрізді, қысаң дауыстыны түсіріп қолдануға ырық бермейді: *даулы*, *аулы*, *көңлі*, *сулы* мүлде басқа сөз ретінде ұғынылады.

Бұл қайшылықтың, қысаң дауыстының сонормен іргелес келгендегі «жұтылу» құбылысының (бұл құбылыс тіл білімінде абсорбция деп аталады) қалайда бір себепті болуға тиіс. Абсорбция құбылысының себебін әр зерттеуші әркімсі фонетикалық жағдайға байланысты түсіндіріп келді [35, 281].

а) *халық* – *халқы*

Халық – *Халығы* (*жалқы есім*)

құлық – *құлқы* (*мінез-құлқы*)

құлық – *құлығы* (*құлақтың құлығы*)

мүлік – *мүлкі* (*мүлігі*)

қылық – *қылығы*

күлік – *күлігі*

бүлік – *бүлігі*

былық – *былығы*

салық – *салығы*

қалық – *қалығы*

шұлық – *шұлығы*

түлік – *түлігі* т.б.

ә) *нарық* – *нарқы* (*нарығы*)

көрік – *көркі* (*қыздың көркі*)

көрік – *көрігі* (*ұстаның көрігі*)

бөрік – *бөркі* (*бөрігі*)

қырық – *қырқы* (*этног.*)

қырық – *қырығы*

парық – *парқы* (*парығы*)

тұрық – *тұрқы* (*тұрығы*)

ырық – *ырқы* (*ырығы*)

ерік – еркі (ерігі)
түрік – түркі
жерік – жерігі
көрік – көрігі
қорық – қорығы Т.б.

б) мұрын – мұрны (мұрыны)
ерін – ерні (еріні)
орын – орны (орыны)
қарын – қарны (қарыны)
сарын – сарыны
нарын – нарыны

в) иық – иығы (иғы)
сиық – сиқы (сиығы)
ойық – ойығы
сұйық – сұйығы
киік – киігі
қиық – қиығы Т.б.

г) мойын – мойны (мойыны)
қойын – қойны (қойыны)
қайын – қайыны (қайны)
жайын – жайыны
қиын – қиыны
жиын – жиыны
құйын – құйыны
шойын – шойыны Т.б.

д) көңіл – көңілі
жеңіл – жеңілі
қалып – қалты (қалыбы)
қалып – қалыбы
құлып – құлты (құлыбы)
әліп – әліті (әлібі)
тұлып – тұлыбы Т.б.

е) ауыз – аузы (ауызы)
қауыз – қауызы
жауыз – жауызы Т.б.

-
- з) ауыл – аулы (ауылы)
кеуіл (диал.) – кеулі (кеуілі)
суыл – суылы
дауыл – дауылы т.б.
- ж) дауыс – даусы (дауысы)
қуыс – қуысы
туыс – туысы
сауыс – сауысы т.б.

Бірақ, біздің түсінігімізше, қысаң дауыстылардың тап бұл арадағы түсіріліп, не түсірілмей қолданылуы таза фонетикалық шарттылыққа, мысалы, екпінге т.б. тәуелді емес. Егер *бөркі*, *аузы* сөзіндегі [ы]-ның «түсіп» қалуы екпінге байланысты болса, онда *құрығы*, *қауызы* деген сөзде *ы* дауыстысы неге «түсіп» қалмайды? Тегінде, бұл құбылыстың себебі басқаша бір фактормен тығыз байланысты болуы ықтимал. Ал оның қандай фактор екендігін анықтау үшін, алдымен мынадай бір статистикалық салыстыруға назар аударайық. Қазақ әдебиетінің классигі М.О.Әуезов шығармаларының толық жинағындағы (1-3 том) *құрық* сөзінің атау және өзге де грамматикалық тұлғалардағы жалпы қолданысының саны – 26. Ал осы сөздің тәуелдік тұлғасында жалғануы – 10. Яғни бұл сөздің тәуелдік тұлғасында жұмсалынған саны өзге тұлғаларымен салыстырғанда әлдеқайда аз [36]. Сол сияқты әртүрлі тұлғада қолданылатын *жарық* сөзінің жалпы саны 120 болса, тәуелдік тұлғасымен қолданылғаны 25 те, өзге тұлғада жұмсалғаны – 95. Ал *ерін* сөзі, барлық тұлғасын қоса есептегенде, 30 рет қолданылған. Оның ішінде тәуелдік тұлғасымен қолданылған сөздің саны 20 да, өзге тұлғада қолданылған осы сөздің саны 10-нан аспайды. *Мұрын* сөзі, барлық тұлғаларымен қоса есептегенде 52 рет қолданылған. Оның ішінде тәуелдік тұлғасымен келген сөздердің саны 15-тен аспайды. Бұдан байқайтынымыз – *мұрын*, *ерін* тәрізді сөздердің дыбыс құрамындағы *ы*-ның түсіп қалып, *мұрны*, *ерні* түрінде айтылу себебі бұл сөздердің өзге сөздермен салыстырғанда, тәуелдік тұлғасында жиі жұмсалуына байланысты. Ал *құрық*, *жарық* сөздері, керісінше, тәуелдік тұлғада, өзгелермен салыстырғанда, әлдеқайда сирек жұмсалады екен. Бұл фактор, яғни сөздің тәуелдік тұлғада ұзына бойы тұрақты жұмсалуы, сонарлармен іргелес келген қысаң дауыстының абсорбцияға ұшырауына, сөйтіп сөздің фонетикалық жақтан ықшамдалуына қолайлы жағдай тудырса керек.

Тіл – жанды құбылыс. Ол қарым-қатынас қызметін атқару барысында басы артық элементтерді екшеп отыруға тырысады. Қысаң дауыстылардың белгілі бір сөздер тобында, нақтылы бір фонематикалық жағдайда абсорбцияға ұшырауы тілдің дыбыс жүйесіндегі тенденцияның бірі деу-

ге болады. Ал оны әдеби тілдің жазу нормасында, сондай-ақ орфоэпиялық нормасында елеусіз қалдыру – белгілі бір алшақтыққа әкеп соғар еді. Ондайда тілдің шынайы халінен көз жазып қалу қаупі туады. Солай дегенмен де «абсорбция» жетегінде кете беруді тіл фактісі көтере бермейді. Себебі *көңіл, бауыр, ауыл* сөздерін *көңлі, бауры, аулы* түрінде тәуелдеу омонимдерді өрбітуге жол ашады. Бұл – тілдің омонимдерден «қашу» тенденциясына қайшы келеді.

Әрине, *ауызы, мұрыны, мойыны, иығы* деп қысаң дауыстыларды бастан-аяқ күмәнді жерде түсірмей жазу орфография үшін оңай жол болар еді. Бірақ бұл қиындықтан шығудың бірден-бір жолы емес.

Бұл жерде абсорбция құбылысының семантикалық қарсылыққа ұшырауын немесе ұшырамауын таяныш етіп алу принципін ұстануға болады.

а) Семантикалық қарсылыққа ұшырамайтын сөздер: *мойын-мойны* (*мойыны* емес), *ауыз – аузы* (*ауызы* емес), *дауыс – даусы* (*дауысы* емес), *иық-иғы* (*иығы* емес), *ерін – ерні* (*еріні* емес), *құлық – құлқы* (*құлығы* емес), *бөрік – бөркі* (*бөрігі* емес), *көрік – көркі* (*көрігі* емес), *мүлік – мүлкі* (*мүлігі* емес), *халық – халқы* (*халығы* емес), *ерік – еркі* (*ерігі* емес), *қалып – қалты* (*қалыбы* емес), *әліп – әлпі* (*әлібі* емес), *ғұрып – ғұрпы* (*ғұрыбы* емес), *қырық – қырқы* (*қырығы* емес, этногр.), *әріп – әрпі* (*әрібі* емес), *мұрын – мұрны* (*мұрыны* емес), *сұрық – сұрқы* (*сұрығы* емес), *шырық – шырқы* (*шырығы* емес), *ойын – ойны* (*ойыны* емес), *қойын – қойны* (*қойыны* емес), *нарық – нарқы* (*нарығы* емес), *парық – парқы* (*парығы* емес), *ырық – ырқы* (*ырығы* емес), *қарын – қарны* (*қарыны* емес), *сиық – сиқы* (*сиығы* емес), *қайын – қайны* (*қайыны* емес), *кеуіл – кеулі* (*кеуілі* емес), *тәйір – тәйірі* (*тәйірі* емес), *тәрік – тәркі* (*тәрігі* емес).

ә) Семантикалық қарсылыққа ұшыраған сөздер: *ауыл – ауылы* (*аулы* емес), *көңіл – көңілі* (*көңлі* емес), *бауыр – бауыры* (*бауры* емес), *жиын – жиыны* (*жины* емес), *сайын – сайыны* (*сайны* емес), *жайын – жайыны* (*жайны* емес), *ақыл – ақылы* (*ақлы* емес) т.б.

Түбір сөздің буынындағы қысаң дауысты [ы] мен [і]-нің кейбір сөздерде түсіп қалу жағдайын жоғарыда біз тек тәуелдік жалғауымен байланысты сөз еттік. Әдетте қысаң дауыстыны түсіріп қолдану тәуелдік жалғауынан басқа морфемалар ыңғайында кездеседі. Біріншіден салыстырғанда, қысаң дауыстыны екінші ыңғайдағы түсіріліп қолданылуы белгілі бір жүйеге бағынған. Оның өзі екі топқа бөлінеді (қосымша).

бүйір – бүйрек	ойын – ойнақ	көрін – көрнеу
дәуір – дәурен	ойын – ойна	жерік – жеркен
ерін – ернеу	орын – орна	жент – жентек

бауыр – баура	жұрын – жұрнақ	сыпыр – сыпыра (тері)
бауыр – баурай	түйін – түйнек	ұлы – ұлғай
жиын – жина	сарық – саркыт	сүйір – сүйрек
қорық – қорқа	жалық – жалқау	көрік – көркем
қойын – қойнау	қайыр – қайрақ	қиын – қина
мойын – мойнақ	күйіс – күйсе айыр – айран	сары – сарғай
қырын – кырна	үрік – үркек	
сарын – сарна	жайыл – жайла	
зорық – зорға		

Бұл фонетикалық құбылыс түбір сөзге есімнен етістік (ойын-ойна), етістіктен есім (үрік – үркек), етістіктен етістік тудыратын, көбіне ашық дауыстыдан басталатын аффикс жалғануы арқылы жүзеге асады. Ал аффикстердің көбіне қысаң дауыстыдан басталатын түрлері жалғанғандағы сөздің фонетикалық жағдайы мен жазылуы мына тәрізді:

шақыр – шақырым	жұмыр – жұмырық	еріт – ерітінді
ғылым – ғылыми	жауыр – жауырын	қойыл – қойылым
бүкір – бүкірей	сауыр – сауырын	басыл – басылым
иір – иірім	қайыр – қайырым	кекір – кекірік
мейір – мейірім	жайыл – жайылым	көрін – көрініс

Түбір сөздегі қысаң дауысты дыбыстың түсіріліп, я болмаса түсірілмей қолданылуы қосымшадағы дауыстың ашық немесе қысаң болып келуіне тәуелді екендігін байқаймыз.

Бірсыпыра сөздің *құрлыс, бұрлыс, ғылыми, жиылыс* түрінде жазылмай, құрлылыс, бұрлылыс, ғылыми, жиылыс делініп, *ы* арқылы жазылуын аффикстің қысаң дауысты болып келу жүйесіне байланысты деп түсіндіруге болады. Алайда мұндай орындарда [ы] естілген жерде *ы* жазылады деген қағида бойынша жазылып келді. Бұл қағидаға, әрине, бастан-аяқ сүйену қиын. Өйткені [ы], [і] кейбір позицияда біреуге «естілуі», біреуге «естілмеуі» ықтимал. Сондықтан *қайырып-қайрып, айрық-айырық, айырыл – айрыл* тәрізді сөздер әркелкі жазылып жүр. Егер азды-көпті «күш» салып айтса, [ы] мен [і]-нің естілмейтін жері жоқ деуге болады. Белгілі бір сүйемелсіз тек «естілуіне» қарай жазудың қиындығы да осында. Ал жоғарыда айтылғандай қысаң дауысты аффикстің түбірге жалғану жүйесіне сүйенсек, бұл типтес сөздер *айырық (айыр-ық), қайырыл (қай-*

ыр-ыл), мойырыл (мойы-рыл), майырыл (майыр-ыл), ресімі (ресім-и) түрінде жазылуға тиіс.

Жоғарыда біз сөз түрлендіруші қосымшамен (тәуелдік) және сөз тудырушы, форма тудырушы аффикстермен байланысты сөздің жазылу ерекшелігіне тоқталдық. Қысаң дауыстылардың жазылуына қатысты бір қиындық – олардың сөздің ішкі шеніндегі; яғни морфемаішілік әліптемесі. Бұл топтағы сөздердің жазылу ерекшелігіне тоқталмас бұрын, олардың «Орфографиялық сөздіктегі» (1978 ж.) көрсетілген әліптемесіне назар аударып көрейік (6-қосымшаны қараңыз).

Көз жүгірте қарағанның өзінде, бұл сөздердің әліптемесі күрделі екендігі бірден байқалады. Неге *сәурік* сөзі *і*-сіз жазылады? Неге салбуырын арқылы жазылады? Сондай-ақ фонетикалық бір заңдылыққа сая тұра емле, мемлекет, мәслихат, сіңлі т.б. сөздердің *мәжіліс*, *мәміле*, *саңылау* сөздерінен өзгеше жазылуының себебі неде?

<i>абырой</i>	<i>қабылан</i>	<i>салбуырын</i>
<i>ақырын</i>	<i>қазірет</i>	<i>самұрық</i>
<i>арлан</i>	<i>қайрылу</i>	<i>сауырын</i>
<i>атырап</i>	<i>қайырым</i>	<i>сәурік</i>
<i>ауру (зат есім)</i>	<i>қаңыра</i>	<i>сандақ</i>
<i>ауыру (етістік)</i>	<i>қапырық</i>	<i>саңлақ</i>
<i>әбілет</i>	<i>қобыра</i>	<i>саңылау</i>
<i>әзірейіл</i>	<i>қойылым</i>	<i>саңырау</i>
<i>бағлан</i>	<i>қоңырау</i>	<i>сұдырай</i>
<i>бекіре</i>	<i>құбыла</i>	<i>сүмірей</i>
<i>бұрыл</i>	<i>құбылыс</i>	<i>сіңлі</i>
<i>гиврат</i>	<i>құмыра</i>	<i>тақырып</i>
<i>ғұрлы (құрлы)</i>	<i>құрлым</i>	<i>тарлан</i>
<i>ғұрлым (құрлым)</i>	<i>құрылыс</i>	<i>тәжірибе</i>
<i>даурық</i>	<i>лоблу</i>	<i>тәйірі</i>
<i>емле</i>	<i>мағлұм</i>	<i>тәурат</i>
<i>емеурін</i>	<i>мағлұмат</i>	<i>тегеурін</i>
<i>емірен</i>	<i>мақлұқат</i>	<i>текірек</i>
<i>еңіре</i>	<i>мақұлдық</i>	<i>тоқыра</i>
<i>жағылан (сөздікте жоқ)</i>	<i>мақрұм</i>	<i>тоқырауын</i>
<i>жайылым</i>	<i>мәжіліс</i>	<i>топырақ</i>
<i>жамыра</i>	<i>мәкрүк</i>	<i>төңірек</i>
<i>жапырақ</i>	<i>мәміле</i>	<i>үңірей</i>
<i>жарлық</i>	<i>мәслихат</i>	<i>шақырым</i>
<i>жауырын</i>	<i>медресе</i>	<i>шаңырақ</i>

<i>жебірейіл</i>	<i>мезірет</i>	<i>шатыраш</i>
<i>жирен</i>	<i>мейлінше</i>	<i>шежіре</i>
<i>жұдырық</i>	<i>мейірім</i>	<i>шүңірей</i>
<i>жұмырық</i>	<i>мекіре</i>	<i>ықылас</i>
<i>жамырай</i>	<i>меңіреу</i>	<i>ықылық</i>
<i>запыран</i>	<i>нағылет</i>	<i>ықылым</i>
<i>зәулім</i>	<i>нақұрыс</i>	<i>ыңыран</i>
<i>кейуана</i>	<i>наурыз</i>	<i>ысырап</i>
<i>кекілік</i>	<i>оқыра</i>	<i>ібіліс</i>
<i>көкірек</i>	<i>омырау</i>	

Осы сөздердің қайсысын болса да *ы*, *i*-сіз немесе *ы* (*i*)-лы вариант түрінде де жазуға болатын тәрізді. Бұл тақыллеттес сөздердің барлығын *ы* (*i*)-мен жазу керек немес *ы*, *i*-сіз нұсқада жазған жөн деп біржақты әліптемеге көшу орфография үшін, әрине, оңай. Бірақ бұлай ету тілдің шындығынан қол үзу болар еді. Ал белгілі бір тиянаққа сүйенбей, айтылуына қарасақ, бұл сөздерді бастан-аяқ *ы*, *i* мен де, *ы*, *i*-сіз де айтып шығуға болады. Әдетте сөз бен буынның бір-бірінен көп жағдайда айырмасыда, ортақ жақтары да болады. Олар – бір-бірімен тығыз байланысты тілдік бірліктер. Мысалы, *ат*, *тас*, *сат*, *ат – тас* дегендер – әрі буын, әрі сөз. Қазақ тіліндегі сөз бен буынға ортақ бір заңдылық бар. Ол – көбіне сөздің р, л сонорларынан басталмауы. Мысалы: (*ылақ*) *лақ*, *ылашын* *лашын*, *ылайық* *лайық*, *ілеген* *леген*, *үлек* *үлек*, *ыраң* *раң*, *ырайза* *риза*, *ұрұу* *ру*, *ұрұх* *рух*, *ырақат* *рақат*, *ірең* *рең* т.б.

Осыған сәйкес буын да *л*, *р* сонорынан басталмай, ашық буыннан (жылы, қо-ра) және *й*, *у* сонорларынан кейін келетін буындарды (қай-ра, тура) еске алмағанда, қалайда бір қысаң дауысты селбесіп айтылады. Мысалы: (көкүрек көкірек, меңі –іреу, бағылан (бағлан емес), лобыл (лобл емес), жағ-ы-лан, ке-і-лік, шүңүрей шүңірей, құбұла, құбыла т.б.

Тегінде, жоғарыда көрсетілген сөздердің (6-қосымша) көбіне *ы*, *i* әріптері арқылы р, л сонорларымен байланысты деуге болады. Сөз басында р, л дыбыстарымен қалайда қысаң дауыстылар селбесіп айтылатындай р, л сонорлы буындарының алдына да *ы*, *ұ* *i*, *у* қысандары селбесіп қолданылады. Топырақ, жапырақ, қапырық, қоңырау, мәміле, еңіре т.б. сөздердің сонорлы буындарының алдында *ы*, *ұ*, *i*, *у* қысандарының жазылуы да сондықтан. Олай болса сәурік, емле, мемлекет т.б. сөздерді сәуірік, еміле, мемілекет түрінде жазу орынды емес пе? Бірақ бұлайша біржақты әліптемеге көшуге тіл шындығы жібермейді. Мысалы, сәуле, қайрақ, тура, тулақ, бұйрық, байрақ т.б. сөздерді сәуіле, туыра, қайырақ, туылақ, бұйырық, байырық деп жазуға тура

келер еді. Сондықтан кез келген сонорлы буынның алдынан *ы, ұ, і, у* қысандарын жаза беру ақиқатпен үйлеспейді. Тегінде, мұндай қайшылықтың негізін *р, у, й* сонорларының ерекшелігін іздеуге тура келеді. Әдетте бұл дыбыстардың консонанттар қатарына жатқандығы даусыз. Аталған дыбыстарға аяқталған сөздер тәрізді қабылдайтыны белгілі. Мысалы: *қар-ы, тау-ы, са-й, қағаз-ы, ат-ы, ықылас-ы* т.б. Ал вокализмдерге аяқталған сөздерге тәуелдік жалғауы *-сы, -сі* түрінде жалғанады: *қала-сы, төбе-сі, аға-сы* т.б. Бұл парадигма бойынша *р, й, у* сонорлары дауыстылардан өзгешеленіп тұр. Енді мынадай қызықты бір құбылысқа назар аударайық *р, й, у* сонанттарына аяқталған сөз көптік жалғауын (*-лар, -лер*), есімнен етістік тудыратын аффиксті (*-ла, -ле*) және сын есімнің *-лы, -лі, -лық, -лік* қосымшаларын дауыстыларға аяқталған сөздерше қабылдайды.

қар-лар	қар-лы	қар-лық	сыр-ла
қала-лар	тау-лар	тау-лы	тау-лық
сый-ла	қала-лық	сай-лар	сай-лы
сай-лық	сай-ла	желі-ле	

Бұдан *р, у, й* сонорларының дауыстылардың қасиетіне біршама ұқсайтындығын көреміз. Осы аталған сонорларды шартты түрде «жартылай дауысты» дыбыстар деуге болады. Жоғарыда көрсетілген (6-қосымша) сөздердің жазылуындағы қайшылықты, тегінде, осы ерекшелікпен байланыстыра қараған жөн тәрізді. Атап айтқанда, *у, й, р* сонорларынан кейін *р, л* дыбыстары келетін болса *р, л* сонорлы буынның селбеспелі (протетический) *ы, ұ, і, ү* дауыстылармен айтылуы (жазылуы) басы артық құбылысқа айналады. Олай болатын себебі *у, й* сонорларының дауыстыға ұқсайтын қасиеті бар. *Сәуле, әуре, дәурен, айран, мейрам, бұйрық, арлан* тәрізді сөздердің (*ы*) *ұ, і, ү* селбеспелі дауыстысыз қолданылуы да сондықтан. Енді жоғарыда айтылған сөздерді осы заңдылық тұрғысынан қарасақ, бірсыпыра сөз: *сәуірік, мейлінше, наурыз, емеурін, тегеурін, тәурет, гұрлы, бурыл, құрыл, самаурын* т.б. дұрыс жазылған. Бірақ кейбір сөздің әліптемесіне келгенде, оларды *ы, і* әрпі арқылы басы артық таңбалап жүргендігіміз байқалады: *салбуырын* (дұрысы – салбурын), *түйірі* (дұрысы – түйірі), т.б. Сөз тудырушы *-ым, -ім* аффиксінің жалғануы арқылы жасалған сөздердің жазылуы (*қайыр – қайырым, мейір – мейірім, қойыл – қойылым, құрыл – құрылым, жайыл – жайылым және форма тудырушы, сөз түрлендіруші қосымшалар жалғанғандығы сөздердің жазылуы қайыр-у, майыр-у, айыр-ыс, қайыр-ыс* т.б.) бұл қатарға жатпайды (12).

Н сонорынан кейін р, л дыбыстары келетін болса, көмескі естілгеніне қарамастан, олардың селбеспелі дауыстылар арқылы қолданылуы міндетті. Мысалы, *шаңырақ, төңірек, саңылау* т.б. Олай болатыны *ң* дыбысының әдеби тілдегі қасиеті «жартылай дауысты» й, у, р сонорлары тәрізді емес, бұл дыбысқа аяқталған сөз қосымшаларды басқа да консонанттар тәрізді қабылдайды. Мысалы: *тең-дік, тең-де* (тең-ле емес), *мең-ді* (мең-лі емес). Дialeктілік қолданыста болмаса, әдеби тілде *ң* соноры *л*-мен тіркесуден қалайда «қашып» отыруға тырысады да, бұл тенденция екі түрлі жолмен жүзеге асады. Біріншісі – *л* дыбысының міндетті түрде *д*-ға алмасуы арқылы (*саң-лақ, саң-дақ, тұң-лік тұн-дік, теңлеу, тең-деу, таңлау, таңдау* т.б. , ал екіншісі – қысаң дауыстылардың селбесіп келуі арқылы (*саңылау, аңыла, анда*). Әдеби тілде *ң* сонорының *л*-мен тіркесуден «қашу» тенденциясын ескерсек, *сіңлі, қаңлы, саңлақ* сөздерін (dialeктілік қолданыста *сандақ, сінді* деуі осы тенденцияға байланысты) *сіңілі, қаңылы, саңылақ* түрінде жазуға тиіспіз.

Сонымен, міне, «жартылай дауысты» сонорлардан (й, р, у) соң келген р, л, у дыбыстары селбеспелі ы, ү, і, у дауыстыларыnsыз жазылады. Ал өзге жағдайдың бәрінде селбеспелі қысандардың жызылу себебі (әңгіме б-қосымшадағы сөздер жайында) р, л сонорлы буынның протезалық дауыстысыз қолданылмау қасиетіне байланысты. Бұл жөнінде қазіргі қазақ орфографиясының негізгі бағыты дұрыс.

Сөздің буын жіктерінде түрлі сонор дыбыстардың шоғырлануы кезінде қысаң дауысты абсорбцияға ұшырап, басы артық дауыстыдан сол сөздің арылып отыруға ұмтылуының себебі бар. Ол – ашық буынның шектен тыс көбейіп кетуіне қарсы тенденция.

Бұл жайында Б.А.Серебренников: «Ашық буынның шоғырлануы сөздің айтылуын қиындатуы ықтимал. Оның себебін ашық буындағы дауыстылардың біршама созылыңқы болып келу жағдайына орай түсіндіруге болады. Ашық буын барлық жағдайда да дауыстылардың созылыңқылығын арттыра түседі. Міне, осындай себепке байланысты әртүрлі тілдің тарихында ашық буынның шоғырлануынан арылу, тым болмағанда, ашық буынның санын азайту тенденциясының бар екендігін байқауға болады», – дейді де, бұған мынадай мысалдар келтіреді: түрікше *оглу – огул* «ұл», көпір – көпір, салыстыр: *татарша – күпәр*, түрікше *йанлыс – йанылыс* «жаңылыс», түрікше *қарсы – қарысы* «қарсы, қарама-қарсы» деген мағынада [37, 116 б.].

Шындығында, *сәуірік, салбурын* тәрізді сөздерді қысаң дауыстылармен күштеп селбестіре айту физиологиялық тұрғыдан жеңіл болмаса керек. Бұл типтес сөздерді орфографияда селбеспелі дауыстысыз жазу сөздің айтылу нормасымен де ұштасып жатар еді.

Қазіргі қазақ орфографиясындағы бірсыпыра сөздің әліптемесі ашық буынды «азайту» тенденциясына сәйкес келеді. Мысалы: *қызмет* (*қызымет* емес), *хикмет* (*хикімет* емес), *жаднама* (*жадынама* емес), *құрмет* (*құрымет* емес), *сахна* (*сахына* емес), *мәдәхүн* (*мәлігүн* емес), *зақмет* (*зақымет* емес), *зергер* (*зерігер* емес), *мәжнүн* (*мәжінүн* емес), *емле* (*еміле* емес), *мемлекет* (*мемілекет* емес), *мәслихат* (*мәсілихат* емес). Осы аталған сөздердің қатарына орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *ы*, *і* әріптері арқылы таңбаланып жүрген кейбір сөздерді жатқызып, қысаң дауыстысыз жазуға болар еді. Мысалы, олар мына тәрізді сөздер:

құшынаш – *құшинаш*

ашына – *ашина*

қазымыр – *қазмыр*

базына – *базна*

қазына – *қазна*

лағынет – *лагнет*

Әрине, бұлардың қатарына *қымыран*, *құмыра*, *саңылақ*, *бағылан*, *лобылу* тәрізділерді жатқызуға әсте болмайды. Өйткені бұл типтес сөздердің сонорлы буындарын селбеспелі дауыстысыз жазу қазақ тілінің дыбыс заңдылығымен үйлесе бермейді. «Орфографиялық сөздікте» *мақұлық*, *нақұрыс* сөзінің *мақлұқ*, *нақрұс* түрінде жазылмай, ұ арқылы таңбалануын да осы заңдылыққа орай түсіндіруге болады. Бірақ осы типтес кейбір сөздердің жазылуына келгенде «Орфографиялық сөздік» (1978 ж.) бұл принциптен ауытқып кетеді: *мәкрүк* (дұрысы – *мәкүрік*), *мақлұқат* (дұрысы – *мақұлықат*), *мақрұм* (дұрысы – *мақұрым*), *мағлұм* (дұрысы – *мағұлым*), *мағлұмат* (дұрысы – *мағұлмат*) т.б.

Сөздің абсолют басы *л*, *р* дыбыстары үшін қолайлы позиция емес. Сондықтан сөз басы бұл позициядан «арылы» отыруға тырысқан. Бұл процесс, тарихи фонетика тұрғысынан қарағанда, бірнеше тәсіл арқылы жүзеге асып келген: 1) *л* дыбысы *д*-ға алмасып отырған: *лүнілде* – *дүнілде*, *лекет* (үлкен пышақ) – *дөкет*, *лайым* – *дайым*; 2) *л* дыбысы *н*-ға алмасып айтылған ләпсі – *нәпсі*, *лас* – *нас*, *лағынет* – *нәлет*, *лоқта* – *ноқта*, *Лазым* – *Назым* («Пердеге жүзін салады, Пердені қолға алады, өз көркінен қыз Назым Талып түсіп қалады. «Қамбар»). 3) *л* сөздің абсолют басында түсіп қалады: *лабақты* – *абақты*, *ләшкер* – *әскер*, қазақ тілі диал. *оңқа төңкеру*, «банқа төңкеру»; 4) *л*, *р* дыбыстары сөздің басында селбеспелі қысаң дауыстылармен айтылған. Мысалы: *лу* (тибет, қытай) «дракон» – *ұлу*, (ылашын) *лашын* т.б. Өзге алмасулармен салыстырғанда соңғы төртінші тәсілді *л*, *р* дыбыстарынан басталатын шеттілдік сөзді игерудің аса өнімді түрі деуге болады.

Бұған дейін біз селбеспелі дауыстылардың сонорлы буындары жіктерінде жазылатын және жазылмайтын жағдайларына қатысты мәселеге тоқталдық.

Ал селбеспелі дауыстылардың сөздің абсолют басында **р, л** сонорларымен жұмсалыу ерекшелігі осы айтылған мәселемен сабақтас деуге болады. Сөздің абсолют басындағы селбеспелі дауыстының қазақ графикасындағы таңбалануы екі түрлі: «*л, р* дыбыстарынан басталып, одан кейін *а, ә, е, у, ұ, и* дыбыстары келетін түбір сөздердің басында *ы, і* әріптері жазылмайды: *лаж, лайық, лас, лай, леген, рай, рас, лауазым, лашын, лашық, лақа (балық), лақап, лезде, леп, лепіру, лоблу, рақат, рақым, раң, рет, ренжу, рең, реңк, ру, рух, рухани, рұқсат, риза, рия, ризық, рәсуа*.

Қалған жағдайда сөз басында *р, л* әріптерінен бұрын *ы, і* әріптері жазыла береді: *ырыс, ырым, ырық, іріт, ырыл (дау), ілік (ті)*» [38, 216.].

Ал *р, л* дыбыстарының (әріптерінің) алдына селбеспелі қысаң дауыстыны белгілейтін *ы, і, ұ* әріптерінің жазылмауына қарап, мысалы, *ру, (ұруу), рух (ұруу), леп (ілеп), лашын (ылашын), лау (ылау), лақ (ылақ)*, бұл орындарда қысаң дауыстылар мүлде айтылмайды деп ойлауға болмайды. *Л, р* сонорлары сөздің басында келгенде, барлық жағдайда қысаң дауысты селбесіп айтылады. Бірақ олардың фонемалық реңктері *р, л* дыбыстарынан кейінгі дауыстыларға тәуелді болуы ықтимал. Мысалы, *р, л* сонорларынан кейін *а, ә, е, ұ* және дауысты сонор дыбыс тіркесі – *ұу, ый* келсе, *р, л*-дың алдында келетін қысаң селбеспе дауысты өзінің созылыңқылығы жағынан біршама қысқа айтылады. Ал сөз басындағы *р, л*-дан кейін қысаң дауыстылар келсе, керісінше, селбеспе дауысты біршама созылыңқы айтылуы ықтимал. Әрине, бұл дауыстының созылыңқы немесе айтылу реңкінің фонемалық мәні жоқ. Сырт қарағанда, біршама созылыңқы селбеспе дауыстыны арнайы көрсетіп (ырым), ал қысқасын көрсетпей жазу (лашын) қазақ графикасындағы кемшілік тәрізді көрінеді.

Бірақ бұл графикалық тәсілдің, бір жағынан, артықшылығы да бар. Таңбалардың үнемді қолданылатындығын айтпағанның өзінде, бұл графикалық ерекшелік сөздің айтылу нормасын дұрыс бейнелейді. Селбеспе дауыстының жазылуы *р, л*-ның алдындағы қысаң дауыстының біршама созылыңқы айтылуын қамтамасыз етеді. Мысалы: *ырым ырым, ырық ырық, ілік ілік*. Селбеспе дауыстының жазылмауы – *р, л* позициясындағы қысаңның біршама қысқа айтылуын қамтамасыз етеді: *рақмет, раушан, лауазым*, т.б. Ал *р* сонорының алдында келетін селбеспе дауысты *ұ*-ның *ру* сөзінде таңбаланбаумен *ұру, ұруу* сөзінде таңбалануын омофон сөздерді (1. *Ұруу ру*, 2. *ұруу ұру*) ажырату мақсатымен байланысты деуге болады. Зат есім болып келетін *ру* сөзі өзінің жазылуы арқылы *ұру* етістігінен ажыратылып тұрады.

Тарихи фонетика деректеріне қарағанда, түп түркі тілінде (паязык) сөздің бас шенінде әуелде қатаң дыбыстар қолданылған. Бұл позицияда бертін келе, сыртқы сандхи құбылысына байланысты, ұяндар да жұм-

сала бастаған. Бұдан кейінгі кезеңде сөз басында қатаң, ұяңдар ғана емес, кейбір үнді дыбыстар да, мысалы, *м, н* кездесе бастайды. *Н*-ның сөз басында тұрақты қолданылуына бір жағынан экстралингвистикалық фактордың да әсері болды. Парсы тілінен *н* дыбысынан басталатын сөздердің (*нәзік, нан, наразы, нарық, нысан, наурыз, нәр, нәресте, нама* т.б.) молырақ енуі бұл процесті жеделдете түсті. Алайда сөз басындағы *н* дыбысының тұрақты сипатқа ие болуы әуел баста қайшылықсыз болған жоқ. Басқы позициядан *н* дыбысы қайсыбір сөздерде түсіріліп айтылады: *недәуір – едәуір, немеурін – емеурін, нәмеңгер – әмеңгер* т.б. немесе өзге дыбыстарға алмасып отырады: *нәпақа – мәпақа, нану – шану, сену; нану – илану, назым – [ылазым]лазым, нәпсі [іләпсі] – ләпсі, ногала – доғала*, т.б. Бұл – қазақ тілі үшін өтпелі дәуір. Өйткені [*н*] дыбысынан басталатын шеттілдік сөздерді өзге дыбыстармен алмастырып айту немесе селбеспелі дауыстымен айту бұл кезде байқалмайды деуге болады. Сөз басында консонанттардың жұмсалыу эволюциясына қарағанда, *л, р* дыбыстарының да сөз басында қолданылу мүмкіндігі бар.

Бұл мүмкіндікке экстралингвистикалық фактордың да әсер етуі ықтимал. «Тарихи тұрғыдан қарағанда протеза құбылысын түркі тілдері үшін революцияға дейінгі кезеңге тән деуге болады, ал қазіргі кезде бірқатар орыс сөздері мен терминдерін игеруге байланысты түркі тілдеріндегі сөздің бас шені өзгеріске ұшырап, протеза бірте-бірте азая түсті (ең алдымен орфографияда). Бірақ көнеден келе жатқан тұрмыс-салтқа байланысты мықтап орын тепкен ауыс-түйіс сөздерде протеза құбылысы сақталып отырады» [39, 281 б.].

Р, л дыбыстарының сөз басында қолданылу мүмкіндігінің кеңеюі созылыңқылығы біршама қысқа қысаң дауыстының [*ырақым*] *рақым, [ыразы] разы, [ілебіз] лебіз, [ылашын] лашын* редукцияға ұшырауы барысында жүзеге аса бастауы ықтимал.

2.5 Кейбір жекелеген дыбыс құбылыстарының орфографиядағы көріністері

Тілдегі дыбыстық өзгерістер әрқилы. Тілдік дыбыстар сөйлеу кезінде акустикалық, артикуляциялық жактан бір-біріне әсер-ықпалын тигізіп отыратындықтан, әртүрлі реңктер пайда болады. Бір дыбыс екінші бір дыбыспен алмасып, сөздің дыбыстық құрамы жаңғырып отырады. Дыбыс құбылыстарының бұдан өзге де бірнеше түрі бар. Олардың орфографиядағы көрінісі бірдей емес: қайсыбірі жазуда еленсе, қайсыбірі жазуда елене бермейді. Тіпті **метатеза** деп аталатын бір құбылысқа қатысты сөздердің жазылуы әртүрлі деуге болады. Мысалы, қазақ тілінің орфография-

лық сөздігінде (1963) *тепкі, текпі, тепкіршек – текпіршек* варианттарының шапқыла нұсқасы берілмеген.

Әдетте, сөз ішіндегі дыбыстардың өзара орын алмасуы метатеза деп аталады. Мысалы: *өкпе – өпке, қақпан – қапқан, қақпақ – қапқақ, қақпа – қапқа*. Тіліміздегі кейбір сөз варианттарының (дублет, синоним, жарыспалы сөздер т.б.) пайда болуын, әртүрлі жазылуын метатезамен байланысты қарауға болады. Мысалы, *ләкпе – ләпке* варианттары метатеза арқылы пайда болған. «Келгендердің бәрі де ұғындырған тәртіп бойынша сауда қыла келді. Әр күні әр *ләкпеден* әралуан ұсак-түйек алды. Алушы жол болып қаңырап тұрған ләкпешілерге әңгіме керек» (М.Әуезов. Қилы заман).

Метатеза өзінің фонологиялық табиғаты жағынан негізінен күрделі туынды түбірлерде ұшырайды: *тепкі – текпі, тебрен – тербе* т.б. [30, 98 б.].

Метатеза құбылысына орай пайда болған сөз варианттарын басы артық нәрсе деп сыңаржақ қарауға болмайды. Метатезаға ұшыраған сөздердің тіл қолданысында алатын орны әрқилы. Олардың түрлерін, шамамен, мынадай топтарға бөлуге болады.

1. Метатезаға ұшыраған сөздер әуелде жарыса жұмсала келіп, тілде тек бір ғана вариант түрінде орнықты. Мысалы: *қақпан, қақпақ, өкпе* т.б. Бұлар синхрония тұрғысынан *қапқан, қапқақ, қапқа, өпке* делініп, әуелдегі күйіндегідей қолданылмайды деуге болады. Себеп сөзі де осы тәрізді, бастапқы түрі *әсбәб* (араб сөзі). *Малақай* сөзінің «*малай*» диалектизмімен метатезалық байланыста екендігін этимология жасай отырып айқындауға болады. Салыстырыңыз: *малақай* (Замахшари, Мукаддимат) <*маңқалай*>*мақалай*>қазақша *малақай*. *Малақай* сөзі *маңдай, маңлай, маңқа* атауларымен тектес түбірлер болуы ықтимал [40, 288 б.].

2. Метатезалық варианттар мағыналық жақтан сараланып дербес сөзге айналған: уақ (уақыт) – ауық (бір ауық), демеу (етістік) – медеу (зат есім), тебірен (эсерлен), тербе (шайқа), айнал (су буға айналады), айлан (айланып- толғану).

III мен қ дыбыстарының орын алмасуынан *балшық (балшак, а/ы дауыстыларының алмасуы)* және *балқаш* варианттары пайда болған. Кейбір түркі тілдерінде балғаш «балшық» деген мағынаны білдіреді [41, 239 б.]. Қазақ тілінде *Балқаш* сөзі гидроним ретінде ғана емес, әсіресе байырғы әдебиет өкілдері шығармаларында, аға буын тілінде, жалпы есім мәнінде жұмсалады. *Балқаш, балшық (балшак)* әуелде мағыналық жақтан жарыса қолданылғанмен, келе-келе семантикалық дербестікке ие болған. *Балшық* «лай», «батпақ» деген мағынаны білдірсе, *балқаш* «сулы, шөбі мол жер» дегенді аңғартады:

Балқашын орып мал жеген

Аралас үйрек, қаз жеген

(Қашаған Күржіманұлы)

Метатезалық варианттардың кейбірінде стильдік айырым барлығы байқалады: ұшпақ – жұмақ. Қазақ тілінде жұмақ стильдік жақтан бейтарап, ұшпақ көбіне сөйлеу тіліне тән. Сондай-ақ *тыпыр етпе – тырп етпе; үлпіл – лүпіл, шықырлату – қышырлату* параллельдерінің эмоцияналдық, семантикалық реңкі бірдей емес.

3. Метатезалық варианттардың барлығы бірдей мағыналық немесе стильдік тұрғыдан айқын сараланбаған. Оны мынадай салыстырудан байқауға болады:

айналсақта – айналқоста

алпарыс – арпалыс

әлеуметті – әулетті

әпке – әкпе

әпкел – әкпел

әпкіш – әкпіш

бастығырыл – бастырығыл

бопса – боспа

былжыра – жылбыра

дария – дайра

долана – донала

дорба – добра

дөрекі – дөкір

жалаңаш – жаңалаш

жалау – аужал

жыпқыл – жықпыл

кежеге – кегеже

кәпкір – кәкір

күбжеңде – күжеңде

күдері – көдіре

құптан – құттан

қақсит – қасқит

күнезер – құнезер

қыруар – қырауыр

мегзе – мезге

моқал – молақ

нысап – ынсап

сыпатта – ыспатта

шуалшын – шылаушын

шыбжалақта – шыжбалақта

шыжбыңда – шыжбыңда

Әдеби тіл мүддесі мұндай дублет сыңардың біріне артықшылық беріп отыруды қажет етеді. Бұл жерде кейбір жарыспалы қолданыстың бірін доминанта вариант деп айқындауда сөздің түбір тұлғасын таяныш етіп алуға болады. Нормалаушы сөздіктерде, олардың ішінде орфографиялық сөздікте, негізінен, түбір нұсқасын беру тиімді. Мысалы: *түпкір* (түкпір емес), *шапқы* (шақпы емес), *тапқыр* (тақпыр емес), *әпкел* (әкпел емес), т.б. Мұндай екіұдай қолданыстардың түбір тұлғасына сүйене отырып, негізгі вариантын анықтаудың тиімді жағы мынадан да байқалады: *түп - , теп-, шаш-* т.б. түбір сөздерге әртүрлі қосымшалар жалғанып, жаңа сөз жасауға ұйытқы болады (түпсіз, теперіш, шабуыл т.б.). Ал метатезаға ұшыраған варианттарда (түк-, шақ- т.б.) мұндай қасиет жоқ. Сондықтан

дыбыстардың нақтылы бір фонемалық жағдайындағы транспозициялануын жазуда ескерілмеуге тиіс.

Жарыспалы сөздердің біріне артықшылық беруде, яғни жазуда ескеріп отыруға, тек түбір сөзге сүйену кейбір параллельдер үшін жеткіліксіз. Мұндайда дыбыстардың транспозициялану бағытына сүйену тиімді деуге болады. А.А.Пальмбах пен Ф.Г.Исхаков өздерінің «тува тілдеріндегі және кейбір түркі тілдеріндегі метатеза құбылысы» деген мағыналарында В.В.Радловтың «Тілдің артқы бөлшектерінің түйісуінен кейін іле-шала ерінді түйістіру, еріннің түйісуінен кейін іле-шала тілдің артқы бөлшектерін түйістіруден жеңілдеу» деген пікіріне назар аудартады. *Сепкіл, теккі, әнке, түпкі* сөздерінің *секпіл, текпі, әкпе, түкпі* түрінде (*нк, кп* айтылуын В.В.Радловтың осы пікіріне байланысты қарастыруға болады. Яғни еріннің түйісу арқылы жасалатын дыбыстарға (п, б) қарағанда, тілдің артқы бөлшегінің түйісуі арқылы жасалатын дыбыстардың (к, қ) бұрынғырақ айтылуы физиологиялық тұрғыдан анағұрлым жеңіл-деу болуға тиіс. Сөз шенінде (п,к) дыбыстары тіркесіп келгенде, сөйлеу кезіндегі физиологиялық қолайлыққа байланысты [к] дыбысы [п]-дан бұрын келуге тырысады, яғни дыбыстардың орын алмасуы [п]-дан [к] дыбысына қарай бағытталған деуге болады. Сөйлеу кезіндегі (в речи) мұндай спонтандық өзгерістердің түп-түгел жазуда еленуі шарт емес. Сепкіл, өрепкі, жыпқыл тәрізділер – *сепкіл, өрепкі, жыпқыл* сөздерінің спонтандық варианты. Бұларды мағыналық жүк, стильдік реңк алған айнал-айлан, деме-меде параллельдерімен бір деңгейде қарауға болмайды. Дыбыстардың транспозициялану бағытына сүйене отырып, жоғарыда айтылған жарыспалы сөздердің жазу-сызуда еленетін нұсқасын былайша көрсетуге болады: *өрепкі* (*өрепкі* емес), *жыпқыл* (*жықпыл* емес), *шыпқырт* (*шықпырт* емес), *әнке* (*әкпе* емес). Іргелес келген жағдайда жасалу орны ілгеру дыбыстар жасалу орны кейінгі дыбыстардан соң айтылуға тырысуы біздің жорамалдауымызша тек [к] мен [п] ғана емес, өзге де дыбыстарға қатысты тәрізді. Мысалы: *құптан* – *құтпан, бопса* – *боспа, күбжеңде* – *күжбеңде, шыбжалақта* – *шыжбалақта* т.б. Мұндағы [п] дыбысы [т]-ға, [б], дыбысының [ж]-ға қарағанда жасалу орны ілгеру. Дыбыстардың осындай транспозициялану бағытына сүйене отырып, бұлардың жазылуда ескерілетін варианты *құптан, бопса, күбжеңде, шыбжалақта* деуге болады.

Г е м и н а ц и я л а н ғ а н дауыссыздармен келетін түбір сөздердің саны тілімізде біршама шектеулі. Оларға мына тәрізді сөздер жатады: *мүдде, күллі, махаббат, әккі, ләззат, жаппа, ыссы, әдді, гәкку, ләббай (ләппай), жаннат (жер жаннаты), лоққы, жаббар (жаппар), әттең, ыссы, мұттайым, қисса, әлқисса, оппа, құттықтау, құдды,*

әккі, тәкаппар т.б. Гемината дауыссыздардың тіліміздегі біралуан сөздердің құрамында орын тебуі бір сөзбен екінші сөзді ажырату қызметінде жұмсалатындығына байланысты. Мысалы: *оппа (оппа қар)*, – *она (она бермеу)*, *жаннат (жер жаннаты)* – *жанат (жанат ішік)*, *жаппа (баспана мағынасында)*, *жапа (жапа шегу)*, *қисса (қисса дастан)* – *қиса (етістік)* т.б.

Кейбір дауыссыздардың геминациямен айтылуынан «қашқалақтауға» байланысты *молла, әмме, кәззәп, алла* тәрізді сөздер *молда, әмбе, кезеп, алда* түрінде игерілгендігі байқалады. Сондай-ақ */ашшы/ ащы – ашты, ыссы-ыстық* параллельдерінің әуелде жарыса жұмсалуды да осы ерекшелікке байланысты деуге болады.

Бірсыпыра сөздердің геминаталар арқылы қолданылуы дыбыстардың созылыңқы айтылуында болатын экспрессиялық мүмкіндікті пайдалануға қатысты. Мысалы, *махаббат, ләззат, мәссаған* (модаль сөз), *жаннат* (жер жанатты), *құдды әуппай* (одағай) т.б. сөздер дауыссыздардың эмфатикалық созылыңқылығына байланысты экспрессияға ие болып тұрғандығын аңғарамыз. Бұларды «жалған» геминаталар деп атауға да болады. Қазақ орфографиясында **шш** геминатасының арнайы **щ** әрпімен таңбаланатын орындары бар. Бірақ бұлардың саны тек *ащы, тұщы, кеңе, ищ-ай* (одағай) тәрізді үш-төрт сөзбен шектеледі.

Кейбір сөздердің геминаталарға қатысты әліптемесі жазу тәжірибесінде әртүрлі беріліп жүр: *жаппар – жаббар, тәкаппар – тәкаббар, ләббай – ләппай; тұттығу – тұтығу, тұттықпа – тұтықпа, құттықтау – құтықтау, молла – молда, алла – алда* т.б.

Тіпті Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *ләббай – ләппай, жаппар – жаббар* варианттарының *жаббар, ләббай* нұсқасы берілген. Бірақ дәл осы тәрізді *тәкаппар – тәкаббар* вариантының осы сөздікте *тәкаппар* нұсқасы негізге алынған. Осы сөздердің Орфографиялық сөздікте бұлай берілуі негізсіз емес. Бір жағынан, ұяң вариант түріндегі *ләббай, жаббар* сөздері, олардың қатаң түріне қарағанда, тұрақты қолданылатын орны, әрі жиірек жұмсалатын жері көне, кітаби контекст деуге болады. Екінші жағынан, олар пассив лексикаға жататын көне реңкке ие сөздер. Ал *тәкаппар* – реңкі жағынан бейтарап жатады. *Тәкаппар – тәкаббар* варианттарының реңктерін бейтараптық, экспрессия, көнелік т.б. тұрғыдан қарағанда, біріне-бірі қарама-қарсы сипатта деуге болмайды. Ал *молла – молда, биссімілла – биссімілда* варианттары бұл жағынан қарама-қарсы сипатта: *молда* – бейтарап реңкте, *молла* – кітаби, көне реңкте, керісінше, *алла, биссімілла* – кітаби реңкте, ал *биссімілда, алда* – сөйлеу тіліне тән реңкте.

[т] дауыссызының бірде геминацияланып, бірде жалаң айтылуына байланысты сөздердің жазылуы да әртүрлі. Мысалы: *құттықтау* (орфографиялық сөздікте) – *құтықтау* (орфографиялық сөздікте берілмеген), *тұтығу* (орфографиялық сөздікте) – *тұттығу* (орфографиялық сөздікте берілмеген). Мұндағы *құттықтау* – *құтықтау* вариантын кейде саралап қолдану фактісін кездестіруге болады: *құттықтау* «приветствие» (приветственная речь – құттықтау сөз), *құтықтау* «поздравление». Ал *тұттығу* – *тұтығу*, *тұттықпа* – *тұтықпа* вариантының геминациямен айтылатын нұсқасын (экспрессиялық өң, көне реңк т.б. мақсатта жұмсауды қажетсінбеуге байланысты) сөзқолданыста бірте-бірте ығыса бастаған деуге болады. Сондықтан орфографиялық сөздікте бұл сөз жалаң **т** нұсқасында берілген.

Геминация құбылысына байланысты екі түрлі вариантта жазылып жүрген сөздердің бірі – *жедді* (жеддінің айы, жеддінің жұлдызында; жедінің айы, жедінің жұлдызында), *мұкамал* – *мұкамал*. Сөйлеу тілінде *жеді*, *мұкамал* түрі ұшырағанмен, *жедді*, *мұкамал* нұсқасының тұрақты орын тепкен жері – кітаби, көне контекст. Орфографиялық сөздікте бұл варианттың геминацияланған түрінің (жедді, мұкамал) берілуі сондықтан.

Сонымен, кейбір сөздердің құрамына геминацияланған дауыссыздардың болуы мынадай құбылысқа саяды деуге болады: а) геминацияланған дауыссыздар бір сөзден екінші бір сөзді ажыратып тұрады. Оларға дауыссызды геминациясыз жалаң түрде айтуға болмайды. Ондай жағдайда сөздің тұрқы бұзылды, мысалы: *әккі*, *күллі*, *мұттайым* т.б. сөздердегі дауыссызды геминациясыз айту мүмкін емес; ә) кей жағдайда сөз құрамындағы дауыссызды геминацияланған түрде де (мүдде, ләззат т.б.), жалаң түрде де (мүде, ләзат т.б.) айтуға болады. Бірақ сөздің геминациялы вариантының экспрессиялық реңкі басым болады; б) гемината дыбыстар сөзге көнелік реңк үстейді (жедді, жаббар, ләббай т.б.). Экспрессиялық, көнелік реңктері актуализацияланған мұндай варианттар нормалаушы сөздіктер арқылы кодификацияланып отырады. Алайда *зәрредей*, *біссімілда*, *алда* (алла деген мағынада), *жеді* (ескіше айдың аты), *жаппар*, *ләппай* тәрізді варианттардың нормалаушы сөздікте алынбауы олардағы экспрессиялық (зәрредей,), көнелік – кітаби (молла), сөйлеу тілі (жеді, алда, әмме, жаппар, ләппай т.б.) тәрізді реңктерінің актуализацияланбауына байланысты деуге болады. Ал *жәппелдемеде*, *іззет* тәрізді геминацияланған варианттарды экспрессия тұрғысынан қажетсіну *жәпелдемеде*, *ізет* нұсқаларына қарағанда басым деуге болмайды. Сондықтан орфографиялық сөздікте оларды *ізет*, *жәпелдеме* түрінде беру тиімді.

Қазақ орфографиясындағы кейбір қиындық сөз аяғында кездесетін **синкопа, эпитеза, апокопа** тәрізді дыбыс құбылыстарымен байланысты. Әсіресе аяқ шені кейбір дауыссыздар тіркесіне біткен ауыс-түйіс сөздердің фонетикалық игерілуі көп вариантты болып келеді. Мысалы: *бақт, тақт, дост, дәст* т.б. парсы, араб сөздері қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына орай үш түрлі жолмен игерілгендігін байқауға болады.

1. Сөз аяғында іргелес келген екі дауыссыздың аралығына қысаң дауыстыны селбестіріп айту: *уақт – уақыт, бақт – бақыт, тәрк – тәрік, тақт – тақыт*.

2. Сөз аяғында іргелес келген екі дауыссыздың соңғысын түсіріп айту: *уақт – уақ, бақт – бақ, дост – дос, тақт – тақ, дәст – дәс* (дәс орамал).

3. Сөз аяғында іргелес келген дауыссыздың соңына қысаң дауыстыны қосып айту: *уақт – уақты, бақ – бақты, дост – досты, дәст – дәсті*.

Үшінші тәсілмен игерілген *тақты, бақты, досты, дәсті* деген атау тұлғалы сөздер көбіне байырғы мұралар тілінде жиі кездеседі.

Орыс тілінен енген қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық терминдердің және кейбір атаулардың қосымшалармен түрленуінде осы үш түрлі тәсілдің «Қазақ орфографиясының ережесі» бойынша (1957 жыл) екіншісі (синкопа) мен үшіншісі (эпитета) жиі қолданылады.

Синкопа	Эпитеза
машинист – машиниске, машинистер ориенталист – ориенталиске, ориенталистер асбест – асбеске, асбестер съезд – съезге, съездер поезд – поезға, поездар	абстракт – абстрактіге такт – тактіге киоск – киоскіге фонд – фондыға стенд – стендіге шрифт – шрифтіге митинг – митингіге

Бұл типтес сөздердің кейбірі бірде синкопа түрінде жазылса, бірде эпитеза түрінде жазылып жүр: *космонавт – космонавтыға – космонавқа, аэронавт – аэронавтыға, аэронавқа, аргонавт – аргонавтыға – аргонавқа, гидронавт – гидронавтыға, терапевт – терапевтіге – терапевке, астронавт – астронавтыға – астронавқа* т.б. Қазіргі жазу тәжірибемізде **-вт, -зд, -ст** дауыссыздар типіндегі атауларды қосымша жалғанғанда (пост – постыға, тест – тестіге тәрізді бірбуынды бірер сөзді еске алмағанда) синкопалық вариант түріндегі жазу дағдыға айнала бастады.

Сөз аяғындағы дыбыстық құбылыстың бірі – апокопа. Сөз аяғындағы дауыстыны түсіріп немесе түсірмей қолдануға байланысты әртүрлі жа-

зылып жүрген сөздер бар. Солардың біршама толық тізімі мына тәрізді:

алхоры – алхор
әзірейлі – әзірейіл

зәндемі – зәндем
зәуі сайтан – зәусайтан

бекзат – бекзада

кешене – кешен

бордақы – бордақ
бағана – баған
бидайы – бидай
(жастықтың бидайысы)
дабыра – дабыр

қажы – қаж (діни)
контора – контор
көке мылжың –
көк мылжың
қайны – қайын

дағара – дағар
ерсілі – қарсылы
ерсіл – қарсыл
ертегі – ертек
зейне – зейін

қақа басы – қақ басы
қары – қар (қолдың қарысы, қары)
қаса сұлу – қас сұлу
кодыға – кодық
құры – құр (құры босқа, құр босқа)
нәсібе – нәсіп
нысана – нысан
нышана – нышан

сағана – саған
сигарета – сигарет
таразы – тараз
тәйірі – тәйір
тәңірі – тәңір
түгілі – түгіл
уағза – уағыз
шабдалы – шабдал
шілтері – шілтер
шаштаразы – шаштараз

Осы параллельдерді, сырттай көз салғанның өзінде, бір ғана дыбыстық құбылыстың шеңберінде қарауға болмайды. Бұл параллельдердің пайда болуы кем дегенде төрт түрлі құбылысқа саятын тәрізді.

1. *Тәңірі, ертегі, бидайы* (жастықтың бидайысы), *алхоры, шабдалы, шілтері* тәрізді сөздердің *тәңір, тәйір, тәйірі* (тәңірі), *ертек, бидай* (жастықтың бидайы), *алхор, шабдал, шілтер* түріндегі вокалсыз варианттың пайда болу себебі ашық буынның шектен тыс шоғырлануынан «қашу»

тенденциясына байланысты болуы мүмкін. Әсіресе тәуелдік жалғау қосылғанда, мысалы, *тәңірісі, шабдалысы, алхорысы* сөздегі ашық буынның саны көбейіп, сөйлеуші үшін біршама физиологиялық қолайсыздық туғызуы ықтимал.

2. Бұл параллельдердің ішінде *бағана – баған, көке мылжың – көк жылжың* тәрізді түркі-монғол тілдеріне ортақ сөздер бар. *Көкемарал* (немес маралоты) сөзіндегі *көке* де монғол элементі. Мұндағы *көке, бағана* монғол тілінен ауысқан.

3. Жоғарыда айтылған жарыспалы бұл сыңарлардың ішінде өзге тілден екі түрлі тұлғада енген сөздер бар. Мысалы: *заман – замана* (азмәне парсы тілінің көптік тұлғасындағы сөз), *нысан – нысана, нәсіп – нәсібе, бекзат – бекзада* парсы тілінен жарыса енген параллельдер.

Жоғарыда көрсетілген параллельдердің кейбірі қазіргі әдеби тілде кодификацияланып, семантикалық дербестікке (ертегі «сказка», ертеке «сказание», шаштараз «парикмахерская», шаштаразы «парикмахер», дабыр «у-шу», дабыра «даурықпа» сөз т.б.), стильдік реңкке ие бола бастағандары да бар (уағза көне; уағыз бейтарап, замана поэтикалық, заман бейтарап т.б.). Ал *қодық – қодыға, зейін – зейне, шілтер – шілтері* тәрізді параллельдердің дауыстымен айтылатынын сыңарларына орфографиялық сөздіктердің басылымдарына регламент қойыла бастады.

4. Орыс тілінен енген кейбір сөздердің екі түрлі қолданылуы да апокопа құбылысымен байланысты. Мысалы: *контор – контора, сигарет – сигарета, гитар – гитара, папах – папаха, фанер – фанера, наград – награда, идиом – идиома* т.б. осы типтес жарыспалы сөздердің жазылуын бір ізге салу үшін алдымен бұл құбылыстың себебіне назар аудару қажет тәрізді.

Орыс тілінен енген кейбір сөздердің соңғы дауыстысын қазақ тілінде сөйлеуші түсіріп айтуы ықтимал. Мысалы: *координата – координат, диет – диета, арматура – арматур, анкета – анкет, идиома – идиом, карьера – карьер* т.б. Ал кейбір сөздердегі соңғы дауыстыны түсіріп айту мүмкін емес: *кафедра, плита, шкала, тайга, техника, галифе* т.б. Бұл сөздердегі соңғы дауыстының қазақ сөзінде (в речи) апокопаға ұшырамауының өзіндік себебі бар. Орыс тілінің дыбыс заңдылығы бойынша екпін түсетін дауыстыдан кейінгі дауысты (заударный гласный) басқаларға қарағанда сапалық редукцияға көбірек ұшырайды. Міне, сондықтан қазақ тіліне ертеректе ауызша канал арқылы енген *минута, секунда, газета, цифра, контора* сөздері жазба тіл каналы арқылы игерілген ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси терминдерді, номенклатуралық атауларды (екпіннен соңғы дауыстының редукциялануына қарамастан) вокалды вариант түрінде қолдану тіл тәжірибесінде дағдыға айнала

бастады. Мысалы: *амплитуда, планета, директива, фонема, фраза, акула* т.б.

Тіл – жүйелі құбылыс. Әдеби тілдің нормасы, оның ішінде жазу нормасы, алдымен тілдік жүйеге негізделеді. Алайда жүйе бар жердің бәрі бірдей әдеби тілдің нормасы бола бере ме? Кейбір жағдайда тілдік жүйенің өзі екі немесе үш түрлі болып жарыса қолданылуы ықтимал. Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек?

Мәселен, кейбір түбір сөздерде түбір мен қосымшаның жігінде *л/д* дыбыстарының алмасу құбылысы *л* және *д* вариант түріндегі екі түрлі жүйеге саяды.

«а» тобы		«ә» тобы	
«д» вариант	«л» вариант	«л» вариант	«д» вариант
ақтаңдақ айда: нәсіп айдаса аңда аңды	ақтаңлақ айла: нәсіп айласа аңла аңлы	ақшалай барлы-жоқты бірлі-жарым	ақшадай барды-жоқты бірді-жарым
дуадақ көңді маңдай	дуалақ көңлі маңлай	екіншілей ескілей жылылай жаңалай	екіншідей ескідей жылыдай жаңадай
мәнді мұңдас мұңды оңды өңді пандық сандық сіңді таңдай таңда теңдік теңде теңдеу түндік тыңда шыңда шыңды	меңлі мұңлас мұңлы оңлы өңлі еңлі паңлық саңлақ сіңлі таңлай таңла теңлік теңле теңлеу түңлік тыңла шыңла шаңлы	кәрлен қаралай немқұрайлы өлілей пісілей тірілей ұшты-күйлі шикілей ыссылай	кәрден қарадай немқұрайды өлідей пісідей тірідей ұшты-күйді шикідей ыссыдай

Жалпы халықтық тілдегі осы екі түрлі жүйенің қайсысы әдеби тілдің нормасына лайық? Басқаша айтқанда, қай жүйе тіл дамуының объективті заңдылығын бейнелейді? Л және д вариант түріндегі екі түрлі жүйенің әдеби нормаға лайықтысын талғап алуда қандай негізге сүйенеміз? Олардың қайсысы әдеби тіл нормасына лайық деп танылуы керек? Нормалаушы сөздіктерде (ондай сөздіктің бірі қазақ тілінің орфографиялық сөздіктегі) негізінен «а» тобындағы сөздердің «д» варианты берілген (саңлақ – саңдақ тәрізді бірер сөзді еске алмағанда). Қазақ диалектологтерінің зерттеулерінде осы топтағы «л» вариант (*маңлай, таңлай* т.б.) әдеби тілге, өзге диалектілерге қарама-қарсы қойылып, оңтүстік-шығыс диалектизм болғандықтан, әдеби тілдің нормасына жатпайды деуге болмайды [42, 141б.]. Егер тілдің даму тенденциясына лайық болса, кез келген жүйе, диалектизм екендігіне қарамастан, әдеби тіл нормасына айналуы ықтимал.

Ал «ә» тобындағы сөздер – «а» тобындағы сөздерге кереғар.

Нормалаушы сөздіктерде «д» вариантқа қарағанда, «л» вариант сөздердің саны басымдау (жылылай, ақшалай, екіншілей т.б.). «Ә» тобындағы «д» вариант сөздердің (ақшадай, барды-жоқты, бірді-жарым т.б.) таралу шегі «а» тобындағы «л» вариант (*маңлай, таңлай, түңлік* т.б.) сөздердей айқындала қоймаған. Бұл топтағы *л/д* алмасуы, бәлкім, жалпы халықтық тілдегі құбылыс болуы мүмкін.

«Ә» тобындағы сөздер Орфографиялық сөздікте (1978) әркелкі берілген. Сөздіктен «д» вариантты да, «л» вариантты да ұшыратамыз: жылылай, шикілей, тірілей, қарадай, кәрден (кәрлен емес), тірідей т.б.

Тілдің ішкі даму тенденциясына қай жүйенің «л» немесе «д» варианттың сәйкес келетіндігін анықтап, нормалаушы сөздіктерде тиынақтай түсу үшін мынадай заңдылыққа назар аудару қажет. Лингвистика тарихында младограмматиктердің тіл дамуында аналогия заңының айрықша мәнін ашқандығы мәлім. Бұл заңдылық бойынша тілдегі аса өнімді модель өнімсізге ықпал етіп, бірдейлестіріп отырады. Тіл-тілде кейбір құбылыстар аналогия заңдылығы арқылы айқындалатындығы да белгілі.

Қазақ тілінде сөздердің көптік қосымшамен түрленуі – аса өнімді әрі көне модельдердің бірі.

«Қолданылу асы, дистрибуциялық ерекшелігі мен білдіретін мағыналарының сипаты *-лар* аффиксінің морфологиялық элемент ретінде дамудың ұзақ жолынан өткендігі және негіз тілдің өзінде болғандығының ешбір даусыз екендігін көрсетеді деп, үзілді-кесілді айтуға болады» [43, 83 б.].

Әрі өнімді, әрі көне модель көптік қосымшасы варианттарының жалғану жүйесіне назар аударып көрейік. Бұл қосымша дауыстылар мен *р, й, у*

дыбыстарынан соң -лар, -лер (балалар, қарлар, сайлар, баулар), үнділерден соң -дар, -дер (күндер, шамдар, жолдар, тұздар т.б.), қатандардан соң -тар, -тер (аттар, кітаптар т.б.) түрінде жалғанатындығы белгілі. Әрі сөз тудырушы, әрі форма тудырушы -лық, -лік қосымшасының -ла, -ле аффиксінің жалғану жүйесі осы тәрізді. Бұлар да аса өнімді, абстракциялау қасиеті жоғары қосымша. Бұндай өнімді қосымшалардың «л» вариант түрінде саралануы, қатаң жүйеге түсуі бірден пайда бола қойған жоқ. Бұл – тілдің ұзақ уақыт барысында пайда болған ең бір ықпалды жүйе. Алдымен көптік категориясы көрсеткішінде, өнімді қосымшаларда (-лық, -лік) саралана түскен осы модель жалғану өрісі шектеулі аффикстерге де аналогия заңы бойынша ықпалын тигізе бастаған. Ассимиляцияның бұл түрі қосымшалардың жалғану жүйесіндегі негізгі бағытты байқатады. Осы бағыт арқылы л/д дыбыс алмасуына байланысты екі түрлі жүйенің әдеби тіл нормасына лайықтысын сөздіктер арқылы тиянақтай түсуге болады. Олай болса, жоғарыда аталған «а», «ә» тобындағы сөздерге аффикстердің дауыссыздардан соң «д» вариант, дауыстылардан және р-дан соң «л» вариант түрінде жалғануына артықшылық беру қажет. Мысалы: вариант түрінде жалғануына артықшылық беру қажет. Мысалы: а) аңды (аңлы емес), меңді (меңлі емес), оңды (оңлы емес), түндік (түңлік емес), саңдақ (саңлақ емес), ақшалай (ақшадай емес), бірлі-жарым (бірді-жарым емес), жылыжай (жылыдай емес), тірілей (тірідей емес), ұшты-күйлі (ұшты-күйді емес), кәрлен (кәрден емес), немқұрайлы (немқұрайды емес), т.б.

Осы арада кейбір жеке сөздің де жазылуын да айқындап алу қажет. Баспасөз беттерінде түндік, түңдік делініп әркелкі жазылып жүр. Орфографиялық сөздікте түндік делініп берілген. Бұл сөзді дыбысталуы жағынан ұқсас тун сөзіне теліп, түндік түрінде берілуінің дұрыс еместігі байқалады. Өйткені жоғарыда келтірілген мысалдарға, «а» тобындағы сөздерге, назар аударсақ, л/д алмасуы тек мұрын жолдың ң дыбысынан кейін болатын құбылыс (маңдай-маңлай, сандақ – саңлақ т.б.). Ал ң сонатынан соң л/д дыбыс алмасуына тілдік факт жоққа тән. Басқаша айтқанда, н-нен кейін дыбысының алмасуы системада жоқ. Л/д дыбыстары ң сонантымен іргелес келгенде алмасатын (оңды-оңлы, теңдеу-теңдеу т.б.) ерекшелігін ескерсек, түндік (түңлік емес) түрінде жазылуы тілдік жүйеге сәйкес келеді.

Кейбір түбір сөздердің жазылуы (айтылуы да), сырт қарағанда, жоғарыда айтылған жүйеге қайшы келеді. Мысалы, сіңлі, қаңлы (ру аты) сөздері л/д дыбыстарының алмасу ерекшелігі бойынша сіңлі, қанды түрінде қолданылуға тиіс тәрізді. Бірақ осы сөздердегі ң мен л-дың аралығында селбеспе қысаң дауысты бар: сіңілі, қаңылы. Екі сонанттың (ң мен л ды-

бысының) аралығы қысаң дауыстылардың абсорбцияға ұшырауына өте қолайлы.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан тілдік жүйе тілдік нормаға арқау болатындығын байқадық. Бірақ тілдік жүйе мен тілдік норманың арасында тепе-теңдік белгісін қоюға болмайды. Өйткені система мен тілдік норма бір-бірімен қаншалықты тығыз байланысты болғанымен, өз алдына дербес құбылыстар.

2.6 Біріккен сөздердің орфографиясы

Қазақ орфографиясында шешімін таппай келе жатқан қиындықтардың бірі – құрама сөздердің бірге я болмаса бөлек жазылуы.

Біріккен сөз тәрізді аса күрделі құбылысты танып-білуде проф. Қ.Жұбановтың ғылыми-лингвистикалық концепциясының мәні айрықша болды [44].

Біріккен сөздердің үлгісі «Орфографиялық негізгі ережеде» (1938, 1958, 1983) беріліп, әсіресе акад. Р. Сыздықтың ғылыми редакциясымен шыққан үлкен «Орфографиялық сөздіктің» [45] және «Анықтағыштың» [46] басылымдарында екі түбірден құралған терминдердің, жан-жануарлар, өсімдік, тұрмыс, шаруашылық заттары, салт-дәстүр т.б. атаулары бірге таңбаланып, нормаға түсті.

Қазақ тілі білімінде сөздердің дыбыстық жамылғысы жағынан бірігуі, негізінен, сегменттік бірліктер деңгейінде қарастырылды. Қатар келген екі сөздің құрамындағы дауысты/дауыссыздардың түсіп қалуы немесе өзге бір дыбыстарға алмасуы (*қазанғап, бұл жыл – бұ жыл – биыл; қол қап – қолғап* т.б.) сөздің формалық жақтан бірігуінің белгісі ретінде алынды.

Алайда екі сөздің формалық жақтан бірігуін тек сегменттік бірліктер деңгейінде қарау жеткіліксіз екені байқала бастады. Бұл құбылыс, түптеп келгенде, ондаған ғана сөздің көлемімен шектеледі.

Ал, шынында, сөздің материалдық жағынан бірігуі тек сегменттік деңгейде ғана жүзеге асатын құбылыс па? Суперсегменттік деңгейдегі белгілер сөздің біріккендігінің көрсеткіші бола ала ма? Бұл мәселе кезінде профессор Қ.Жұбановтың біріккен сөз туралы теориялық концепциясында айтылған. Екпін қызметіне жете көңіл аудару қажеттілігін көрсетеді. Ғалым сонау 30-жылдардың кезінде-ақ екі сөздің бір негізгі екпінге бағынуын біріккендіктің ерекше тұлғалық белгісі ретінде көрсеткен болатын.

Сондай-ақ мағынаны біртұтас құбылыс ретінде ала отырып, сөздердің мазмұн жағынан бірігуін қарастырудың әдіс-тәсілі әлі де жеткіліксіз бо-

лып отырғанын байқаймыз. Мағынаның ішкі құрылымдық бірліктеріне тән ерекшелікке тереңдеп бармай, екі сөз бірігіп, басқа бір жаңа мағынаны береді деген жалпылама тұжырыммен мәселе шешілмейтіні де белгілі болды. Мұндайда, бәрібір, екі сөздің бірігуі, жаңа мағына беруі немесе әрқайсысы өзінің дербестігін сақтап қалуы т.б. мәселелер кейбір тұстарда шешілмеген, даулы күйде қалып қояды.

Осымен байланысты Қ.Күдеринаның [47] мазмұндағы «жаңалықты» күрделі семантикалық құрылым ретінде ала отырып, мағыналық өзгерістерді оның ішкі құрылымындағы элементтердің сыр-сипатынан іздейтін, сөз мағынасының ішкі құрылысындағы өзгерістерді сигнификаттық (семалық бөлшектерден), денотаттық, коннотаттық, прагматикалық, компоненттерден іздейтін зерттеу монографиясы мен мақалалары жарық көрді. Екі сөздің тіркесінде лексемалардың мазмұнындағы кейбір компоненттер өзгеріп, қайсыбірі өзгеріске ұшырамауы ықтимал. Зерттеуші біріккендіктің мағына деңгейіндегі белгілерін осы аталған компоненттердің ерекшеліктерінен іздестірудің мәні айрықша екеніне ерекше көңіл бөлді.

Біріккен сөз құбылысын лексикология, морфология, сөзжасам, синтаксис, орфография ыңғайында қарастырған зерттеулерде проф. Қ. Жұбановтың концепциясында көрсетілген белгілер негізге алынған деуге болады.

Г. Жәркешова «Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі біріккен сөздер» [48]; «Біріккен сөздердің кейбір мәселелері» [49], т.б зерттеулерінде екі сөздің бір мағына беретіні, сөйлемнің бір мүшесі болып жұмсалатыны, сөз жігінде дыбыстық өзгеріске ұшырайтыны, бір екпінмен айтылатыны тәрізді белгілерді негізге алады. Проф. М.Балақаев [50] біріккен сөздерді сөз тіркестерінің құрамымен салыстыра отырып, олардың сөз тіркесінің бір сыңары болып жұмсалатынын көрсетеді: бозторғай – құлақты бозторғай, сақара бозторғайы, сібір бозторғайы; қараторғай – бозғылт қараторғай, қара қараторғай, күлгін қараторғай т.б.

Кіріккен сөзге байланысты проф. А.Ысқақов екпін кіріккен сөзді жай сөз тіркесінен әрі ерекшелендіретін, әрі ажырататын негізгі белгінің бірі дей отырып, «Біріккен сөз деп, компоненттері мағына жағынан да, форма жағынан да елеулі өзгерістерге ұшырамай-ақ өзара бірігіп, жинақталған біртұтас лексика-семантикалық мағына білдіретін күрделі сөзді айтамыз», – дейді [51,106].

Алайда қазіргі кездің өзінде бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін сөздердің саны олардың тиянақ тапқан түрлерінен әлі де болса аз емес. Сонымен бірге әртүрлі басылымдарда, әсіресе мерзімді баспасөз беттерінде сөздерді біріктіріп жазу үрдісі соңғы 10-15 жылда күшейе түсті.

Бірге/бөлек жазылуы даулы көрінетін жаңа ұғымдар пайда болды. Мұндайда орфография сөз байлығын арттыруға тежеу болмауға тиіс. Сондықтан біріккен сөздердің өзге ұқсас құбылыстармен ортақтасатын және олардан өзгешеленетін тұстарын іздестіріп, олардың орфографиялануын негіздей түсу қажет. Бұл ретте Қ.Жұбановтың ой-тұжырымдарының ретроспективті де, перспективті де маңызы ерекше екені байқалады.

Біріккен сөзді (Қ.Жұбановтың терминологиясы бойынша кіріккен сөз – Н.У.) өзге де ұқсас құбылыстармен салыстыра келіп, ғалым олардың айырым белгілерін айқындап, анықтамасын былай деп көрсетті:

«Бірнеше сөз қосылып, бір ғана екпінге – ең соңғысының екпініне бағынып, кейде бәрінің не біреуінің сыртқы формасы өзгеріп, не өзгермей-ақ, бәрінің не біреуінің бұрынғы мағынасы өзгеріп, сондықтан бәрі жиналып, бір-ақ нәрсенің аты болып, бір-ақ мағына беретін, сөйлемде бір-ақ мүше болып, бір-ақ сөздің орнына жүретін болса, осыны кіріккен сөз дейміз» [44, 249 б.].

Осы анықтаманы біршама таратып айтсақ, біріккен сөздің ғалым көрсеткен белгілері бірнеше деңгейге қатысты екенін байқаймыз:

1. бір екпінге бағынатыны – суперсегменттік деңгей (1);
2. сыртқы формасының өзгеруі/өзгермеуі – сегменттік деңгей (2);
3. бәрінің/біреуінің мағыналарының өзгеруі – коннотативтік деңгей (3);
4. бір нәрсенің аты болуы – денотативтік деңгей (4);
5. бір мағына беруі – сигнификативтік деңгей (5);
6. сөйлемде бір мүше болып жұмсалуды – синтаксистік деңгей (6);
7. бір сөздің орнына жұмсалуды – лексемалық деңгей (7).

Қ.Жұбановтың концепциясы, біріншіден, сөздің біріккендігін материалдық жақтан тек сегментті бірліктер ғана емес, суперсегментті бірліктер деңгейінде қарау; екіншіден, мазмұн межедегі өзгерістерді мағынаның ішкі құрылымдық компоненттері деңгейінде қарастыру, үшіншіден, біріккен сөз статусын форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан кешенді түрде қарау дегенге саяды. Өйткені мазмұндағы өзгеріс форма жағынан қолдау тапса, сондай-ақ форма жағындағы өзгеріс мазмұн жағынан қолдау тапса ғана, ондай күрделі құрылымдар біріккен сөз ретінде жазуда бірге тұлғалануға тиіс.

Орфографиядағы өзге қиындық бір басқа да, құрама сөздердің жазылуына байланысты қиындық бір басқа деуге болады. Мысалы, *бозторғай, қараторғай, қарабидай, желбау, уықбау, ауылшаруашылық* т.б. толып жатқан сөздер әртүрлі басылымдарда әркелкі жазылып жүргендігі жиі байқалады. Тіпті лингвистикалық сөздіктердің (орфографиялық, түсіндірме сөздік, орысша-қазақша сөздік, терминологиялық сөздіктер т.б.) өзінде кейбір сөздер бірге жазылса, сол сөздердің кейбірі бөлек

жазылған. Мұндай фактіні, жасыратыны жоқ, жиі кездестіруге болады. Орфография мәселесін сөз еткен мақалаларда, рецензияларда көбіне сөздердің бірге не бөлек жазылуына байланысты ала-құлалықтар сынға алынып жүруі де орынсыз емес. Бір ғана мағынаны білдіретін, бір ғана заттың атауы болып саналатын екі сөз неге бөлек жазылады? Екі сөз бірігіп барып бір ғана мағынаны, бір ғана ұғымды білдіретін болса, ондай сөздер бірге жазылмай ма? Мысалы, *тасбақа, құрбақа, көлбақа*, т.б. сөздердің бір заттың атауы екендігі де, бір ғана мағынаны білдіретіндігі де рас. Сондай-ақ *сүйір тұмсық көл бақа, қызыл аяқ бақа, бақылдауық бақа* дегендер де бір ғана заттың (бақаның белгілі бір түрінің) атауы бір ғана мағынаны білдіреді. Осы типтес құрама сөздер бірге жазыла ма, әлде бөлек жазыла ма? Мысалы, *ит қонақ* (тимофеевка), *ат қонақ* (бор, могар), *сор қонақ* (поташник), *май қонақ* (верблюдка) т.б. сөздер бір ғана мағынаны білдіреді, бір ғана заттың (өсімдіктің) атауы болып жұмсалады. Алайда *қара өрік – слива, тікенді ошаған – репейничек, құм тары – росичка, түйме шетен – пижма, сары тұңғиық – кубышка, қара ырғай – кизильник, бал шытыр – медуница, бөрі – лобия, майлы бұршақ, кептер бұршақ* т.б. дегендер де бір ғана заттың атауы, сыңарлары бірге таңбалана ма, әлде бір-бірінен бөлек таңбалана ма?

Мұндай сұрауға үзілді-кесілді жауап беру қиын. Дегенмен құрама сөздердің жазылуын сөз етпес бұрын, алдымен олардың өздеріне тән белгілері мен ерекшеліктеріне назар аудару қажет тәрізді. Құрама сөздер – жалпы тіл білімінің де, жеке тіл білімінің де аса бір қиын саласы.

Өйткені құрама сөздердің жалаң сөздермен, еркін сөз тіркесінен, фразеологиялық тіркестен жігін, шекарасын айыру көп жайғдайда оңай бола бермейді.

Қазақ сөзі өзінің құрама жағынан мынадай топтарға бөлінетіндігі белгілі.

I. Жалаң сөздер: *ағаш, үй, бала, шаруашылық, мұхит, ай, жыл, сана, дәуір, мектеп, кітап, қағаз* т.б.

II. Құрама сөздер немесе күрделі құрама сөздер (проф. К. Аханов) төрт топқа бөлінеді.

1. Күрделі сөздер.

а) **күрделі зат емес:** *ауыл шаруашылығы, ауыз әдебиеті, аса таяқ, соқпақ жол, ата мекен, қалбағай омыртқа, кіндік шеше* т.б.;

ә) **күрделі сын есім:** *ақ боз (ат), ал қызыл (орамал), қызғылт қоңыр (тас), ақ шаңқан, шаңқан боз, ақсары (адам), сары шұбар, қара ала, күйік сары, құрым сары, көк ала, ақ сұр* т.б.;

б) **күрделі етістіктер:** *келе жатыр, кешігіп қала жаздады, қайнап кетті, бұртете қалды, жалп ете түсті* т.б. ;

в) **күрделі үстеулер:** *түс алетінде, түн ортасында, түс кезі* т.б. ;
г) **күрделі сан есімдер:** *он тоғыз, қырық бір, бір бүтін оннан екі, жиырма бес, төрттен екі, үштен бір, бір мың тоғыз жүз, сексен алты* т.б.

2. **Қос сөздер:** *бала-шаға, қоян-қолтық, үйме-үй, тау-тау, жекпе-жек, дақ-дәулет, бес-алты, он-он бес, бірлі-жарым* т.б.

3. **Біріккен сөздер:** *өнеркәсіп, балабақша, кәсіподақ (кәсіпшілер одағы), жаужұмыр (өсімдік), қолғап, қосаяқ (тышқан), кезқұйрық (құс), итарқа (шатырдың түрі), алаөкпе (ауру), өнертабыс, шамшырақ, ешкім, ешқандай, әлдекім, әлдебіреу* т.б.

4. **Қысқарған сөздер:** *ауатком, әсерком, агроөнеркәсіп, автодүкен* т.б.

Міне, осындай қысқаша мысалдың өзінен-ақ құрама сөз құрылымының әлдеқайда күрделі және жазылуының әртүрлі екендігін (бөлек, бірге, сызықша арқылы) байқауға болады. Дегенмен құрама сөздердің бәріне ортақ басты-басты белгілер бар. Құрама сөздің қай-қайсысы болсын, мейлі ол күрделі зат есім (*ауыл шаруашылық, кіндік шеше, ата мекен* т.б.), күрделі сын есім (*қызыл қоңыр, қара барқын, ақ сары, құрам қызыл* т.б.), күрделі сан есім (*қырық бір, он тоғыз, төрттен бірі*) болсын, қос сөз болсын (*тау-тау, үлкен-кіші, үйлі-баранды, ыдыс-аяқ, қып-қызыл* т.б.), біріккен сөз болсын (*өнеркәсіп, қолбасшы, арасалмақ, бұзаубас* т.б.), қысқарған сөз болсын, олар белгілі бір заттың (өлшемнің, түртүстің, іс-әрекеттің атауы (номинациялық қызметі) болып, бір мағынаны білдіріп (семантикалық қызметі), сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде (синтаксистік қызметі) қызмет атқарады. Қазақ орфографиясының тәжірибесіне сүйенсек, құрама сөздің бір ғана заттың атауы болуы, бір ғана мағынаны білдіруі, сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде жұмсалуды олардың бірге не бөлек жазылуына таяныш бола бермейді. «Егер құрама сөз бір ғана заттың атауы болып жұмсалса, бір ғана мағынаны білдірсе, бір ғана синтаксистік қызмет атқарса, оларды неге бірге жазуға болмайды?» деген заңды сұрау туады (мысалы, *жиырма сегіз* бір ғана сандық мағына атауы білдіреді).

Бұл аталған үш белгіге (триадаға) сүйенсек, қас пен көздің арасында: көзді ашып-жұмғанша деген фразеологизмдерді де біріктіріп жазған болар едік. Өйткені бұл тіркестер де «тез, тым шапшаң» деген бір ғана мағынаны, ұғымды білдіріп, бір ғана кимыл амалының атауы болып тұр. Бірақ жазу тәжірибеміз мұндай сөздерді біріктіріп жазуға ырық бермейді. Себебі, осы аталған фразеологизмнің сыңарлары тілдік бірлік (единица) ретінде өз дербестігінен айырылған жоқ. Күрделі сан есім, күрделі сын есім, күрделі зат есім сыңарларының бөлек-бөлек таңбалануының

қазақ орфографиясында дәстүрге айналуы олардың тілдік бірлік ретінде өз дербестігін сақтауына байланысты деуге болады.

Сонымен, құрама сөздердің бәріне ортақ үш белгіден басқа жеке-жеке белгілер де болуға тиіс. Сол жеке белгілер құрама сөз типтерін (күрделі сөздер, қос сөздер, біріккен сөздер, қысқарған сөздер) бір-бірінен өзгешелеп тұрады. Мысалы, құрама сөздің бір типі – күрделі сан есім, күрделі сын есім, күрделі зат есімдердің әр сынары тілдік бірлік ретінде біршама сөз дербестігін сақтауы – осы аталған сөздер тобына тән жеке белгілердің бірі. Құрама сөздердің екінші бір типінің сипаты бұлардан (күрделі сөздерден) басқаша. Бұл топқа белгілі сынарларының мағынасы көмескіленуі, контаминацияға ұшырауы арқылы дербестігінен айырылған құрама сөздер жатады. Құрама сөздердің бұл типі біріккен сөздер деп аталады. Мысалы: *жауужұмыр, сайгүлік, ендігәрі, қолғап, жаушымылдық (пион), ашудас, белбеу, күздігүні, қозмалдақ, жаздыгүні, әумесер, қыстыгүні* т.б. Бұл типтегі құрама сөздердің бірге жазылуына олардың дыбыстық контаминацияға ұшырауы тәрізді жеке белгілері сүйеу болады. Бірақ бұл белгі өте шектеулі, санаулы сөздерді ғана қамтиды. Құрама сөз сынарларының өз дербестігінен біршама айырылуының тағы бір жолы бар. Құрама сөз сынарларының мағыналық контаминацияға ұшырауының нәтижесінде, үшінші біртұтас мағына пайда болады да, біріккен сөзге айналады. Бұл аталған жеке белгі де құрама сөзді біріккен сөз деп тануға мүмкіндік береді де, тұтас тұлғалауға таяныш болады. Мысалы: *тоқтыбалалқ (құс), тауқұдірет (құс), өнеркәсіп, ақжаулық (этн.), қызойнақ, атжалман, бірқазан (құс), сушықара (құс), тазқара, тастүлек, қолбала, қалыңмал, беташар, есепшот, кәсіпорын, көрсары, маубасбұқа (құс), несібелді байқасқа (құс), сукөз, т.б.* Осындай тәсілмен біріккен сөз әсіресе өсімдік атауларында жиі кездеседі: *қазтабан (өс.), желімбасақ (өс.), жөтелшай (өс.), аққұлақ (өс.), балықкөз (өс.), бөрікқұлақ, ботакөз (өс.), бозкілем (өс.), томарбояу (өс.), бетіқышық (өс.), аққой (жуаның түрі), биешиек (өс.), аққайың (шөптің түрі), жерсабын (өс.), кәріқыз (өс.), кермексабын (өс.), «ушастый»), күйіқсары (өс.), қызылқұрт (өс. «жабник»), көзсабақ (окулировка), қаратұяқ (өс.), қоңықұлақ (өс., «волосатик»), қозықұйрық (өс.), қоңырбас (өс., «мятник»), қосбас (өс., «двукисточник»), қораматау (өс., алаботаның түрі), алабота (өс.), құлынембес (өс.), қоянсүйек (өс., «песчаная акация»), құлқайыр (өс., «мальва»), құлаңқұйрық (өс.), құртқашаш (өс.), қызылбояу («подмаренник»), қызылқұрт (өс., «волосатик»), қырықбуын («хвощ»), қасқыржем (өс., «спаржа»), қырыққұлақ (өс.), майқара (өс., «полюнь пустынная»), майракебіс (өс., «свербига»), нариген (өс.), отсабын (өс.), өгізкөз (өс.,*

«пупавка»), *өгізтіл* (өс., «анхуза»), *саңырауқұлақ* (өс.), *сиырқұрық* (өс.), *сия көк* (өс., жұпар сиякөк «льнянка душиста»), *сіргеқара* (өс.), *сіпсебас* (өс., «метлица»), *тасишүгін* (өс.), *таумасақ* (өс.), *тайтұяқ* (өс.), *теке-сақал* (өс., «додарция»), *теңгебас* (өс., «сусак»), *түйесіңіт* (өс.), *түйеқарын* (өс.), *түйеқұйрық* (өс.), *түйетабан* (өс.), *ұқорқасын* (өс.), *ұшқат* (өс., «жимолость»), *үгілмәлік* (өс.), *шашақбас* (өс., «качим метельчатый»), *шоңайна* (өс., «лопух»), *шөңгебас* (өс., «толстоголовник»); *балтажұтар* (құс), *ақсазы* (құс), *ақиық* (құс), *аққабақ* (бүркіттің бір түрі), *ақсары* (құс, «сарыч»), *ақшегір* (қыран құстың бір түрі), *алыпқара* (құс), *балтатұмсық* (құс), *бұқатана* (құс), *аққұйрық арлан* (құс) т.б.

Осы сөздердің қатарынан құрама сөз сыңарларының «бүтіннің бөлшегі» ретінде жұмсала келіп, біртұтас мағынаға ие болғандарын да жатқызуға болады: *қосауыз* (мылтықтың түрі), *қосаяқ* (тышқан), *бізқұйрық* (құс), *кезқұйрық* (құс), *бізтұмсық* (құс), *шөгелтабан* (бүркіттің бір түрі), *қаратамақ* (құс), *қарабауыр* (құс), *көкмойын* (құс) т.б.

Бірінші сынары өсімдікке, ал екінші мүлде басқа бір затқа қатысты атаулардан жасалған құрама сөздерді біріккен сөздің қатарында қарап, тұтас тұлғалауға болады: *арпабас*, *гүлтәжі*, *долантопшы*, *бұлшаққын*, *гүлсидам*, *гүлсерік* (околцветник), *гүлсағақ* (цветоножка), *гүлзардақ*, *құртқашаш* (өс.).

Құрама сөздің дыбыстық, мағыналық контаминациясы нәтижесінде пайда болған бұл тобын біріккен сөз деп тану пәлендей дау туғызбайды. Өйткені бұл сөздердің жеке сыңары мағыналық жақтан тұтаса келіп үшінші бір лексикалық мағынаны білдіреді. Мысалы: *егеуқұйрық*, *өгізтіл* (өс.), атауын қазақ тілінде сөйлеушілер «егеу» және «құйрық» немесе «өгіз» және «тіл» деп дербес сөзге бөле-жара қарамайды.

Құрама сөздердің ішінде біріккен сөз қатарына қосып, бірге жазуға таяныш болатын тағы бір жеке белгіні атап айтуға болады. Ол, мысалы, құрама сөз сыңарларының бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалып барып, бір бүтінге айналуы. Мысалы, *гүл*, *жапырақ*, *тамыр* деген сөздер белгілі бір заттың атауы болғанымен, олар нақты бір ғана өсімдікке, мысалы, *шырғанаққа* ғана тән емес. Олар көптеген өсімдікте кездесетін вегетативтік органдар. Сондықтан бүтіннің бөлшегі ретінде бұл сөздер (*гүл*, *тамыр*, *жапырақ* т.б.) белгілі бір сөздің сүйемелі арқылы нақты бір өсімдіктің атауы болып жұмсалады. Бұл тәсілмен жасалған біріккен сөздер әсіресе өсімдік атауларында жиі кездеседі. Олардың бірінші сынары әртүрлі сөздерден, ал екінші сынары өсімдіктің белгілі бір мүшесінің атауы болып, лексикалық бір бүтін болады. Ондай мүшелер көбіне а) көбею органдары: *тамыр*, *мұрт*, *сабақ*, *жеміс*, *қат*, *жидек*; ә) транспирация органдары: *жапырақ*, *сабақ*, *мұрт*; б) жер үсті органа-

ры: гүл тікен, бұта т.б. Осы аталған «бүтіннің бөлшегі» (гүл, жапырақ, тамыр т.б.) құрама сөздің тұрақты сыңары ретінде қайталанып отырады. Бұл құрама сөздер сөйлеу кезінде тіркестірілмей, дайын күйдегі тіркес ретінде қолданылады.

-гүл, -шешек: *бөрігүл, жанаргүл, көкбасгүл, наргүл, көкшегүл, қозыгүл, меруертгүл, намазгүл, секпілгүл, таугүл (омандр), шегінгүл, ымыртгүл, ақшешек, бәйшешек, гүлшешек* т.б.

-тамыр: *көгентамыр, қаратамыр, алтынтамыр, майтамыр, маралтамыр, мыңтамыр, бояутамыр* т.б.

-қат, -жеміс, - жидек, -бүлдірген: *бөріжеміс, қаражеміс, иіржеміс, бөріқарақат, қарақарақат, қожасақат, қойқарақат, қызылқат, тасқарақат, итбүлдірген, қойбүлдірген, тасбүлдірген, субүлдірген, итжидек, қаражидек* т.б.

-жапырақ: *айылжапырақ, бұйражапырақ, теңгежапырақ, жаужапырақ, мүйізжапырақ, мыңжапырақ, тасжапырақ, түйежапырақ, тікенжапырақ, шүкіржапырақ* т.б.

-тікен: *бозтікен, түйетікен, қаратікен* т.б.

Құрама сөздердің ішінде біріккен сөздердің қатарына қосып, бірге жазуға таяныш болатын тағы бір белгі бар. Ол – құрама сөз сыңарларының, мысалы, *шөп, көк, от, құрақ, шалғын, қурай, ағаш, егін* тәрізді жалпылама мәнде болуы. Дерексіз сипаттағы бұл зат есімдер белгілі бір сөздің сүйемелімен ғана нақты бір заттың (өсімдіктің) атауы болып жұмсалады. Сондықтан бір сыңары дерексіз сипаттағы құрама сөздердің осы түрін де біріккен сөз деп танып, бірге жазуға болады.

-шөп: *айдаршөп, айланшөп, ащы қарашөп, әлекшөп, балишөп, бауыршөп, ойраншөп, бөденешөп, кенешөп, жәбірішөп, жұлдызшөп, жұмыршөп, көкекшөп, кірпішөп, қандышөп, кенепшөп, қарғашөп, қорғасыншөп, қояншөп, сабыншөп, өгейшөп, сағызшөп, сүйелшөп, томағашөп* т.б.

-от: *ақот, қарот, кийкот, балықот, маралот, семізот, бақаот* т.б.

-қияқ: *айылқияқ, жыланқияқ, қарақияқ, өлеңқияқ* т.б.

-егін, -құрақ, -балғын, -шалғын: *ақегін, көкегін, балқұрақ, бозшалғын, ақшалғын* т.б.

-қурай: *ақбасқурай, балқурай, қарақурай, сарыбасқурай, сепсеқурай, қызылқурай, аққурай, талқурай (вербейник)* т.б.

-ағаш, -көк, -тал: *әулиеағаш, қараағаш, қандыағаш, қазылағаш, сарыағаш, жаманкөк, балдыркөк, ашкөк, ақтал, көктал (ива сизая), қаратал, сауыттал, қызылтал, сабаутал, жылауықтал* т.б.

Бірақ бұл қатарға изафетті тіркестің екінші түрінен (алма ағашы, өрік ағашы, сандал ағашы) ықшамдалып жасалған күрделі атаулар (алма ағаш, өрік ағаш, сандал ағаш) жатпайды.

Соңғы сынарлары құс тәрізді жалпылама сөзбен келген құсатауларының да жазылуы осы тәрізді: *қарақұс, сарықұс, сұршақұс*.

Бір сынары жалпылама мәнде жұмсалатын мұндай сөздердің қатарына *-аралық, -тану, -құмар, -жанды* тәрізді дерексіз ұғымдағы сөздер арқылы жасалған біріккен сөздерді жатқызуға болады: *ауданаралық, мектепаралық, облысаралық, қалааралық, колхозаралық, пәнаралық, абайтану, жамбылтану, әуезовтану, шығыстану, ұйғыртану, жаратылыстану, қоғамтану; дүниеқұмар, малқұмар, қызқұмар, әнқұмар, шенқұмар, малжанды, далажанды, әйелжанды, күйеужанды* т.б.

Ал бұл айтылғандарға керісінше, соңғы сынары жалпылама мәнді сөздердің бірі болмай, нақты бір өсімдіктің (мия, қылша, қонақ, қаңбақ, кекіре, жусан т.б. я болмаса құстың (тырна, шағала, бүркіт, торғай т.б.) атауы болып келсе, олар күрделі зат есімдер делініп, бөлек жазылады. Өйткені нақты бір заттың азаюы болып табылатын бұл сөздер бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалатын немесе жалпылама мәнде қолданылатын есімдерге қарағанда құрама сөз құрамындағы дербестігін біршама сақтап отырады. Сондықтан олар біріккен сөз емес, күрделі сөздер (күрделі есімдер) деп танылады да, әр сынары бөлек-бөлек тұлғаланады.

Мысалы: *көк мия, ешкі мия, ақ мия; қызылтамыр қылша, тау қылша, мойнақ қылша, бұйра қылша; ат қонақ, ит қонақ, қарабас қонақ, тау қонақ, күріш қонақ, бал қаңбақ, сор қаңбақ, май қаңбақ, әбе қаңбақ; түйе шетен (пижма), май шетен, гүл шетен; көк кекіре, ақ кекіре, сары кекіре, у кекіре; ас бұршақ (горох), бөрі бұршақ (люпин), атбас бұршақ (бобы), сиыр бұршақ (лобия), түйе бұршақ; шағыр жусан, құм жусан, ақбас жусан, қара жусан, сарбас жусан, бөрте жусан, мығыр жусан, мық жусан, түйе жусан* т.б. Екінші сынары нақты бір құстың атын білдіретін күрделі құс атаулары да осы ізбен жазылады: *сақалды тырна, ақбас тырна (журавль красавка), ақ тырна; ақ шағала, өгіз шағала, байбай шағала, су шағала, су бүркіт (орлан), саржақ су бүркіт, құм бүркіт, шөл бүркіт, мола бүркіт, түз бүркіт; итала қаз, сарала қаз, қара қаз, қоқи қаз, қараша қаз, қоңыр қаз; меңіреу құр, ақ құр; су құрқылтай: кегір үйрек, қоғала үйрек, көкмойын үйрек, ақбас үйрек* т.б.

Айдарлы торғай, ақбас торғай, аққөт торғай, алақанат торғай, бұйра торғай, бұқпа торғай, балиықшы торғай, барылдақ торғай, барылдауық торғай, боз торғай, бозша торғай, жарылдауық торғай, додабас торғай, жасыл торғай, жасымақ торғай, жатаған торғай, жау торғай, жорға торғай (сойка), жүрдек торғай, жалпылдақ торғай, жырышы торғай, зіңкілдек торғай, кезеген торғай, көбелек торғай, көкала торғай (трясогузка белая), көкқасқа торғай, қарала торғай, қарабауыр торғай, құшынан торғай, қара торғай, сібір қара торғайы,

қожабас торғай, қотыр торғай, қызылбас торғай, қызылқұйрық торғай, майкөт торғай, мақтан торғай, молда торғай, мұңды торғай, ноғайбас торғай, мысық торғай (иволга немесе сарғалдақ), пайыз торғай (ше-гол), сайрауық торғай, сарала торғай, сарыбауыр торғай, сары торғай, сауға торғай, селкілдек торғай, суаяқ торғай, суықбас торғай, суық торғай (снегирь), сұрша торғай, үрпекбас торғай, шөже торғай, шөжебас торғай, шөпек торғай, шырша торғай, шырылдауық торғай т.б.

Бұл жерде *қарабас қонақ, ақбас жусан, суаяқ торғай, қарабауыр торғай, қожабас торғай, қызылқұйрық торғай* тәрізді үш сыңарлы құрама есімдердің жазылуына назар аударуға тура келеді. Үш сыңары мұндай құрама есімдердің алғашқы екі сыңарын бірге жазу тиімді көрінеді. Өйткені бірінші екі сыңарды бір-бірінен бөле-жара қарау олардың семантикалық тұтастығына қайшы келеді. Мысалы, *ақбас жусан* атауын «ақ» сөзінен бөліп алып «бас жусан», *суаяқ торғай* дегенді «су» сөзінен бөліп «аяқ торғай» деп қолдану мүмкін емес. Бұл – құрама сөздің алғашқы екі сыңарының, соңғысымен салыстырғанда, идиоматизацияланғандығын көрсетеді. Алғашқы екі сыңардың біріккен сөз екендігін мынадай құбылыстан да байқауға болады. Үш сыңары құрама атаудың кей жағдайда үшінші сыңары эллипсиске ұшырап айтылғанмен, қалған екі сыңары бәрібір сол заттың атауы болып жұмсала береді. Мысалы: *қарабауыр торғай қарабауыр, қызылқұйрық торғай қызылқұйрық, көкмойын үйрек көкмойын, кодірен бидай кодірен, қосауыз мылтық қосауыз, ақиық сұңқар ақиық, аққұйрық арлан аққұйрық* т.б.

Соңғы жылдарда екінші сыңары әртүрлі грамматикалық тұлғада келген құрама сөздердің бір тобын біріккен сөз деп танып, бірге тұлғалау жазу тәжірибесінде кездесе бастады:

а) *жатыпатар, алыпатар, қанішер, батаоқыр, бақанаттар, ұйқы-аиар, жолаиар, күнқағар, тоқымқағар* т.б.;

ә) *көріпкел, шауыпкел;*

б) *құлақкесті, көкейкесті, тұяқкесті, жүрекжарды, жұмысбасты, ергашты, қағазбасты, етекбасты, шаруабасты, желсоқты* т.б.;

в) *қағаберіс, кіреберіс, тастайберіс, құлайберіс, шығаберіс, жатаберіс* т.б.

г) *күншығыс, күнбатыс, бетбұрыс, беталыс* т.б. Бұл типтес құрама сөздерді біріккен күйде жазуға негіз болатын белгі – етістік тұлғалардың деграмматизациялануы.

Бір сыңары көптік жалғауымен келген құрама сөздердің бір тобын біріккен сөз ретінде бірге жазу ғылыми әдебиетте жиі кездесіп отырады. Солардың біралуаны мына тәрізді: *бассүйексіздер, баскөкіректілер, буынаяқтылар, тұзуқанаттылар, тұзутұмсықтылар, қосмекенділер,*

ашатұяқтылар, еттұмсықтылар, мүйізтұмсықтылар, сүтқоректілер, тамыратпалылар, тамыртүйнектілер, күрделігүлділер, қосжыныстылар, шатыршагүлділер, тамыржемістілер, бірұялылар т.б.

Алайда түзу тұмсықты құстар, ет тұмсықты жануарлар дегенді бөлек-бөлек жазып, түзутұмсықтылар, еттұмсықтылар дегенді бірге жазуымыз, сырт қарағанда, бірізді көрінбейді. Бірақ бұлай жазуды мүлде жүйесіз деуге болмайды. Мысалы, мұндағы заңдылық құрама сөз сыңарының эллипсиске ұшырауы, тіркестің ықшам түрде айтылып, біріккен сөзге айналуы: *бір ұялы өсімдіктер бірұялылар*. Ал құрама сөздің эллипсиске ұшырамаған түрі бөлек-бөлек тұлғаланады: *сүт қоректі жануарлар, тамыр түйнекті өсімдіктер* т.б.

Бұл жерде *-лар, -лер* қосымшасының грамматикалық мағынасымен бірге, тым айқын болмаса да, сөз «ұластырушылық» қасиеті бар тәрізді. Осы екі топтағы (26, 27) сөздердің бірге жазылуының шегі бар. Оларға сырттай ұқсас тіркестердің бәрі бірдей біріктіріліп жазыла бермейді. Бұл жерде олардың этнографиялық мазмұнда жұмсалуды (ботақыр, бақанаттар, тоқымқағар), терминдік немесе номенклатуралық мәнде қолданылуы (алыпсатар, бассүйексіздер, тамыратпалылар т.б.), субстанциялануы (көріпкел, жүрекжарды, жатыпатар т.б.) тәрізді ерекшеліктерді ескерілуге тиіс. Ал өзге жағдайда мұндай құрама сөздердің бірге жазылуына регламент қою қажет.

Осы күнгі баспасөз беттерінде *батысгерманиялық, шығысқазақстандық* тәрізді құрама сөздерді бірге жазу дағдысы жиі кездесе бастады. Тегінде, бұлай жазу орыс тіліндегі үлгіге арқа сүйеу тәрізді. Дегенмен тіл тәжірибесінде қолайсыз болса, өзге тілдік ешбір үлгі өміршең бола алмас еді. Бұл жерде *шығысқазақстандық* деп біріктіріп жазу *-дық, -дік* қосымшасының *-лар, -лер* тәрізді «ұластырушы» қасиетіне сәйкес келетін секілді. Ал *-лық, -лік* қосымшасыз келген құрама сөздің бұл түрі Орта Азия, Батыс Германия, Шығыс Қазақстан түрінде бөлек-бөлек тұлғаланады.

Сонымен, құрама сөз сыңарларының біріккен сөзге айналуының бірнеше жолдары бар екендігіне назар аудардық. Олар – а) дыбыстық-семантикалық контаминацияға ұшырап барып, біріккен сөзге айналуы: жарғанат (жарғақ қанат), ендігәрі (ендігіден әрі), білезік (білек жүзік), әйтпесе (олай етпесе), қайтіп (қалай етіп); ә) әр басқа екі сөздің тіркесе келіп, үшінші бір өзгеше мағынаны білдіруі арқылы біріккен сөзге айналуы: *орынбасар, оттегі, кәсіпорын, өнеркәсіп, алақоржын* (тышқан). Біріккен сөздің бұл аталған түрлері бұрын-сонды шыққан зерттеулерде тиісті дәрежеде, әр қырынан қарастырылған. Міне, осы айтылғандарға қоса біріккен сөздің тағы мынадай түрлері бар деуге болатын тәрізді. Олар, жоғарыда айтылғандай, құрама сөз сыңарларының жалпылама

мәнде, дерексіз сипатта жұмсалудың негізінде жасалған біріккен сөздер. Мысалы: *сарықұс, қарақұс, қандыағаш, тасжапырақ* т.б. және құрама сөз сыңарларының бүтіннің бөлшегі ретінде жұмсалудың жасалған біріккен сөздер: *темірқанат* (құс), *бізтұмсық* (құс), *тоқалтіс, ақишұнақ* (тышқанның түрі), *мұзбалақ, кезқұйрық, балтатұмсық* (құс), *қаратамыр* (өс.), *қозыгүл* (өс.), *ақсақал, қосаяқ, қосауыз* т.б.

Осы айтылғандарға құрама сөз компоненттерінің деграмматизациялануы, эллипсиске ұшырау, субстанциялануы, кейбір қосымшалар (-лар, -лер, -лық, -лік) арқылы «ұласуы» тәрізділерді қоссақ, сөздердің бірге жазылуы аса күрделі, аса қиын мәселе екендігін көреміз.

Бірақ біздің мақсатымыз құрама сөздердің бұл айтылған типтерін біріккен сөз деп танитымыз ба, жоқ па дегенге үзілді-кесілді жауап беріп, дәлелдеп шығу емес. Бұл жерде біз құрама сөздердің мұндай түрлерін, әсіресе соңғы жылдарда, біріктіріп жаза бастаудың нышаны бар екеніне және бұлай жазудың негізсіз еместігіне назар аудардық.

Жазу тәжірибесінде күрделі сөздердің кейбір типтерін біріктіріп жазу үрдісі кейінгі жылдарда күшейе түскені байқалады. Осымен байланысты Орфографиялық сөздіктің соңғы басылымында (1988), алдыңғылармен салыстырғанда, бірге жазылған сөздердің саны едәуір көбейе түскен. Алайда осы үрдістің себебін «күрделі сөз мағынаны білдіреді» деген мектеп көлеміндегі қағидамен түсіндіруге болмайды. Мысалы, сырт пішіні бірдей бола тұра, неге *ақ аю* бөлек, *ақбөкен* бірге жазылады? Ал, біздің ойлауымызша, бұл құбылыстың мәнін жалпы тіл біліміндегі фразеология теориясы (Копыленко М.М., Попова З.) біршама аша түсетінін кейбір күрделі сөздердің сыңарларына семасиологиялық талдау жасай отырып та байқауға болады [52, 40 б.]. Мысалы, *ақ аю, қоңыр аю* дегендегі *ақ, аю* экстралингвистикалық ұғымды (өмірдегі) *ақ, аю* дегендерге сәйкес келеді. Тіркес құрамындағы мұндай семалар денотат бір (D_1) деп белгіленеді: $D_1 + D_1$. *Сары ағаш, қара ағаш*- тардағы *сары, қара* семаларының экстралингвистикалық фактормен тікелей емес, жанама байланысы бар (жемісі сары, діні қара т.б.) екені көрініп тұрады, сондықтан бұл семалар денотат екі (D_2) деп белгіленеді. Ал мұндағы *ағаш* экстралингвистикалық ұғыммен тікелей ұштасып жатқандықтан, денотат бір (D_1) деп аталады: $D_2 + D_1$. *Өгіз шағала, түйе құс* дегендегі *өгіз, түйе* экстралингвистикалық ұғымдағы «өгіз» бен «түйе» емес, «үлкен», я болмаса «соларға ұқсас» дегенге мензейді. Мұндай семалар коннотат бір (K_1) деп аталады, ал бұлардың екінші сыңарлары (құс, шағала) денотат бірге (D_1) жатады: $K_1 + D_1$. Тіркестің неге бұлай айтылатыны, яғни уәждемесі (мотивациясы) көрініп тұрады. Сондай-ақ *қанды ағаш* тіркесіндегі *ағаш*-тың денотат бірге (D_1) жататыны айтпаса да түсінікті. Ал бұл сөздің *қанды*-мен неге

тіркес құрайтыны синхрондық тұрғыдан мүлде белгісіз, яғни уәждемесі жоқ. Әдетте мұндай семалар коннотат екі (K_2) деп көрсетіледі: $K_2 + D_1$. *Жау қазын, жау жұмыр* дегендегі *жау, жұмыр, қазын*-дардың экстралингвистикалық мәні синхрондық тұрғыда мүлде белгісіз: яғни уәждемесі жоқ. Фразеология теориясы бойынша мұндай семалардың тіркесі $K_2 + K_2$ түрінде белгіленеді. *Тас бақа* тіркесіндегі *тас, бақа* лексемалары шындық өмірдегі *тас* пен *бақа*-ны білдірмейді. Бұл сөздердің экстралингвистикалық фактормен байланысы тікелей емес, жанама түрде жүзеге асады, сондықтан мұндағы семалар $K_1 + K_1$ түрінде бейнеленеді. Осы ізбен талдай берсек, *ақ бөкен* –дегі *ақ* экстралингвистикалық ұғымдағы *ақ* емес, жануардың (D_1) неге бұлай айтылатыны белгісіз. Сондықтан мұндай тіркестерді $K_2 + D_1$ түрінде көрсетуге болады. *Ақ қу* тіркесіндегі *ақ* семасын D_1 , *қу* семасын K_2 деп белгілейміз. Өйткені мұндағы *ақ* экстралингвистикалық факторға сәйкес болса, *қу* сөзінің экстралингвистикалық мәні қазіргі тіл тұтынушыға белгісіз. Сондықтан мұндайлар $D_1 + K_2$ семалар тіркесіне жатады.

Сонымен, жоғарыда айтылған тіркестерді былай көрсетуге болады:

<i>ақ аю</i>	$D_1 D_1$	<i>ақ аю</i>
<i>қоңыр аю</i>	$D_1 D_1$	<i>қоңыр аю</i>
<i>сары ағаш</i>	$D_2 D_1$	<i>сарағаш</i>
<i>қара ағаш</i>	$D_2 D_1$	<i>қарағаш</i>
<i>қанды ағаш</i>	$K_2 D_1$	<i>қандыағаш</i>
<i>өгіз шағала</i>	$K_1 D_1$	<i>өгіз шағала</i>
<i>түйе құс</i>	$K_1 D_1$	<i>түйеқұс</i>
<i>ақ бөкен</i>	$K_2 D_1$	<i>ақбөкен</i>
<i>ақ қу</i>	$D_1 K_2$	<i>аққу</i>
<i>тас бақа</i>	$K_1 K_1$	<i>тасбақа</i>
<i>жау жұмыр</i>	$K_2 K_2$	<i>жаужұмыр</i>
<i>жау қазын</i>	$K_2 K_2$	<i>жауқазын</i>

Сөйтіп құрамындағы семалар экстралингвистикалық фактордан (D_1) алшақтап ($D_2 + K_1$), және одан қол үзген (K_2) сайын екі құрамды күрделі есім сөздерді бірге жазу үрдісі күшейе түседі. Мұндайда, әсіресе $D_1 D_1$; $D_2 D_1$; $D_1 D_2$; типтерімен салыстырғанда, $D_1 K_1$; $K_1 D_2$; $K_2 D_2$; $K_2 K_2$ типіндегі тіркестер пәлендей қиындықсыз-ақ бірге жазылады. Өйткені, алдыңғыларға қарағанда, бұлардың идиомалану сипаты әлдеқайда күшті. Олай болса, екі құрамды есім тіркестердің идиомалығы артқан сайын, жеке сөздер тәрізді, олар тұтастай тұлғалануға бейім болып келеді.

Күрделі атауларды бірге немесе бөлек таңбалауды тек жазудағы шарттылық деп түсінбеу керек. Әдетте қатар келген белгілі бір сөздерді бос-

аралықпен, я болмаса босаралықсыз таңбалау олардың мазмұнына қатысты визуалды ақпарат беріп тұрады. Таңбалар арасындағы босаралық олардың әрқайсының мағыналық, формалық дербестігін, ал босаралықсыздық бұлардың біртұтастығын көрсетеді. Осымен байланысты күрделі таңбалық құрылымдарды босаралықпен/босаралықсыз таңбалауды форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан қарауға тура келеді.

Біріккен сөз екі таңбаның жай ғана механикалық тұрғыдағы қосындысы емес. Екі таңба (А,В) бірігіп, жай сипаттағы (С) таңбаға айналу үшін бірігуге тиіс екі таңба әртүрлі деңгейдегі азды-көпті а) мағыналық, ә) формалық (материалдық) өзгеріске ұшырауы шарт. Сондықтан біріккен сөздерді анықтау үшін оларды алдымен мазмұнмеже, тұрпатмеже тұрғысынан қарастыру қажет. Олай болса, бірігуге тиіс таңбалардың семантикалық құрылымын денотат, сигнификат теориясы тұрғысынан қараудың мәні айрықша. Бұл ретте бірігуге тиіс белгілі бір екі таңбаның әрқайсының семантикалық құрылымындағы денотаттық, сигнификаттық компоненттерді өзара салыстырып көруге болады.

Сөз мағынасы – бірнеше компоненттік қабаттардан тұратын күрделі семантикалық құрылым. Бұл құрылым ақиқат дүниемен де, идеалды дүниемен де байланысты.

Қайсыбір сөздің ақиқат дүниеде меншіктеп алған «басыбайлы» денотаты болады. Лексикалық бірліктің белгілі бір объектіні меңзеуі оның денотаттық мағынасы болып табылады. Денотаттық мағына заттық ойлаумен, деректі ойлаумен байланысты. Денотаттық мағына тек материалдық мағынаны ғана емес, сезім, эмоция, психикалық күй, қатыстылық тәрізді т.б. материалдық емес нәрселерді де білдіреді.

Сөз мағынасындағы денотат ақиқаттағы объектіні, яғни объективті мәнділікті, ал сигнификат сол объектінің өзі емес, оның мәнді белгілерінің санадағы сәулеленуінің нәтижесін, яғни идеалды мәнділікті меңзейді. Сөйтіп, сөз мағынасының семантикалық құрылымы негізгі екі қабаттан, я болмаса екі компоненттен құралады деуге болады. Әрине, бұл екі қабаттың мағыналық құрылымындағы алатын орны барлық сөзде бірдей болып отырмайды. Мысалы, деректі, заттық мәндегі сөздердің мағына құрылымында денотат қабат басым болса, абстракты лексикада сигнификат қабат басым.

Лексикалық мағынадағы сигнификаттық қабат дегеніміз – индивид санасындағы ақиқат дүние фрагментінің бейнеленуі туралы ақпарат.

Сигнификат – заттың, ситуацияның өзі емес, бірақ сол заттарды, құбылыстарды, ситуацияларды мәнді белгілері арқылы бір класка біріктіретін, оларды өзге класка енетін зат, құбылыс, ситуациялардан ажыратып тұратын қасиет, белгілері туралы ақпарат.

Сөз ақиқат дүниедегі белгілі бір затты, ситуацияны атап қана қоймайды, сонымен бірге ол рационалды танымның нәтижесі ретінде сол заттың адам санасындағы абстракциялануын да таңбалайды.

Адам санасындағы рационалды танымның нәтижесі ретінде ақиқаттағы заттың дерексізденген түрдегі бейнесі сөз арқылы орнығып, тиянақ табады.

Индивид санасында ақиқаттағы нәрсе, зат, ситуация тұтас күйінде (фотодағыдай) бейнеленбейді, бірақ олардың мәнді саналатын қайсыбір белгілері ғана көрініс табады. Сөйтіп, адам санасында, я болмаса тілдік ұжымның санасында ақиқат өмірдің идеалды түрі пайда болады. Міне, ақиқаттағы заттың, нәрсенің, ситуацияның индивид санасында орныққан идеалды бейнесі сөздің сигнификаттық мағынасы болып табылады. Сигнификат қабат сөз мағынасының негізгі компоненті деп саналады.

Сөз мағынасының семантикалық құрылымындағы сигнификаттық компонент – таным процесінің нәтижесі. Таным процесі – өте күрделі құбылыс. Мысалы, ақиқат дүниедегі зат, құбылыс, уақиға, ситуация рецепторлық мүшелердің бірін тітіркендірудің барысында санада сол нәрсенің бейнесі пайда болады. Бірақ ол айнаға түскендей ақиқаттың «көшірмесі» емес. Ол белгілі бір объектінің санадағы ойша суреті мен ойбейнесі (фото емес, картинка). Мысалы, адам санасында *алма ағаш* «діңі», «бұтақтары», «жапырақтары», «қызғылт домалақ жемісі» бар нәрсе түрінде бейнеленеді. Бұл – ақиқат дүние үзігінің (фрагментінің) ойбейнесі. Санадағы ойсурет объектінің фотокөшірмесі емес, керісінше, аса мәнді деп танылған *дің, бұтақ, жапырақ, жеміс, қызыл* т.б. тәрізді белгілердің жиынтығы. Бұлар ойсурет түріндегі «алма ағаш» концептісінің құрылымдық элементтері. Алайда санадағы құрылымдық белгілердің, элементтердің, бөлім, бөлшектердің бәрі бірдей вербалдануы, яғни тілдік ақиқатқа айналуы шарт емес. Егер *бұтағында алмасы бар жеміс ағашы* десек, бұл – ақиқат дүние үзігінің когнитивтік санадағы вербалдануы. Санада бейнеленген объект және оның элементтері *бұтақ, алма, жеміс, ағаш* деген тілдік бірліктер арқылы объективтеніп, тілдік ақиқатқа айналған. Таным процесінің барысында ақиқат дүниеден алынған бұл ақпарат осы күйде санада қалып қоймай, әрі қарай да өңдеуден өтуі ықтимал. Атап айтқанда, когнитивтік санада жинақталған ақпараттық мәні төмен компоненттердің беймәңделіп (деактуализацияланып) редукциялануы мүмкін. Когнитивтік санада ондай маңызы төмендеген, беймәнді элементтер редукцияланады: [*бұтағында*] – *алма* [*сы бар жеміс*] *ағашы* > *алма ағаш*[*ы*] > *алма ағаш* (түсінік-тірек болу үшін редукцияланған элементтерді тік жақшамен белгілеп отырмыз).

Бұдан әрі қарай өмірлік мәні, қажеттілігіне қарай, ақиқат дүниедегі объектіден алынған ақпарат өңделіп, ұғым деңгейіне көтеріледі. Сөйтіп санада «алма жемісі өсетін ағаш» деген ұғым пайда болады. Бұл ұғымның материалдық жамылғышы *алма ағаш* деген лексемалармен берілген. Осы лексемалардың (сөздің) ұғымдық жағы – сөз мағынасындағы сигнификаттық компонент, я болмаса сигнификаттық мағына.

Сонымен, когнитивтік санада ақиқаттағы белгілі бір объектімен байланысты семантикалық құрылым пайда болды. Бұл семантикалық құрылымның сигнификаттық компоненті «алма жемісі өсетін ағаш» деген ұғымды көрсетіп тұрса, денотаттық компоненті «алма» және «ағаш» деген екі басқа денотатты емес, бір ғана денотатты, яғни ақиқаттағы бір ғана объектіні көрсетіп тұр. Таңбаның сыртқы формасы *алма* және *ағаш* деген екі лексема болғанмен, екі лексема бір денотатты меңзеп тұр. Екі лексеманың ортақ денотаты біреу ғана.

Ақиқаттағы белгілі бір объекті жайында ақпараттардың когнитивтік санада өңдеуден өтіп, сигнификаттық (ұғымдық), денотаттық (заттық) компоненттер түзуі және бұл компоненттердің арнайы лексемамен (лексемалармен) вербалдануы (тілдік ақиқатқа айналуы) мәселенің мазмұндық жағы.

Алайда жоғарыда, сөз басында айтқанымыздай, мәселенің тек мазмұндық жағымен шектелу біріккен сөз фонемін табу үшін жеткіліксіз. Сондықтан форма (материалдық) тұрғыдағы өзгеріске де назар аударуымыз керек. Өйткені белгілі бір таңбаның мазмұнындағы сапалық өзгеріс өзінің «жекеменшік» формасының болуын қалайды. «Жекеменшік» формасы болмаса, ондай мазмұн жаңа сападағы құбылыс ретінде танылмауға тиіс. Сөйтіп, мазмұндағы өзгеріс практикалық сұранысқа байланысты қалайда формадағы өзгерістің болуын қажетсінеді.

Енді жоғарыда айтылған мысалға форма тұрғысынан қарастыру үшін қайта оралайық. Мысалы, «бұтағында алмасы бар жеміс ағашы» деген аталым – ақиқат дүние үзігінің когнитивтік санадағы ойсурет түріндегі бейнесі. Сезімдік қабылау арқылы алынған ақпараттар білімге айналады да, объекті және оның элементтері, сол элементтердің өзара қатынасы білім мазмұнын құрайды. Білім мазмұны лексемалар, грамматикалық тұлғалар арқылы объективтенеді. Бұл – ақиқат дүние фрагментінің үйірлі сөзбен берілген аталымы (номинациясы). Осы аталған *үйірлі сөздің* құрамындағы тілдік бірліктердің әрқайсының өзді-өзінің екпіні болады. Бұл жерде түсініктірек болу үшін сөз екпіні түскен дауыстыларды бас әріппен белгілейміз: *бұтағынд[á] алмас[ы] б[á]р жем[í]с ағаш[ы]*. Осы күрделі таңбаны өзінің меншікті материалдық формасына қарай *үйірлі сөз* деп атауға болады.

Егер осы үйірлі сөзбен репрезентацияланған ақпарат-білім когнитивтік санада әрі қарай өңдеуге түсіп, мазмұн жағынан, форма жағынан *алм[á] ағаш[ы]* болып редукциялануы мүмкін. Бұл күрделі таңбаны *ырғақты сөз* деп атауға болады. Үйірлі, ырғақты аталым компоненттерінің әрқайсының өзіне тән екпіні болады.

Таным процесінің барысында когнитивтік санадағы ақпараттың одан әрі қарай өңделуі ықтимал. Мұндай жағдайда мазмұндағы ақпараттық мәні босаң элементтер редукциялануы шарт. Ендігі жерде әрі қарайғы ықшамдалудың барысында күрделі таңбаны құрайтын әр лексеманың бас-басына екпіні болмай *алмағ[ы]ш* түрінде айтылып, бір екпінге бағынады. Күрделі таңбаның мұндай материалдық формасын *бунақты аталым* деуге болады.

Күрделі таңбалардың мазмұн межесі қандай өзгеріске тап болса, соған сәйкес олардың тұрпат межесі де қалайда бір өзгерісті қалайды. Жаңа мазмұн жаңа форма іздеуге мәжбүр болады.

Мазмұндағы, *алмағаш* дегендегі, екі лексема (*алма* және *ағаш*) мазмұн жағынан ортақ, бір денотатты нұсқап тұрса, форма жағынан бір екпінмен айтылып тұр. Сонымен, мазмұнмеже жағынан екі лексема ортақ бір денотатқа (ақиқаттағы бір ғана объектіге), ал форма жағынан бір екпінге байланған күрделі таңбалар біріккен сөз деп танылып, жазылуда бірге түлғаланады. Осылайша біз біріккен сөзді форма мен мазмұнның бірлігі ретінде қараймыз.

Белгілі бір лексеманың семантикалық, құрылымындағы денотаттық компонент ақиқат дүниедегі зат, құбылыс ситуацияның өкілі болып табылады, яғни объективті дүниедегі тілдік емес мәнділікті меңзеп тұрады. Бұл – сөздің денотаттық мағынасы.

Ақиқат дүниедегі белгілі бір заттың, құбылыстың, ситуацияның, жинақтап айтқанда, объектінің, осылайша мәнді деп танылған белгілерінің санада ұғым түрінде бейнеленуін сигнификат деп білеміз.

Жоғарыда келтірілген схема бойынша *қой қора* деген күрделі таңбаны мазмұнмеже және тұрпатмеже тұрғысынан талдап көруге болады. Әуелде тілдік ұғымның когнитивтік санасында ақиқат дүниенің үзігі (фрагмент) *қой, қамайтын, қора* түріндегі бөліктер бойынша бейнеленді. Бұл ақиқат дүниедегі объектінің ойсуреті. *Қой, қама, қора* дегендер санадағы қарапайым ойсурет. Осы ойсурет – тілдік қоғамдастықтың ақиқат дүние үзігі жөнінде ұжымдық санасында орын тепкен білімі. Осы ақпараттар ұжымдық санадағы жинақталып, өңделіп вербалданған білімге айналады. Бұл білімнің, я болмаса ақпараттың осы күйде жаңғыртылуы да, практикалық қажеттілікке қарай әрі қарай да өңделе түсуі мүмкін. Өңдеу барысында басы артық элементтер, яғни пәлендей «жаңалығы»

жоқ ақпараттық элементтер беймәңделіп, редукцияланады: *қой[ды]* [*қамайтын*] *қора* > *қой[дың]* *қора[сы]* > *қой қора*. Осылайша құрылымдық жақтан редукцияланудың нәтижесінде тілдік бірліктерден тек *қой* және *қора* деген екі лексема қалғанын байқаймыз. Бұл лексемалар бас-басына әр басқа денотатты көрсетіп тұрған жоқ. Екеуіне ортақ денотат (объект) біреу ғана. Олай болса, екі лексеманың ортақ денотатының болуы «біріккендіктің» белгісі. Алайда бұл күрделі таңбаның мазмұнындағы өзгерісі жеке форма арқылы тиянақ табуы шарт. Сонда ғана толық мәнінде біріккен сөз болады. Бұл жерде күрделі таңба мазмұндағы өзгеріске сәйкес дербес формаға ие болған. Атап айтқанда, *қой* лексемасы өзінің жеке екпінін жоғалтып, біршама материалдық дербестігінен айырылған: [қойғор[а]].

Мазмұндық, формалық өзгеріске түскен мұндай күрделі таңба графикалық тұрғыдан да тиянақ табу, яғни орфографияда бұл типтес құрылымдар *қойқара* делініп босаралықсыз таңбалануға тиіс.

Сонымен, *қойды қамайтын қора* десек, бұл ақиқат дүние үзігінің санадағы прототипі. Формасы жағынан үйірлі сөз түріндегі аталым; *қойдың қорасы*, *қой қорасы* дегендер ырғақты сөз түріндегі аталым; *қойқора* десек бунақты сөз түріндегі аталым (фонетикалық сөз).

Қазақ тілінің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі бунақты сөз түріндегі аталымдардың саны едәуір. Біздің ойымызша, мазмұны жағынан да, формасы жағынан да тиянақталған, аудиобосаралықсыз осы тәрізді айтылатын аталымдар графикалық жақтан да тиянақ тауып, бірге тұлғалануға тиіс. Мысалы: *атқора*, *сиырқора*, *атарба*, *өгізарба*, *қолшана*, *итшана*, *тасжол*, *теміржол*, *жүкмәшине* т.б.

Осындай құрылымдардың негізінде қазақ тілінде сөзжасамдық модель қалыптасқан. Алайда сөзжасамдық тәсілдер парадигмасындағы бұл типтің әлеуеттік мүмкіндігі сөзқолданымда ескерілмей келеді. Анығырақ айтқанда коммуникативтік бірліктерді жасауға қызмет ететін модель номинативтік модельдің орнына жұмсалып, дағдылы қызметінен ауытқыған. Мысалы, неге *газ құбыры*, я болмаса *әуе жолы*; неге *демалыс үйі*? Мұндай құралымдарды *газқұбыр*, *әуежол*, *газпеш*, *ғарышайлақ*, *ғарышкеме*, *демалысүйі* түрінде тұлғалауға болар еді. Салыстырыңыз: *теміржол* (*темір жолы* емес), *атарба* (*ат арбасы* емес), *тасжол* (*тас жолы* емес), *тандырпеш* (*тандыр пеші* емес), т.б.

Осы аталған мысалдардың ішінен *ғарыш кемесі* деген құралымды жоғарыда айтылған схемамен талдап көрейік. Тілдік ұжымның санасында «ғарышқа ұшатын кеме», бір жағынан, ақиқат дүние үзігінің санадағы «сәулесі», екінші жағынан, санада сәулеленген бұл объект *ғарыш*, *ұш*, *кеме* деген лексемалар арқылы объективтенген. Алайда санада сәулелен-

ген ақиқат дүниенің үзігіне тән белгілердің аса мәнділері орнығып, сөйлеушіге де, тыңдаушыға да «бесенеден белгілі» болып келетін ақпараттық мәні төмендегі компоненттер беймәнделеді (деактуализацияланады). Ақпараттық мәні төмен элементтер санада кейінгі планға ығыстырылады: ғарыш [қа ұшатын] кеме > ғарыш[тың] кемесі. Бұл жерде *ғарыш кемесі* деген аталым әлі де атау ретінде, сөзжасамдық процесс ретінде аяқталған жоқ. Сөзжасамдық процесс аяқталу үшін *ғарышкеме* болуға тиіс. *Ғарыш кемесі* деген аталымда екі денотаттың бір-біріне қатыстылығы (синтаксистік қатынас) көмескіленген жоқ.

Ал *ғарышкеме* дегендегі *ғарыш пен кеме* лексемасы екі басқа денотатты нұсқап тұрған жоқ, яғни бірі «ғарышты», екіншісі «кемені» меңзеген деуге болмайды. Екі лексема ортақ бір денотатты «нұсқап» тұр. Мысалы, *кеше Байқоңырдан ғарышкеме ұшырылды* деген айтылымда актуал денотат (референт) біреу ғана. Ол – ғарышкеме «Протон-2».

Міне, екі лексеманың бас-басына денотаты болмай, бір ғана объектіні нұсқауы күрделі таңбаның мазмұнмежедегі бір ұғымды білдіруі болып табылады.

Алайда мазмұнмежедегі өзгеріс форманың да өзгеруінің, өзінің меншікті формасының болуын қалайды. Егер осы қажетсіну материалдық жақтан қолдау тапса, күрделі таңба біріккен сөзге айналады. Мысалы, *ғарыш кемесі* дегенде әр лексеманың басыбайлы екпіні болса, *ғарышкем[é]* дегенде сөз екпіні біреу ғана, яғни екі сөздің арасында «саңлау» (аудиобосаралық) қалмайды. Олай болса, мазмұнмежедегі өзгеріс тұрпатмеже тұрғысынан қолдау тапты деуге болады. Сөйтіп, күрделі таңба мазмұн жағынан да, форма жағынан да ықшамдалып, біріккен сөзге айналады. Ал мұндай күрделі құрылымдарды графикалық тұрғыдан да «саңлаусыз» (босаралықсыз) таңбалау сөздердің біріккендігі туралы ақпарат береді.

Жоғарыда біз белгілі бір күрделі таңбаны біріккен сөз деп тану үшін олардың мазмұнына формасы сәйкес болуы шарт екенін, мазмұндағы өзгеріс формадағы өзгерістің болуын қалайтынына тоқталдық. Ал мазмұндағы өзгеріс форма жағынан қолдау таппаса, ондай құбылыс біріккен сөз деп танылмайды. Мысалы, *ғалымдар үйі* дегенде *ғалым* және *үй* деген екі лексема бар. Екі лексеманың бас-басына денотаты жоқ, денотат (объект) екеуіне де ортақ. Алайда мазмұндағы тұтастық форма жағынан қолдау таппаған. Атап айтқанда, *ғалымд[á]р* деген компоненттің, *үйі* деген компоненттің суперсигменттік тұрғыдан дербестігі сақталған, яғни әрқайсының жеке-дара екпіні бар. Бұл типтес күрделі құралымдар мазмұн тұтастығына қарамастан біріккен сөздер

типiне жатпайды. Сондықтан олар босаралықпен *ғалымдар үйі* түрінде орфографияланады.

Баспасөз беттерінде бірде *ауыл шаруашылығы* деп бөлсек, бірде *ауылшаруашылық* делініп бірге жазылып жүрген едәуір сөз бар. Бұлай болуы, әрине, тегін емес. Мазмұн межесі бірдей құрылымды бірде бөлек, бірде бірге жазу олардың тұлғалық жымдасуы мен жымдаспауын интуитивті сезінгендіктен болар. Шынында, *ау[ы]л шаруашылығ[ы]* дегенге қарағанда *ауылшаруашылық* деген тіркес бір екпінге байланып дыбыстық жағынан жымдасып тұрғаны дау туғыза қоймайды. Мазмұнмеже жағынан да, тұрпатмеже жағынан да жымдасып тұрған мұндай күрделі құралымдарды бірге жазу орфографияда ескерілуге тиіс. Мысалы, *егіншаруашылық, сушаруашылық басқармасы* дегендегі екі лексема мазмұн жағынан бірігіп, белгілі бір объектінің қай салаға қатыстылығын көрсетіп тұр.

Форма жағынан бір екпінге бағынатын, ал мазмұн тұрғысынан бір ғана денотатты меңзейтін *шетел, шеттіл* тәрізді екі лексеманы бірге жазып қою фактісі жазу тәжірибесінде жиі кездеседі. Олай болатыны екі лексема бір екпінге бағынған және бір ғана объектіні (денотатты) меңзеп тұр. Мысалы, *шет* және *ел* деген екі лексеманың референті (денотаты) *Ресей* не *Түркия*, болмаса, *Германия* т.б. болуы ықтимал. Сондай-ақ екі лексеманың сигнификаттық мағынасы «бөгде мемлекет», «бөтен жұрт» деген бір ұғымды білдіреді. Осы тәрізді құрылымға *шеттіл* тәрізді күрделі таңбаларды жатқызуға болады. Алайда мұндай күрделі құрылымдар сырт қарағанда, *шет ауыл, шет үй, шет көше* тәрізді еркін тіркеске, әсіресе форма жағынан өте ұқсас, дегенмен айырмасы бар екенін аңғаруға болады. Мысалы, *шет үй, шет көше, шет аудан* дегендер – сөйлеу кезінде жасалатын, яғни құралымы жағынан тұрақты емес құрылымдар. Ал *шеттіл, шетел* дегендер құрамы жағынан тұрақты сөйлеу кезінде жасалмайтын, «дайын» күйде қолданылатын құралымдар. *Шет аудан* деген мен *шетел* дегеннің дискреттілігі бірдей емес. Сөз ағымында *шет аудан* сөзі «шет» және «аудан» деген үзіктерге бөлінсе, *шетел* бір ғана үзік (дискретті бірлік) деп танылады. Бұларды *кәсіподақ, баспасөз, өнеркәсіп, бессайыс, үшсайыс, қызқуу* тәрізді бірге тұлғанатын бірліктердің қатарында қарауға болады.

Қазіргі басылымдарда, әсіресе мерзімді баспасөз беттерінде *жезмойын, жезқанат, салтбас, жезкиік, жезөкіш, жалғызбас, жалғызбасты ана, жалғызбастылық, жалғызілікті, жалғызіліктілік* т.б. тәрізді сөздерді «бірге жазып қою» жиі кездеседі. Орфографиялық нормадан ауытқыған газет, журналдарды жазғырмас бұрын, автордың оларды неге бірге жазып қоятынын аталмыш сөздердің болмы-

сынан іздеу қажет тәрізді. Шынында, бұл сөздер дыбыстық жақтан (тұрпатмеже жағынан) жымдасып, бір екпінмен, яғни аудиалды бос-аралықсыз айтылатындықтан, ал мазмұнмежедегі сигнификаттық компоненттердің элементтері ұйысып, бір ұғымды білдіретіндіктен, лексемалары ақиқат дүниедегі өзінің «меншікті» денотатынан алшақтағандықтан немесе қол үзгендіктен «бірге жазып қою» дағдыға айналып барады. Мұндағы *мойын*, *қанат*, *бас*, *жез* тәрізді лексема өзінің ақиқат дүниедегі «меншікті» денотатын меңзеп тұрған жоқ, басқа денотаттың репрезентанты болып жұмсалып тұр: *мойын* – «ат», *қанат* – «құс», *бас* – «әйел» т.б.

Сондай-ақ *жезтаңдай*, *жезөкше*, *жезбұйда*, *жезмойын*, *жезқанат*, *жезкиік* дегендердің қазіргі тілдік ұжым үшін уәжі белгісіз, ішкі формасы тасаланған: неге *жез*, неге *өкше*, неге *жез*, неге *қанат*? т.б.

Күрделі құрылымдар компонентінің ішкі формасының тасалануы, уәжілігінің көмескіленуі мазмұн жағынан «біріккендікті», ал бір екпінмен айтылуы форма жағынан біріккендігі байқалады.

Сонымен, екі сөзді біріккен деп тану үшін а) екі лексеманың материалдық жақтан бірігуін, яғни бір екпінге бағынып, аудиобосаралықсыз дыбысталуын, ә) мағыналық жақтан бір ұғымға (сигнификат, денотатқа) байлануын, б) сөйлеу кезінде жасалмай, үнемі дайын күйде қолданылуын, в) аталымдық қызметте жұмсалуын, негізге алу қажет екенін байқаймыз. Бір екпінге бағынған, бір ұғымға байланған, үнемі даяр күйде қолданылатын, аталымдық қызметте жұмсалатын екі сөз біріккен сөз деп аталады.

2.7 Шылаулардың жазылуы

Ереже бойынша (1957 ж.) шылау сөздердің жазылуы үш топқа бөлінеді: а) шылаулар негізінде бөлек жазылады. Мысалы: *сабақтан кейін*, *жиналысқа дейін*; *қағаз да*, *қарындаш та*; *қалам мен сия*; *аз ба, көп пе?* ә) *ау*, *ай*, *мыс*, *міс*, *ды*, *ді*, *дағы*, *сынды* шылаулары өздерінен бұрынғы сөздерден дефис (-) арқылы жазылады; б) *ма*, *ме*, (*ба*, *бе*, *па*, *пе*) сұраулық шылау түбір мен қосымша арасында қолданылғанда, *-мы*, *-мі*, *-бы*, *-бі*, *-пы*, *-пі* болып өзгерген қалпында жазылады. Мысалы: *келемісің*, *айтыппысың?*

Шылау сөздердің жазылуы туралы бұл ереже Анықтағышта (1974 ж.) толықтырыла түсті. Мысалы, Ережеде (1957 ж.) түбір мен қосымшаның аралығында келетін бір ғана *ма*, *ме* (*ба*, *бе*, *па*, *пе*) шылауының қалай жазылатындығы берілсе, Анықтағышта (1974 ж.) бұл пункт толықтырылып, *-да*, *де*, *-ақ* шылауларының түбір мен қосымшаның аралығында келетін бір ғана *ма*, *ме* (*ба*, *бе*, *па*, *пе*) шылауының түбір мен қосымша-

ның аралығындағы жазылуы былайша көрсетілген: *осы үйдің ұлыдамын, қызыдамын; әңгіме айтуға жоқпын* (45-б.). Сондай-ақ *сынды* (*Баян сынды, Төлеген сынды*) шылауы осы Ереже бойынша дефис арқылы жазылады делінсе, ал Анықтағышта (1974 ж.) бұл шылау негізгі сөзден бөлек жазылады деп көрсетілген. Күнделікті жазу тәжірибесінде де *сынды* шылауының негізгі сөзден бөлек тұлғаланып жүргендігін кездестіруге болады. Тегінде, *сынды* шылауын негізгі сөзден бөлек жазудың тиімді жағы бар. Өйткені бұл шылау *тәрізді, секілді, іспетті* т.б. көмекші сөздермен негізгі сөзден бөлек жазылатын ұқсату мәніндегі шылаулармен мағыналық бір топ құрайды.

Жалпы қағида бойынша *ақ, ай, ау* демеуліктері негізгі сөзден бөлек, дефис арқылы жазылады: *айтасың-ақ, барады-ау, дүние-ай, қызық-ай* т.б. Ал осы демеуліктердің одағайға жалғанғандағы жазылуы әркелкі. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *япыр-ай, япыр-ау, япырым-ау, ойпыр-ау, апырым-ау*, ал Анықтағышта (1974 ж.) бұл тәрізді демеуліктер *япырай, ойпырау* т.б. түрінде жазылады деп көрсетілген. Тегінде, *ай, ау* демеулігінің кейбір сөздермен бірге жазылуының себебі бар. Оны одағайдың жеке сөз ретінде дербестігін жоғалтып, демеулікпен ұласып кетуіне байланысты деп түсінуге болады. Осылардың қатарына *эттегенай* одағайын да қосуға болады. Шындығында, мұндағы демеуліктер негізгі сөзбен кірігіп кеткен. *Япырмай, эттегенай* дегендерді ешкім *иә-пірім, айт-деген-ай* деп бөле-жара қарамайды. Біріктіріле тұлғалануы еш дау туғызбайтын *алақай, айхай, ойбай* тәрізді одағайлардың жазылуының бұл сөздерден айырмасы жоқ, бәрі де бір типке жатады. *Ау, ай* демеуліктерінің кейбір одағайлармен кірігіп кеткендігі сонша, сол демеулік шылаудың үстіне тағы бір демеулік үстемелене жұмсалады (мұндай жағдайда соңғы демеулік дефис арқылы жазылады) *алақай-ай, ойбай-ау* т.б.

Сонымен, дербестігі жоқ, тек демеуліктермен жұмсалатын одағайлардың жазылуы бір басқа да (*япырай, япырымау, эттегенай*), демеуліксіз де қолданыла беретін одағайлардың (мысалы, *о бәтір, ой бәрекелді* тәрізділердің) жазылуы бір басқа болуға тиіс. Соңғы топтағы одағайлармен қолданылатын демеуліктер дефис арқылы жазылады: *бәтір-ау, бәрекелді-ай, тәңір-ай, шіркін-ай, әттең-ай*.

Ай демеулігінің дәстүрлі орнынан ауытқып, түбір мен қосымшаның аралығында жұмсалуды сөз қолданыста ара-тұра болса да кездесіп қалып отырады:

«*О тәңірайшыл*» кер есек,

Қулық-сұмдық не өсек.

Болмаған соң бір есеп,

Мейлі қамқа, мейлі бөз.

(Абай)

Ай демеулігінің жұмсалуына байланысты бұл ерекшелік жазу тәжірибесінде екі түрлі таңбаланып жүр: *тәңірайшыл*, *тәңір-айшыл*. Ал осы сөзді *тәңірайшыл* түрінде тұтастай тұлғалау ай шылауының демеулік мәнінің солғындауын «бейнелейді» деуге болады. Бұл жерде *ғана* шылауына байланысты бір мысалды еске түсіруге болады. Әдетте *ғана* шылауы негізгі сөзден бөлек жазылады: *сен ғана*, *маған ғана*, *Болат қана* т.б. Тек *аз* сөзімен қатар қолданылған жағдайда бұл шылау бірге жазылады (азғана). Өйткені екі сөз бірімен-бірі «кірігіп» кеткен. Оны *ғана* шылауының үстемелене жұмсалуынан байқауға болады. Мысалы: *азғана ғана*. Тағы бір еске ала кететін нәрсе – ғана шылауының әдеттегідей емес, түбір сөз бен қосымшаның аралығында қолданылуы:

Шешеке, еш алданбан *мал ғанаңа*,

Барамын атам қосқан *жар ғанама*.

Емізген ақ сүтінді балаң едім,

Бер сана бидай салып *қол ғанаңа*.

(«Қозы Көрпеш – Баян сұлу»)

Әдеттегі норма бойынша бұл сөздер *малыңа ғана*, *жарыма ғана*, *қолыңа ғана* болуға тиіс. Бірақ бұл, зерттеуші айтқандай, *ғана* шылауының байырғы мұра тіліндегі поэтикалық қызметіне байланысты жыр ішінде «зандасқан» қолданыс.

Ғана шылауының осы аталған ерекше қолданысы да әртүрлі басылымдарда әркелкі – бірде бөлек жазылса, бірде бірге, кейде тіпті дефис арқылы да жазылып жүр. Бұл жерде мынадай пәтуаға келуге болатын тәрізді. Түбір сөз бен қосымшаның аралығында қолданыла беретін өзге де шылаулардың жазылуы *келемісің*, *әншідеміз*, *бишідеміз*; *әнді айтадыақсың* тәрізді *ғана* шылауы да мұндай жағдайда түбір сөзбен тұтастай тұлғалануы қажет: *малғанаңа*, *жарғанама*, *қолғанама* т.б.

Ма, *ме* (*ба*, *бе*, *па*, *пе*) шылауы да әдетте негізгі сөзден бөлек жазылады: *бар ма?* *кітап па?* *ақ па?* *қызыл ма?* т.б. *Ма*, *ме* сұраулығы, Ережеде айтылғандай, түбір мен қосымшаның аралығында қолданылғанда дыбыстық өзгеріске түскен күйде және дефиссіз (бірге) жазылады: *барамысың?* *айтамысың?* Бұл – сөйлеу стиліне тән ерекшелік.

Тағы бір ескеретін жайт – *ма*, *ме* шылауы сұрау есімдігімен (*қаниша*, *неше*), сондай-ақ *осыниша*, *сониша*, *мұниша*, *ониша* тәрізді туынды үстеулермен қатар айтыла келіп, сұраулық мәннен өзгеше реңкке көшеді. Міне, осы ерекшелік, яғни сұраулық мәннен қол үзіп, басқа бір реңкке көшуі *ма*, *ме* шылауының негізгі сөзбен бірге тұлғалануына таяныш болады. Мысалы: *қанишама*, *осынишама*, *мұнишама*, *сонишама*, *онишама* т.б.

Қазіргі қазақ тілінде *да, де, та, те* жалғаулығы сөйлем мен сөйлемді, сөз бен сөзді байланыстырып, ыңғайластық мәнде жұмсалады: *Күн жауды да, ашылып кетті; ауылда да, қалада да, қалам да, қағаз да* т.б. Бұл жерде *да, де* жалғаулығының негізгі сөзден бөлек тұлғалануы ешбір дау туғызбайды. Алайда *да, де* жалғаулығы өзінің төл мағынасы мен қызметінен, яғни ыңғайластық мағынасы және сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру қызметінен басқаша жұмсалғанда әркелкі жазылып жүргендігін байқауға болады. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *қалайда, алайда, қайткенде* дегендердегі *да, де*-нің есімдіктерден бөлек тұлғаланбауы түсінікті. Өйткені мұндағы *да* ыңғайластық мағынада жұмсалмай, өзгеше мәнге ие болған. Бірақ осы аталған Орфографиялық сөздікте *қайтсе де, сөйтсе де, әйтсе де* сөздеріндегі *да, де* бөлек жазылған. Шындығында, бұл типтес сөздердегі *да, де*-нің бірге тұлғалану мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Өйткені *да, де* шылауы өзінің төл қызметі мен мағынасында емес, өзгеше мәнде, атап айтқанда, қарсылықты мағынада қолданылады. Мысалы: *Күннің жылынганына біраз болды, әйтседе қар кете қойған жоқ; Бүгін күн ұзақ жүрді, сөйтседе шаршаған жоқ; Оқыған жақсы, ондада тәуір оқыған жақсы.*

Әдетте тіл өзінің даму процесінде дифференциация құбылысымен қатар интеграция процесін басынан өткеріп отырады. Мұндай жағдайда жеке сөздер белгілі заңдылыққа байланысты біріге келіп, шылауға, одан қосымшаға айналатындығы белгілі (*бара тұрған, бара-тұғын, баратын*). Бұл тәрізді құбылыс жазуда да бейнеленуге тиіс. Міне, осы тұрғыдан қарағанда, қарсылық мәнде жұмсалатын *әйтседе, ондада, сондада* тәрізді шылауларды біріктіріп жазуға болар еді. Типологиялық жақтан бұлардың *алайда, бірақ* тәрізді қарсы мәнді шылаулардан пәлендей дерлік айырмасы жоқ деуге болады.

Құрамында *да* шылауы бар, тұрақты сөз сипатында қолданылатын бір алуан сөздердің жазылуы да әркелкі. Мысалы, Орфографиялық сөздікте (1978 ж.) *ұр да жық* сөзі бөлек-бөлек тұлғаланса, тап осы тәрізді *азарда-безер* сөзі дефис арқылы жазылған. Күнделікті жазу тәжірибесінде бұл типтес сөздердің кем дегенде үш түрлі нұсқада жазылатындығын кездестіруге болады: *ұрдажық, ұр да жық, ұрда-жық*. Осы типтес сөздердің бұлайша әртүрлі жазылуының, әрине, өзіндік себебі болуға тиіс. Тегінде, *да* шылауының жазылуына байланысты қиындықты оның белгілі бір жағдайда сөз бен сөзді байланыстыру қызметінің әлсіреп, ыңғайластық мағынасының көмескіленуіне байланыстыруға тура келеді. Мысалы: *ұр да жық (әпербақан, ұр да жық), ас та көк (ас та төк заман), у да шу, гу де гу, шарт та шұрт, азар да безер, опыр да топыр, қояр да қоймай* т.б. дегендегі *да, де* шылауы негізгі сөзге бейімделіп тұрады да, оның сөз

байланыстыру қызметін, интонация атқарады. Сондай-ақ бұл шылаудың ыңғайластық мәні фразеологиялық тұтастықпен астасып кетеді.

2.8 Шет тілдерден енген сөздердің орфографиясы

Орыс тілінен енген сөздердің орфографиясы. Қазіргі қазақ орфографиясы – бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік міндеттерге толық жауап беріп отырған, кемел дәрежедегі орфографиялардың бірі. Қазақ орфографиясы бірнеше дүркін өзгерістер мен толықтырулардан өтті; қайта қарап, толықтырудың әрбір сатысынан өткен сайын қазақ емлесінің жалпы және жекелеген мәселелері жетіле түсті. Қазақ жазуы мен орфографиясының қазіргі жай-күйі оның негізгі принциптерінің ғылыми, нақты принциптер екендігін дәлелдеп отыр. Дегенмен, тіл ұдайы қозғалыстағы, үздіксіз даму, өзгеру процесіндегі құбылыс екендігін ескерсек, онда оның қалыптасқан, тұрақталған емлелік қағидаларының өзінде де тыңнан қарап, жаңаша тиянақтауды қажет ететін проблемалардың туып отыратындығы – заңды жағдай. Осы тұрғыдан қарағанда, қазіргі қазақ орфографиясында өзге де бірлі-жарым мәселелермен қатар, емлелік ережелері мен жекелеген ерекшеліктерін айқындай түсуді қажет ететін тұстардың бірі – қазақ тілінің сөздік құрамына енген шет тілі сөздерінің жазылуы.

«Орфографиялық ережелерде, – деп көрсетеді К. М. Мұсаев, – шет тілден, әсіресе орыс тілінен енген сөздердің жазылу принциптері айқын берілуі керек. Өйткені бұнда жазба тіл мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы сан түрлі айырмашылықтар көрінеді» [53, 17 б.] Шет тілден сөз ауысу процесі – белгілі бір тілдің сөздік құрамы баюының басты жолдарының бірі. Бұл процесс – өз бетінше емес, халықтар арасындағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік және мәдени байланыстардың нәтижесінде туып, сол арқылы дамиды, қабылдаушы тілдің сөздік құрамын байыта отырып, оның ішкі мүмкіншіліктерінің көзін ашатын, жекелеген лексикалық единицалардың семантикалық мағынасының кеңеюіне, грамматикалық тұлғалардың активтенуіне де әсер ете алатын күрделі құбылыс.

Қазіргі қазақ тілінің түрлі стильдік тармақтарына таралған орыс тілі элементтері екі ыңғайда болып келеді. Оның бірі – қазақ әдеби тілінің жазбаша және ауызша формаларында қолданылып, сөздік құрамның бір бөлшегі болып қалыптасқан лексикалық единицалар да, екіншісі – негізінен көркем әдеби шығармаларда әр алуан стильдік мақсаттарда (мысалы, туындының тақырыбы мен сюжетіне немесе кейіпкер образына байланысты) жұмсалынатын, сөздік құрамнан тысқары тұратын, стильдік қызметтегі сөздер (вкрапления). Соңғы топтағы сөздердің ор-

фограммасында еркіндік болады, яғни көркем әдебиетте нақты стильдік-көркемдік мүддемен пайдаланылған орыс тілі сөздерінің графикалық-фонетикалық тұрғыдан берілуі арнайы емлелік қағидаларды талап етпейді.

Ал бір тілден екінші тілге ауысып, сол тілдің әдеби сөздік құрамына толық енген сөздердің (заимствования) лингвистикалық статусы төмендегі критерийлер бойынша анықталады:

«а) қабылдаушы тілде шет тілі сөздерінің графикалық-фонетикалық тұрғыдан берілуі тұрақты сипатта болуы керек; ә) қабылдаушы тілдің белгілі бір грамматикалық топтары мен категорияларына сәйкес келуі қажет; б) семантикалық тәуелсіздігі, яғни қабылдаушы тілде дублет, синоним сыңарлары болмауы қажет; в) әдеби тілге енетін сөз үшін – әртүрлі тілдік өрістерде, термин үшін – нақты бір терминологиялық аяда ұдайы қолданылуы керек» [54, 18 б.].

Осындай сипаттар тұрғысынан қарағанда, қазіргі түркі тілдері үшін (оның ішінде қазақ тілі үшін де) шет тілден сөз қабылдау процесіндегі негізгі көз – орыс тілі болып отыр. Ғалымдардың көрсетуінше, көптеген түркі халықтары тілінің сөздік құрамы, әсіресе терминология саласы орыс тілінен нәр алып келеді; қырғыз, татар, башқұрт, өзбек, қазақ тәрізді тектес тілдердің лексикасындағы орыс тілінен қабылданған ғылыми-техникалық, қоғамдық-саяси, оқу-педагогикалық және т.б. салаларға қатысты терминдердің көлемі – 70-80 проценттей [55, 35 б.].

Ал бұндай мол көлемді, кең өрісті орыс тілі сөздері қабылдаушы тілде өз алдына оқшау топ болып тұрмай, оның фонетикалық, морфологиялық-синтаксистік ерекшеліктеріне бағынады, сөз тудыру, сөз түрлендіру процестеріне қатысады, қабылдаушы тілдің бірқатар ішкі заңдылықтарына байланысты графикасы мен дыбысталуы жағынан да өзгерістерге ұшырап отырады. Сол себепті де ұлт тілдерінің емлелік ережелерінде орыс тілінен енген сөздердің жазылуы, олардың қосымшалармен түрленуі арнайы көрсетіледі.

Орыс тілінен сөз ену процесі түркі халықтарының тарихына, қоғамдық-әлеуметтік даму кезеңдеріне байланысты болғандықтан, бұл мәселе түркологияда әдеби тіл проблемаларына, тіл тарихына қатысты зерттеулерде көбірек қарастырылады. Орыс тілінің түркі тілдері дамуына ықпалы, сөздік байлығына, морфологиялық-синтаксистік, фонетикалық жүйесі мен стильдік тармақтарына әсері жеке тағы басқа мәселелер зерттелген еңбектерде [56], сонымен қатар, орыс тілінен енген сөздердің емлесі туралы да айтылады; зерттеушілер мұнда ену кезеңдеріне тән тілдік және тілден тыс факторларды басшылыққа алады. Осыған сәйкес түркі тілдері орфографиясында орыс тілінен енген сөздердің жазылуы бірнеше

принциптерге негізделеді; яғни түркі тілдерінің көпшілігінде орыс тілінен енген сөздер екі түрлі жазылады; бір тобы – өткен кезеңдерде ауызекі тіл арқылы еніп, қабылдаушы тілдің айтылу заңдылықтарымен өзгеріп кеткендіктен, сол өзгерген күйінде, дәстүрлі түрде, айтылуы бойынша, екінші тобы – орыс тіліндегі орфографиясы негізінде жазылады. Соңғы топқа түркі тілдеріне совет дәуірінде мол енген, жазба тіл арқылы қалыптасқан терминдік сөздер жатады.

Түркі тектес тілдердің сөздік құрамындағы орыс тілінен енген сөздердің емлесі жайында арнайы ұсынылған еңбек толық мәлімет бере алады. Бұл мәселеге жете көңіл бөлу қажет екендігін Е.И. Убрятова да көрсеткен болатын [57, 92 б.].

Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамындағы орыс тілі сөздерінің жазылуы – бірқатар нормаланған, қалыпты сипат алған мәселелердің бірі. Олар, негізінен, орыс орфографиясына сәйкес өзгеріссіз жазылады. Бірсыпыра сөздер айтылу дағдысымен өзгерген түрде жазылады. Орыс тілі сөздерінің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі қазақ емлесі сүйенетін фонетикалық-морфологиялық принциптерге негізделеді.

Қазақ әдеби тіліне енген орыс тілі сөздерінің емлесін қалыптастыру жұмысы 20-30-жылдардан басталады. Профессор Қ. Жұбанов орыс тілінен қабылданған терминдерді, өзге де құрал-жабдық, аспап, зат, ұғым, құбылыс атауларын орыс орфографиясы бойынша жазу керектігі туралы ұсыныс білдірген болатын [58, 244 б.].

Орыс тілінен енген сөздердің жазылуы дұрыс көрсетілген емелік ережелердің алғашқысы – қазақ алфавитінің орыс графикасына көшуі негізінде, жаңа алфавитке сәйкес жасалып, қабылданған қазақ орфографиясы ережелерінің жинағы [59]. Осы қағидаларға сәйкес 1941 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің емле сөздігінде» түбір сөздер орыс орфографиясы бойынша жазылып, оларға қосымша жалғанғандағы бірқатар ерекшеліктер (мысалы, қосарлы **сс**, **тт** дыбыстарына біткен сөздерге қосымша жалғанғанда, бір дауыссыздың түсіп қалуы; *ватт* – *ваттың*; екі дауыссыз дыбысқа аяқталған сөздерге қосымшаның **ы**, **і** дәнекерлері арқылы жалғануы т.б.) көрсетілген, сондай-ақ ауызекі сөйлеу тілі арқылы енген сөздер айтылуы бойынша жазылған [60].

Қазақ орфографиясын жетілдіру мақсатында жүзеге асырылған басқа да бірқатар шараларда орыс тілінен енген сөздердің емлесі одан әрі реттеле түсті. Бұл мәселе жан-жақты таратылып айтылған маңызды құрал – «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш» жарық көрді; оқу программасына арналған көмекші құралдар жарияланды [61]. Ал «Қазақ орфографиясының негізгі ережелері» 1957

жылғы 5 июньде Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указымен бекітілді.

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері» қазақ тілінің ішкі заңдылықтары мен табиғи ерекшеліктеріне сәйкестеліп жасалған, ғылыми негіздері мен басты принциптері дұрыс айқындалған емелілік қағидалар екендігін оның жарты ғасыр бойы жазу практикасында қолданылып келгендігі дәлелденіп отыр. Осы ережелер жинағы негізінде бірнеше орфографиялық, түсіндірме және әртүрлі салалық терминологиялық сөздіктер жасалды, оқу-педагогика жұмыстары жүзеге асырылды.

Дегенмен, бір кезеңнің идеалды, мүлтіксіз деп танылған емелілік қағидалары қоғам дамуының келесі бір кезеңдерінде жекелеген принциптері мен тұжырымдары жағынан тар ауқымдылық танытуы да мүмкін. Қазақ әдеби тілінің қазіргі даму дәрежесі, оның қоғамдық-әлеуметтік қызметінің кеңеюі, стильдік тармақтары мен терминологиялық жүйесінің күрделене түсуі, сөз, жазу мәдениеті проблемаларына теориялық-практикалық тұрғыдан үлкен мән беріле бастауы тәрізді факторлар қазақ орфографиясын одан әрі жетілдіре, жақсарту түсуді талап етті; сондықтан да «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» өзгерістер мен толықтырулар енгізілген жаңа редакциясы жасалып, оны Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы бекітті [62]. Мұның 1957 жылы қабылданған орфографиялық қағидалардан принципті айырмашылықтары жоқ. Жаңа нұсқада орыс тілінен енген сөздердің емлесі, бұрынғы ережедегідей, түбір сөздердің жазылуы (§18), оларға қазақ тілі қосымшаларының жалғануы (§ § 35, 40, 41, 42, 43, 44) және дәстүрлі принцип бойынша жазылатын сөздер туралы қағидалар болып бөлініп, жеке-жеке, айқын көрсетілген. Ал жаңа нұсқада толық өзгертіліп берілген қағидалардың бірі – соңы **к, г** дыбыстарына бітетін орыс тілінен ауысқан сөздерге қосымшалардың жалғануы және толықтырылған тұс – **рк, нк, рг, нг, кс, кт, лк, нкт, брь, бль** сияқты дауыссыздар тізбегіне аяқталатын сөздерге қосымшалар жалғанғандағы ерекшеліктер. Өйткені нақ осы мәселелердің өзі жазуда біршама қиындықтар тудырып келді, әрі бұған дейінгі еңбектерде, оқулық құралдарда әркім ұсынылып келді: бірқатар пікірлерде *педагог, ток, блок, Красноводск* тәрізді сөздердің соңындағы **к, г** дыбыстарының фонетикалық табиғатына сәйкес қосымшалардың жіңішке варианттарын жалғау (*ток – тогінің, блок – блогінің, педагог – педагогтік, Красноводск – Красноводскіден*) ұсынылса, келесі бір тұжырымдарда соңғы буынның жуан-жіңішкелігіне байланысты *тогының, педагогқа, блокқа, Красноводскыдан* болып жуан буынды қосымшалармен түрленуі керек деп айтылғаны мәлім [63, 16 б.].

Сөйтіп, 1983 жылы қабылданған негізгі ережелердің жаңа нұсқасында орыс тілі сөздерінің жазылу ерекшеліктері толық қамтылып, айқын көрсетілген.

Сонымен қатар, соңғы жылдары баспасөз беттерінде орыс тілінен ауысқан сөздердің жазылуы туралы жиі-жиі сөз қозғалып, әртүрлі ой-пікірлер айтылып жүр. Осындай мақалалардың бірінде, мәселен, қазақ тіліне жазба тіл арқылы енген *станция, спирт, кабинет* тәрізді сөздерді тілдің заңдылықтарына бағындырып, айтылуы бойынша жазу (яғни *станса, іспірт, кэбинет*) керектігі айтылса, келесі бір пікірлерде, керісінше, түпнұсқа тілдегі түрін мейлінше сақтап жазу, тіпті *металл, грамм, класс* т.б. сияқты қосарлы дауыссыздармен аяқталатын сөздерге қосымшаны дауыссыз дыбыстардың бірін түсірмей (яғни *класты, металға, граммен* деп өзгертпей) түбірін толық сақтау (яғни, *классты, металлға, граммен* [65], сондай-ақ **нг, нк** тәрізді дыбыстар тіркесіне біткен сөздерді **ы, і** дәнекер дыбыстарынсыз түрлендіру (яғни *танкіге емес, танкке, митингіге емес, митингке*) және басқа да өзгерістер енгізу туралы сөз болады [66]. Бұл пікірлердің өзі, сөз жоқ, жазу практикасында кездесетін қиындықтарға, сонымен қатар Негізгі ережелерде жеке көрсетілмеген кейбір ерекшеліктерге байланысты туған. Демек, өзге тілден енген сөздердің жазылу табиғатының сөз болуы бұл мәселенің әлі де болса айқынырақ белгілеп, жеке-жеке айырмашылықтарды ескере отырып, толықтыра, нормаландыра түсетін тұстары бар екендігін көрсетеді. Мысалы, Негізгі ережелердің 35-параграфында жіңішке белгісіне аяқталған *ноль, роль, руль* типтес бір буынды сөздерге жіңішке буынды қосымша жалғанады делінген: *ноль-ге, роль-ге, руль-ге*. Ал соңғы буыны нақ осындай *гастроль, король, пароль* сөздеріне неліктен жуан буынды қосымша жалғануы тиіс? Емле сөздіктерінде *гастроль-ға, гастролы, король-ға, королы, пароль-ға, паролы* болып көрсетілгенімен, қазіргі жазба тіл үлгілерінде көбінесе жіңішке буынды қосымшалардың жалғанып жазылуы байқалады (*король-ге, королі; гастроль-ге, гастролі; пароль-ге, паролі*). Немесе *акр, альт, вальс, вкаль, князь, нерв, пост, ткань, ферзь* тәрізді бір буынды сөздерге қазақ тілінің қандай қосымшалары жалғанады? Бұл тұста да емле сөздіктері мен жазу практикасында алшақтықтар жоқ емес: сөздіктерде *вальсқа, вальсы, тканьдар, вуальға, вуалы* болып, ал тіл қолданысында *вальске, вальсі, тканьдер, вуальге, вуалі, князьге, князі* болып екі ыңғайда таңбаланып жүр.

Сонымен бірге, нормативті сөздіктерде бір типтес сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуінде де варианттылықтар ұшырасады. Мыса-

лы, «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» («Ғылым» баспасы, 1978) төмендегідей жайттар кездеседі:

1. **аэронавт**, аэронавқа, аэронавы
космонавт, космонавқа, космонавы
бірақ:
терапевт, терапевтіге, терапевтісі
фармацевт, фармацевтіге, фармацевтісі
физиотерапевт, физиотерапевтіге, физиотерапевтісі
2. **фонд**, фондыға, фондысы
зонд, зондыға, зондысы
корунд, корундыға, корундысы
бірақ:
голланд, голландқа, голланды
секунд, секундқа, секунды
3. **гиперболоид**, гиперболоидке, гиперболоиді
коллоид, коллоидке, коллоиді
целлулоид, целлулоидке, целлулоиді
эллипсоид, эллипсоидке, эллипсоиді
тороид, тороидке, тороиді
бірақ:
амилоид, амилоидқа, амилоиды
дифтонгоид, дифтонгоидқа, дифтонгоиды
рубероид, рубероидқа, рубероиды
сфероид, сфероидқа, сфероиды
4. **колледж**, колледжге, колледжі
коттедж, коттеджге, коттеджі
бірақ: **бридж**, бриджіге, бриджісі т.б.

Соңы **-аль**, **-оль** дыбыстар тіркесіне аяқталатын сөздер де күнделікті жазу практикасында біркелкі берілмей келеді. Мұны төмендегідей салыстырулардан көруге болады,

Емле сөздіктерінде:

медаль, медальға, медалы
мораль, моральға, моралы
магистраль, магистральға,
магистралы
педаль, педальға, педалы
және т.б.

Жазу тәжірибесінде:

медаль, медальға // медальге, медалі
мораль, моральға, моралы // моралі
магистраль, магистральға, магистралы
// магистралі
педаль, педальға, педалі

Сондай-ақ жазу практикасында соңы **-а** дыбысына және **-ий** дыбыстарына бітетін және басқа да бірқатар термин сөздердің емлесінде де варианттылықтар бар: *аптека – аптек, анкета – анкет, диета – диет; сана-*

торийде – санаторийда, документті – документалды – документальді; экспериментті – эксперименталды – экспериментальді т.б. Бұнда, әрине, ішінара орфографиялық кате жіберу, қажетті тұстарда емле сөздіктеріне сүйенбеу сияқты кінәраттар да бар. Бірақ көбінесе орыс тілінен енген сөздердің тұрақты қағидалардан өзгеше, бірде жуан, бірде жіңішке қосымшалармен түрленіп әртүрлі жазылуы сөздердің түпнұсқа тілдегі фонетикалық ерекшеліктері мен қабылдаушы қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарының айырмашылықтарына байланысты болатындығы байқалады. Өзге тілден ауысқан сөздердің емлесіндегі қиындықтар басқа түркі тілдерінің жазуында да кездеседі. Мысалы, Э. Ахунзянов татар орфографиясында орыс тілі сөздерінің жазылу емлесі әлі де бірізге түсе қоймағанын, осының нәтижесінде туатын ала-құлалықтар орыс тілін игеруге де, ұлт тілінің емле нормасын жетілдіруге де кедергі келтіретін факт екендігін көрсетеді [67, 364 б.] Сондай-ақ әзербайжан жазуында бірқатар сөздер орыс орфографиясы бойынша графикалық-фонетикалық тұлғасы сақталып жазылып, екінші бір тобы айтылуы бойынша таңбаланып, ал бұның өзі орфограммалық варианттар тудырып жүргендігі әзербайжан тілі емлесіндегі елеулі кемшіліктер ретінде аталып жүр [68, 56 б.]. Сол себепті де бір тілден екінші тілге сөз ауысу процесіндегі объективті себептер мен заңдылықтарды саралап, түбір сөздердің жазылуындағы, олардың қабылдаушы тілдің қосымшаларымен түрленуіндегі ерекшеліктерді айқындап отыру – жазу мәдениетін көтеріп, ұлт тілдері орфографиясын одан әрі жетілдіре түсудегі мәнді жұмыстардың бірі. Сонымен бірге қос тілді – орыс тілін және ұлт тілдерін – қатар меңгеру проблемасы жолға қойылып отырған қазіргі кезеңде бұл мәселенің маңызы айрықша зор.

Түбір сөздердің жазылуы. Орыс тілінен енген түбір сөздер қазіргі қазақ орфографиясындағы негізгі қағида бойынша, орыс орфографиясына сәйкес, өзгертілмей жазылады.

Орыс графикасына негізделіп, қосымша әріптермен толықтырылған қазақ алфавитінің бекітілген кезінен бері қарай қолданылып келе жатқан бұл қағида бірден-бір дұрыс ереже болып отыр. Орыс тілінен енген сөздерді осы қағида негізінде жазу қазақ емлесінде бұрын орын алып келген ала-құлалықтарды жойып, жазу нормаларын бірізге түсірді. Және де қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына совет дәуірінде енген орыс тілі сөздері, негізінен, интернационалдық мазмұндағы және СССР халықтарының көпшілігіне ортақ терминдік сөздер мен сөз тіркестері; ал терминдік қабаттың ерекшеліктері үшін де (дефинициялық дәлдігі, ортақ интернационалдық сипатта болуы т.б.) түбір сөздерді орыс орфографиясымен бірдей, графикалық-фонетикалық тұрқын бұзбай жазу емлесі, біріншіден, СССР-дегі ұлт халықта-

рының барлығында интернационалдық мазмұндағы терминдердің жасалуы мен жазылуында мүмкіндігінше айырмашылықтар болмау керектігі талабымен байланысты [69, 60 б.]. Сонымен қатар қазақ тіліндегі бұл қабатты түпнұсқа қалпын өзгертпей жазу орыс тілінен және орыс тілі арқылы басқа тілден енген термин сөздердің дефинициясына нұқсан келтірмей дәл түсінуге көмектеседі; орыс тілін оқып-үйренуді, жетік меңгеруді жеңілдетеді; жазуда варианттылық туғызбайды уәжбен байланысты болды.

Айтылуы бойынша жазылатын сөздер. Орыс тілінен ауысқан сөздердің ішінде қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына негізделіп, өзгерген түрінде жазылатын бір топ лексикалық бірліктер бар. Бұндай сөздердің емлесі Негізгі ережелерде көрсетілген: «Дыбысталуы өзгеріп енген сөздер өзгерген күйінше жазылады: *жәшік (ящик емес), бәтес (батист емес), теңге (деньги емес), сот (суд емес), бәтеңке (ботинка емес), минут (минута емес), газет (газета емес), сиса (ситец емес)* т.б.» Дәстүрлі түрде, қазақ тілінде айтылуы бойынша таңбаланатын, негізгі төркіні орыс тілі болып саналатын бұндай сөздердің қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы жалпы саны 70-тен асады.

Кеңес дәуіріне дейінгі кезеңде орыс тілінен ауысқан сөздердің көпшілігі – күнделікті тұрмыстық сөздер мен шаруашылық, кәсіп және құрал-жабдық атауларын беретін лексикалық бірліктер. Негізгі қарым-қатынас функциясында ауызекі тілдің ролі басым болған кезеңдерде енген мұндай сөздердің түпнұсқа тілдегі графикасын да, айтылуын да сақтау қажеттілігі болған жоқ, керісінше, ауызекі сөйлеу тілінің әсерімен дыбыстық жағынан өзгерген түрлерін пайдалану түсінікті, әрі тиімді болды. Сондықтан алғашқы қазақ жазба тіл үлгілері – тұңғыш баспасөз беттерінде де қазақ тілінің дыбыстық жүйелеріне сәйкестендірілген тұлғаларын жазу орын алады. Түпнұсқа тіл мен қабылдаушы тілдің дыбыстың фонетикалық айырмашылықтары әсерінен апокопа (*болыс – волость, облыс – область*), синкопа (*бөрене – бревно, күршек – крючок*) тәрізді тілдік құбылыстарға ұшыраған осындай сөздердің жазылу емлесі қазақ тілі емлелік сөздіктерінде берілген. Және де бұндай сөздерде жарыспалылықтың болуы да – заңды құбылыс. Сондықтан жазу практикасында олардың емле ережелерінде, сөздіктерде көрсетілген үлгілерін басшылыққа алу орынды (1-қосымша).

Айтылуы әсерінен өзгертіліп жазылатын сөздердің келесі бір тобы – соңы **-а** дыбысына аяқталатын сөздер. Олардың емлесі туралы қағида Негізгі ережелерде көрсетілмегенімен «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайындағы анықтағышта» арнайы ұсынылады: «Орыс тілінен енген бірқатар сөздердің соңғы дауысты дыбысы түсіріліп қалыптас-

қандықтан, сол ықшамдалған түрінде жазылады: *газет (газета емес), минут (минута емес), пар (пара емес), секунд (секунда емес), аптека (аптека емес), гранат (граната емес), координат (координата емес), цифр (цифра емес), террас (терраса емес)*»[46].

Айтылуы бойынша жазылатын сөздер

1	2	3
<i>абақты</i>	<i>кәмпит</i>	<i>нөмір</i>
<i>ауылнай</i>	<i>кәрзеңке</i>	<i>облыс</i>
<i>банды</i>	<i>көпене</i>	<i>ояз</i>
<i>барқыт</i>	<i>кәшек</i>	<i>пәтер</i>
<i>бәтеңке</i>	<i>кереует</i>	<i>пәуеске</i>
<i>бәтес</i>	<i>керзі</i>	<i>пеи</i>
<i>божы</i>	<i>конфиске</i>	<i>пүліш</i>
<i>болыс</i>	<i>конфискелеу</i>	<i>резеңке</i>
<i>болыскей</i>	<i>көзір</i>	<i>самаурын</i>
<i>бөкебай</i>	<i>көпес</i>	<i>сәтен</i>
<i>бөрене</i>	<i>көшір</i>	<i>сиса</i>
<i>бөтелке</i>	<i>кірпіш</i>	<i>сом</i>
<i>бөшке</i>	<i>күршек</i>	<i>сот</i>
<i>газет</i>	<i>қамыт</i>	<i>сіріңке</i>
<i>галош</i>	<i>қарбыз</i>	<i>тәрелке</i>
<i>доға</i>	<i>қашауа</i>	<i>теңге</i>
<i>жәрмеңке</i>	<i>қожайын</i>	<i>учаске</i>
<i>жәшік</i>	<i>қорап</i>	<i>үстел</i>
<i>жемпір</i>	<i>лашық</i>	<i>үтік</i>
<i>жеребе</i>	<i>мәнер</i>	<i>шай</i>
<i>картоп</i>	<i>мәрмәр</i>	<i>шайнек</i>
<i>кастрөл</i>	<i>минут</i>	<i>шана</i>

Қазіргі жазу практикасында бұндай сөздер қатары бірде соңғы **-а** дыбысынсыз, бірде соңғы дыбыс сақталып немесе соңғы **-а** дыбысы қысаңы, **і** дыбыстарымен алмастырылып, бірнеше варианттарда жазылып жүр (мысалы: *аптек – аптека, диет – диета, итанга – итангы, лампа – лампы, мода – моды* т.б.). Соңы **а** дыбысына бітетін сөздердің сөздіктерде берілуі де әртүрлі. «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» бірінші басылымында соңғы дауыстысыз, ықшамдалып жазылған орыс тілі

сөздерінің саны едәуір: *анкет, аптек, арматур, диет, газет, контор, координат, котлет, лампы, моды, наград, цитат* т.б. Сөздіктің екінші басылымында бұл сөздердің бір тобы бұрынғыша *анкет, банды, контор, координат, газет, минут* түрінде, ал көпшілігі орыс орфографиясына сәйкес жазылып ұсынылған: *аптека, арматура, гитара, диета, лампа, лигатура, награда, цитата*, бірақ: *диетасхана, наградтау*. «Қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігінде» мұндай сөздер бірнеше варианттарда беріледі: *анкет* – әдеби норма, *анкета* – «сөйлеу тілі» деген белгі арқылы, *аптека* – әдеби норма, ал *аптек, әптек* – сөйлеу тілі элементі ретінде, *диет* – норма, *диет* – «сөйлеу тілі» деген белгі арқылы. «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» екінші басылымына сөз соңына **-а** дыбысы бар 300-ге жуық лексикалық единицалар енгізілген. Олар – қазіргі қазақ әдеби тілінің барлық функционалдық стильдерінде, көркем әдебиетте және ауызекі сөйлеу тілінде активті қолданылатын сөздер. Сөздікте олардың жазылуы үш түрлі беріледі: бір тобы түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап жазылады; бұлар негізінен жазба тіл арқылы енген *перспектива, директива, коллега, декада, дидактика, спартакиада, серенада, логика, формула, поэтика, графика* т.б. тәрізді термин сөздер. Екінші тобы – соңғы **-а** дыбысы түсіріліп, айтылуы бойынша жазылады: *газет, минут, секунд, цифр, котлет*; ал үшінші тобы қысаң **-ы, -і** дыбыстарының көмегі арқылы таңбаланады: *банды, моды* т.б.

-а дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуындағы бұндай әртүрлі жайттар жеке сөздердің құрамына ену жолдары мен ауысу кезеңдерінің ерекшеліктеріне байланысты. Мәселен, *газет, минут, секунд* сөздері мен *логика, формула, графика, директива* типтес единицалардың қазақ тіліне қабылданған кезеңдері де, соған байланысты ауысу жолдары да әртүрлі. Алғашқы сөздердің өткен ғасырларда негізінен ауызекі сөйлеу тілі арқылы еніп, қабылдаушы тілдің айтылу нормаларымен қалыптасқандығын олардың алғашқы баспасөз беттерінде, Абай шығармаларында жұмсалғандығы дәлелдей түседі. Сондықтан да бұл сөздердің соңғы дауысты дыбысының түсіп қалуында қазақ тіліндегі екпін құбылысының әсері бар. Қазақ тілінде екпін тұрақты түрде соңғы буында ғана байқалатын болғандықтан, түпнұсқа тілде ортаңғы буында екпін түсетін *газета, минута, секунда* сөздерінің соңындағы екпінсіз **-а** дыбысының бәсең айтылып, естілуіне, айтыла келе түсіп қалуына себепші болады. *Лампа, штанга, майка, марка, мода* тәрізді сөздер соңындағы дауыстының қысаң **ы, і** дыбыстарымен алмастырылуы да бұл сөздердің орыс тіліндегі айтылу екпініне байланысты. Түпнұсқа тілде алғашқы буындарға түсетін екпін қазақ тіліне қабылданып естілуінде соңғы дыбыстың көмескіленуіне әсер етеді. Алайда қазақ тілі үшін сөз соңының бірнеше дауыссыз ды-

быстар тізбегіне аяқталуы тән емес болғандықтан, бұл сөздерді айтқанда, **ы, і** дыбыстары қосарланып естіледі де, айтылудағы осы заңдылық аталған сөздердің жазылуында да байқалады.

Сөйтіп, орыс тілінен енген бір топ сөздердің айтылуы бойынша жазылуы олардың, негізінен, ауызекі тіл арқылы еніп, дәстүрлі сипат алғандығына байланысты. Өткен ғасырларда енген, сөйлеу тілінің ықпалымен дыбысталуы да, жазылуы да қалыптасқан бұндай сөздердің емлесі Негізгі ережелерде, басқа да арнаулы құралдар мен сөздіктерде көрсетілген. Дегенмен, қазіргі жазу практикасында жергілікті тіл ерекшеліктерінің әсерінен жасалатын фонетикалық варианттар мен орыс орфографиясына сәйкес жазылған тұлғасын қатар қолдану (мысалы, *самаурын* – *самауыр* – *самовар*; *кереует* – *керует* – *кровать*) фактілер кездеседі. Жазу нормаларына кедергі келтіретін мұндай ауытқушылықтарды болдырмас үшін қазақ тілі емле сөздіктеріндегі жазылу үлгілері жазу практикасында басшылыққа алынуы қажет.

Ал соңғы **-а** дыбысы түсіріліп жазылатын *минут, секунд, цифр, газет, пар* сияқты сөздердің ықшамдалып жазылуы – қазақ әдеби тілі үшін жатық, дағдылы норма. Бұл сөздердің бірнеше тұлғаларда жазылуы, яғни орыс орфографиясы бойынша *газета, минута, секунда, цифра, пара* болып жазылған қатарларының жазба тіл тіл үлгілерінде мүлде кездеспеуі осыны айқындай түседі. Осындай бірқатар сөздердің әсерінен алғашқы емле құралдарында қысқартылып немесе жартылай өзгертіліп (**ы, і** дыбыстарының көмегі арқылы) жазылған сөздердің саны біршама мол болғанымен (*аптек, арматур, диет, гитар, лигатур, мандолин, наград, цитат, моды, лампы* т.б.), кейінгі сөздіктерде олардың орыс орфографиясына толық сәйкестендірілген түрлері ұсынылады (*аптека, арматура, диета, гитара, лигатура, мандолина, награда, цитата, мода, лампы*); бұл жайт жазу практикасында да қалыптаса бастады. Әсіресе ғылыми және публицистикалық стильдерде бұл типтес сөздер бірыңғай, түпнұсқа тілдегі графикалық-фонетикалық тұлғасынан өзгеріссіз жазылып келеді. Ал бұл стильдер – қазіргі қазақ әдеби тілінің дамуында жетекші рөлге ие болып отырған және көп жағдайда лексикалық-грамматикалық, орфографиялық құбылыстарды реттеп, нормаландыратын доминант салалар; сондықтан да кодификациялау жұмыстарында бұл тармақтар маңызды қызмет атқарады.

Сөйтіп, жазу практикасында *цитата, кантата, арена, вокабула, тирада, кассета, координата, терраса* және *лампа, марка, мода, анкета, аптека, диета* т.б. термин сөздерді түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап жазу мерзімді басылымдарда орныға бастады. Бұл ретте жазу нормасын бірыңғайландырудың орфоэпиялық нормаларға нұқсан келтірмейтінін де

атау қажет. Ресми сөйлеу актісінде немесе күнделікті тұрмыстық ауызекі сөйлеу тілінде бұл сөздер бірнеше варинаттарда немесе ықшамдалып та айтыла береді (мысалы, *аптек/ /эптек/ /аптека; диет/ /диета; координат, кассет, террас, цитат*); бұл жайт – ауызша тіл үшін норма. Ал сөздердің айтылу нормасы мен жазылу нормасы араларында елеулі айырмашылықтар бар екендігі, олардың әрдайым бірімен-бірі дәл келе бермейтіндігі белгілі.

Соңы -а дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуы мен айтылуы

Жазылуы	Айтылуы
анкета	анкета//анкет
анкеталық	анкеталық//анкеттік
аптека	аптека//аптек//эптек
арена	арена
аренда	аренда
арматура	арматура//арматур
арматурашы	арматурашы//арматуршы
база (ауыл шар. термині)	баз
банды	банды
банка	банкі
газет (газета емес)	газет
гитара	гитара//гитар
гитарашы	гитарашы//гитаршы
грамота	грамота
диета; бірақ: диетасхана	диета//диет
контор	контор
контрабанда	контрабанды
координата	координат
котлет	котлет
лампа	лампы
майка	майки
мандола	мандол
мандолина	мандолин
марка	маркі
минут	минут
мода	мода
награда, бірақ: наградтау	наград, наградтау
плацкарт	плацкарт
планета	планета
секунд	секунд
сигара	сигар
сигарета	сигарет
терраса	террас

фаза фанера, бірақ: фанерлеу фара форма цитата цифр	фаза фанер, фанерлеу фар форма цитат цифр
--	--

Орыс тілінен енген сөздерге қосымшалар жалғану ерекшеліктері.

Қазақ орфографиясының негізгі принциптері бойынша қосымшалар сөзге буын үндестігі заңдылығымен жалғанатыны мәлім. Қазақ тілінің төл сөздерінде бұл заңдылық мейлінше сақталады (мысалы, *оқушы-лар, оқушы-лар-ға, мұғалім-ге, мұғалім-нің, кітап-қа, кітап-тың* т.б.); араб-парсы тілінен енген сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі де осы заңдылыққа бағынады, бірлі-жарым өзгешеліктер араб-парсылық сөз-жұрнақтардың жазылуында ғана кездеседі (*әсем-паз, өнер-паз, әуес-қой* т.б.).

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінде» көрсетілген орыс тілі сөздерінің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуі туралы қағидаларды былайша топтауға болады:

1. Орыс тілінен енген түбір сөздерге қосымшалар қазақ тілінің төл сөздерімен бірдей дәрежеде жалғанады, яғни соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай, буын үндестігі бойынша, я жуан, я жіңішке болып жазылады: *институт-тар, бюллетеньдер* т.б.

2. **б, в, г, д** әріптеріне біткен орыс тілінен енген сөздер айтылуда қатаң **п, ф, к, т** дыбыстарына айналатындықтан, бұндай сөздердің қосымшалармен түрленуі «сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, дауыссыздан басталатын қосымшаның басқы дыбысы да қатаң... болып жалғанады» деген қағидаға негізделеді: *клуб-қа, парад-тан, архив-тен, коллектив-тен, археолог-тер*.

3. Қосарлы дауыссыздарға аяқталған сөздерге қосымша жалғаудың мынадай ерекшеліктері бар:

а) қосарлы **рк, нк, кс, кт** дыбыстар тіркесіне қосымшалар жіңішке жалғанады: *парк-ке, банк-і-ге, бокс-ке, пункт-ке*.

ә) **нд, мп, кт, нг, мб, ск, фт** дыбыстар тіркесіне біткен сөздерге қазақ тілі қосымшалары жалғанғанда, қысаң **ы, і** дыбыстары дәнекерлік қызмет атқарады: *фонд-ы-ға, фонд-ы-сы, штамп-ы-лау, штамп-ы-сы, проспект-і-ге, проспект-і-сі, ринг-і-ге, ринг-і-сі, ромб-ы-ға, ромб-ы-сы, киоск-і-ге, киоск-і-сі, шрифт-і-ге, шрифт-і-сі*;

б) **сс, лл, тт, кк** тәрізді қосар дауыссыз дыбыстарға аяқталатын жалпы есімдерде дыбыстардың бірі түсіріліп жазылады: *прогресс – прогрес-шіл, класс – клас-қа, металл – металдың*; ал жалқы есімдерде қосарлы ды-

быстар сақталады: *Донбасс – Донбасс-қа*; бірақ дәл сол дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда, олардың бірі түсіріледі: *Донбас-сыз (Донбасссыз емес)*.

в) **ст, сть, зд** сияқты дыбыстар тізбегімен аяқталатын сөздерге қосымша жалғанғанда, соңғы дыбыстар түсіріліп жазылады: *текст – текс-ке, ведомость-ведомосқа, поезд – поез-бен* т.б.

г) **-ль** әріптеріне біткен бір буынды сөздерге қосымша бірыңғай жіңішке түрде жалғанады: *роль-ге, роль-дің, руль-ге, руль-дің*.

Сонымен қатар, орыс тілінен енген сөздерге қосымша жалғаудың Негізгі ережелерде көрсетілмеген, бірақ жазу практикасында ескерілуге тиісті тағы да бірнеше ерекшеліктері бар:

к, қ, п дауыссыз дыбыстарына аяқталатын қазақ тілі сөздері дауысты дыбыстан басталатын қосымшалармен түрленгенде, бұл дауыссыздардың ұяндап, **ғ, г, б** дыбыстарына айналғандығы мәлім. **К** дыбысына бітетін орыс тілі сөздері де қазақ тілі қосымшаларын қабылдағанда осы заңдылыққа бағынады: *гудок – гудогы, кубок – кубогы, механик – механигі, блок – блогы, полковник – полковнигі*.

Ал соңында **п, х** дыбыстары бар сөздер де осы өзгеріске ұшырауға тиісті болғанымен, бұл заңдылыққа бағынбайды. Мысалы, *укроп – укропы, принцип – принципі, окоп – окопы, тип – типі, шуруп – шурупы, сироп – сиропы, штрих – штрихі, цех – цехы, альманах – альманахы, шах – шахы*. Мұндай ерекшелік басқа да бірлі-жарым сөздерде кездеседі. Мысалы, *айтуға хақы бар* дегендегі *хақ* сөзінің соңындағы **қ** дыбысы айтылуда да, жазылуда да **ғ** болып ұяндамайды.

Негізгі ережелерде **-ль** әріптеріне аяқталатын бір буынды сөздердің жіңішке қосымшалармен түрленетіндігі аталған. Ал нақ осындай әріптерге бітетін көп буынды сөздерге қосымшалар қағида бойынша жуан не жіңішке болып, соңғы буынға үндесуіне қарай жалғанады: бір буынды сөздер – *роль, роль-ге, рол-і, ноль, ноль-ге, нол-і*; бірнеше буынды сөздер – *гастроль, гастроль-ға, гастролы, король, король-ға, корол-ы*. Жоғарыда аталғанындай жазу тәжірибесінде *гастроль, пароль, король, бандероль* типтес бірнеше сөздерге жіңішке қосымша жалғанып жиі ұшырасады: *гастроль-ге, гастрол-і, король-ге, корол-і*. Шын мәнінде *ноль, роль, руль* және *король, гастроль, пароль* сөздерінің арасында қазақ тілі қосымшаларын қабылдауда ешбір айырмашылық болмауға тиіс; бірнеше буынды сөздердің бастапқы буындары қосымшалардың үндесуіне ықпал жасай алмайды. Сондықтан соңғы **-ль** әрпінің жіңішке айтылуына орай бұл сөздерге жіңішке буынды қосымша жалғанады; яғни *гастроль-ге, гастрол-і; пароль-ге, парол-і, король-ге, корол-і*.

Осы айтылғандарға байланысты *фестиваль, мораль, магистраль, медаль, педаль, госпиталь* тәрізді сөз соңында **-аль** дыбыстар тізбегі бар сөздерге қосымша жалғанудағы ерекшеліктер де назар аудартады. Нақты қағидаларға сүйенетін болсақ, бұл сөздерге соңғы буындағы **а** дыбысына үндесетін жуан буынды морфемалар жалғануы тиіс. Тіл қолданысында бұл ретте де бірнеше варианттар кездеседі. Бұнда екі түрлі заңдылық анық байқалады: *фестивальға, моральға, госпитальға, магистральға* болып барыс септігі формаларының үндесе, үйлесе жалғануы соңғы буындағы **а** дыбысының тікелей әсерінен болса, тәуелдік жалғауларымен түрленгенінде *фестивальы* емес, *фестивалі* болып, *медалы* емес, *медалі* болып, *магистралы* емес, *магистралі* болып өзгеріп кетуі (жіңішке қосымшаның жалғануы) соңғы **-ль** дыбысының жіңішке айтылуымен байланысты. Бұндай бірқатар ерекшеліктер қабылдаушы қазақ тілінің өз табиғатында да бар; *куә, куәға, куәдан*, бірақ: *куәлік*; *Күләш-тің*, бірақ: *Күләш-қа* тәрізді құбылыстар қазіргі қазақ әдеби тілі үшін орфографиялық норма болып саналады. Сондықтан да қазақ тілінің айтылу нормаларына сәйкес қалыптасқан жазу үлгілерін норма ретінде тұрақтандыруға болады: яғни *фестиваль, фестиваль-ға*, бірақ: *фестивал-і, фестивалінде*; *мораль, мораль-ға, мораль-дық*, бірақ: *морал-і*; *медаль, медаль-ға*, бірақ: *медалі*.

«Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп қабылданған жаңа редакциясында өзгертіліп берілген қағидалардың бірі – соңғы буындары **ог, уг** дыбыстар тіркесіне бітетін сөздерге қосымшалардың жалғануы. Қалыптасқан қағида бойынша **ог, уг** дыбыстарына аяқталатын сөздер төл сөздерге қосымша жалғану заңдылықтарымен бір ыңғайда қарастырылып, яғни соңғы буындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай, буын үндестігіне сәйкес жазылып келген болатын-ды: *педагог-тар, педагог-қа*. Бірақ осы тұста да жазу практикасында бірде *педагогтар*, енді бірде *педагогтер* түрінде екі түрлі жазылып, варианттылық байқалды.

Негізгі ережелерде бұндай сөздерге қосымша жалғану жеке қағидамен бөлініп берілді: «Соңғы дыбыстары **ог, уг** болып келген сөздер мен **рк, рг, нк, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, блъ** сияқты дауыссыздар тіркесіне біткен сөздерге қосымшалар әрдайым жіңішке түрде жалғанады: *педагог-тер, педагог-тік, геолог-тер, геолог-ке, округ-тік, парктен, парк-ке, парторг-тер, киоск-і-ге, факт-і-ге, полк-ге, пункт-тер, октябрь-ге, ансамбль-ге, бинокль-дер*.

Негізгі ережелерде өзгертіліп берілген бұл қағида бірнеше заңдылыққа негізделеді. **Ог, уг** дыбыстары тіркесіне аяқталатын сөздердің (*геолог, археолог, диалог, монолог, биолог, педагог, округ, анипуг* т.б.)

соңғы буындары қазақ тілінде **г** дыбысының жіңішке дыбысталатындығына қарай жіңішке айтылады. Және де **о** дыбысы қазақ тілінде көп буынды сөздердің соңғы буынында кездеспейді. Қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтары үшін де сөз соңының **г** дыбысына аяқталуы – тосын жайт.

Төл сөздерде ұяң **г** дыбысының жіңішкелік сипаты, сондықтан да тек жіңішке дауысты дыбыстармен тіркесетіндігі (*көгал, гауһар* деген сөздерден басқа) орыс тілінен енген сөздердің дыбысталуына да әсерін тигізеді, яғни соңында **ог, уг** дыбыстар тізбегі бар сөздерге қосымша **г** дыбысының ерекшелігіне орай жалғанады. *Округ* сөзіне жіңішке буынды қосымшаның жалғануы сөз соңындағы **г** дыбыстардың ұяң дауыссыз екендігімен қатар, көрші дыбыстардың әсеріне қарай **у** дыбысының да өзгермелі (бірде жуан, бірде жіңішке) болып отыратын табиғатына қатысты.

Ал *ак, аг, ок, ук* дыбыстарына аяқталатын сөздер бұл ережеге бағынбайды. Оларға қосымша жуан түрде жалғанады, яғни *казак, бак, анашлаг, универмаг, кубок, гудок, блок, станок, бамбук, галстук* сияқты сөздердің соңғы буындары жуан болғандықтан, олар қазақ тілі қосымшаларының жуан варианттарын қабылдайды.

Казак, бак, бурлак, гамак және анилаг, универмаг сияқты сөздерге сөз соңында **к, г** дыбыстарының дауыс қатысына қарай бірі қатаң, бірі ұяң екендігіне қарамастан, жуан буынды қосымшалардың жалғануы (*казак-қа, бак-қа, багы, анилаг-қа, анилагы, универмаг-ка, универмагы*) соңғы буындағы **а** дауысты дыбысының қазақ тілінде барлық позицияда, соңғы буынға дейін сақталатындығына байланысты. Мұндай дыбыс заңдылығы соңғы дауысты дыбыстары жіңішке *токарь, және мораль, фестиваль* тәрізді сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуіне де әсер етеді. Бұларда да соңғы жіңішкелік белгісіне, яғни **л, р** дыбыстарының жіңішке айтылуына қарамастан, қосымшалардың жуан варианты қолданылады: *токарь-ға, токарь-лық, мораль-дық, фестиваль-ға, фестиваль-дық* (соңғы сөздерге дауысты дыбыстан басталатын тәуелдік жалғаулары жіңішке жалғанады). Өйткені мұнда соңғы буындағы **а** дыбысының қазақ тілі үшін универсалды позицияда болатын сипаты үлкен рөл атқарады.

Нк, нг, кс, кл, нкт, кль, брь, блъ, кт сияқты дауыссыз дыбыстардың тізбегіне аяқталатын сөздерге жіңішке қосымшалардың жалғану себебі осындай дауыссыздар легіне біткен орыс тілі сөздерінің қазақша айтылуында (естілуінде) **і** дауысты дыбысының қосылып естілуіне (айтылуына) байланысты. Яғни олар **нгі** – *митингі, нкі* – *банкі, кіс* – *бокис, нкіт* – *пункіт, кіл* – *бинокіл, біл* – *ансамбіл, кті* – *факті* болып айтылады да, негізгі тұлғаларға жіңішке буынды қосымшалар жалғанады: *митинг-*

i-ге, банк-i-ге, бокс-ші, пункт-ке, бинокль-ге, октябрь-ге, ансамбль-ге, факт-i-ге. i дауысты дыбысының дәнекерлік қызметі осындай сөздердің бір тобына қосымша жалғанғанда, емледе де сақталады: *митингiден, ки-оскiден, банкiге, фактiлер* т.б.

Орыс тілінен енген *-нд* дыбыстарына бітетін сөздерге де қазақ тілі қосымшалары екі ыңғайда жалғанады: бір тобы **ы** дәнекері арқылы: *фонд, фонды-ға, фонд-ы-сы, раунд, раунд-ы-ға, раунд-ы-сы*; ал *голланд, исланд, таиланд, секунд* сөздеріне қосымша тікелей жалғанады: *голланд-қа, голланды; секунд-қа, секунд-ы*. Соңғы қатарға жататын сөздер саны көп емес, олардың дәнекер дыбыстарсыз қосымшалармен түрленуі сөздіктерде, оқу құралдарында, ғылыми әдебиеттерде тұрақталып орнықты.

3. Жіңішкелік белгісіне аяқталатын көп буынды түбір сөздердің вариант қосымшаларды қабылдауы күрделі терминдердің құрамындағы анықтауыштардың жазылуында да байқалады. Қазіргі жазу практикасында орыс тіліндегі *документальный, экспериментальный, профессиональный, дифференциальный* сын есімдері қазақ тіліне аударылғанында, бірнеше орфограммада беріліп жүр: *документті – документалды – документальді; экспериментті – эксперименталды – экспериментальді; профессионалды – профессионал* т.б.

Орыс тіліндегі **-альн, -льн** қосымшалары арқылы жасалған термин сөздердің қазақ тілі қосымшаларымен түрленуіндегі варианттылық терминологиялық сөздіктерде де кездеседі. «Математика-физика терминдерінің сөздігінде» (Алматы, 1959) **-альн, -льн** қосымшалы термин сөздер төмендегіше берілген: *дифференциальный – дифференциалдық* теңдеулер системасы, *дифференциал лампа, дифференциаль* шағылысу; *ортогональный – ортогональді* регрессия, үштік *ортогональды* система; *фундаментальный – фундаменталь* система, *фундаментальды* группа, *фундамент* анықтауыш; *потенциальный – потенциалдық* қисық сызық, *потенциалдық* энергия және т.б.

Жалпы, **-ист, -изм, -щик, -чик, -ер, -щина, -тура, -ант, -ив** қосымшалары арқылы жасалған термин сөздердің ұлт тілдеріне қабылдауында мынадай заңдылықтар бар. Көпшілік жағдайда бұл қосымшалар арқылы жасалған сөздер аффикстерімен бірге қабылданады, ал егер түбір сөздің өзі қабылдаушы тілде жеке тұрып та қолданыла алатын болса, онда орыс тіліндегі сөз тудырушы қосымшалары ұлт тілдеріндегі *(-чи/-чі, -шы/-ші, -лык/-лік* т.б.) эквиваленттерімен беріледі. Және де **-ист, -изм, -ер, -щина, -вед, -ив, -ант** арқылы жасалған сөздердің беретін терминдік мағынасына нұқсан келмейтін жағдайда ғана бұл қосымшалар ұлт тілдеріндегі тиісті формаларымен ауыстырылады.

Орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғануы

1	2	3	4	5
Б, в, д дыбыстарына аяқталатын сөздер	к, п, х дыбыстарына аяқталатын сөздер	қосарлы дауыссыздарға аяқталатын сөздер	рк, нк, ск, кс, нт, кт, мб, фт, мп дыбыстар тізбегіне аяқталатын сөздер	ст, вт дыбыстар тізбегіне аяқталатын сөздер
клуб , клуб-қа, клуб-ы, штаб , штаб-қа, штаб-ы, архив , архив-ке, архив-і, завод , завод-қа, завод-ы	блок , блогы механик , механигі полковник , полковнигі принцип , принципі тип , типі телескоп , телескопы альманах , альманахы шах , шахы штрих , штрихі	металл , металдың, металмен класс , класқа, клас-ы грамм , грам-ға, грам-мен ватт , ват-тың, ватқа	парк , парк-ке, парк-і танк , танк-ке, танк-і киоск , киоск-іге, киоск-ісі бокс , бокс-ке, бокс-і винт , винт-ке, винт-і пункт , пункт-ке, пункт-і антракт , антракт-і-ге, антракт-ісі проспект , проспекті-ге, проспект-ісі ромб , ромб-ы-ға, ромб-ы-сы шрифт , шрифт-і-ге, шрифт-ісі штамп , штамп-ы-ға, штамп-ы-сы	текст , текс-ке, текс-і бюст , бюс-ке, бюс-і альпинист , альпиниске, альпинис-і космонавт , космо-навқа, космо-нав-ы терапевт , терапев-ке, терапев-і
6	7	8	9	10
нд, зд, рд, нг, дж дыбыстары тізбегіне аяқталатын сөздер	-ость, -арь, -ерь дыбыстарына біткен сөздер	-оид дыбыстарына біткен сөздер	-ер дыбыстарына біткен сөздер	-ий дыбыстарына біткен сөздер
фонд , фонд-ы-ға, фонд-ы-сы стенд , стенд-і-ге, стенд-ісі Бірақ: голланд , голланд-қа, голландтар исланд , исланд-қа, исландтар таиланд , таиланд-қа, таиландтар поезд , поезд-ға, поезд-ы	ведомость , ведомосқа, ведомос-ы секретарь , секретарь-ға, секретар-ы календарь , календарь-ға, календар-ы	гиперболоид гиперболоид-ке, гиперболоид-і целлулоид , целлулоид-ке, целлулоид-і металлоид , металлоид-ке, металлоид-і	дирижер , дирижер-ге, дирижер-і модельер , модельер-ге, модельер-і шофер , шофер-ге, шофер-і шахтер , шахтер-ге, шахтер-і репортер , репортер-ге, репортер-і	санаторий , санаторий-ге, санаторий-і лекторий , лекторий-ге, лекторий-і сценарий , сценарий-ге, сценарий-і

митинг , митинг-іге, митинг-і-сі лорд , лорд-қа, лорд-ы колледж , колледж-ге, колледж-і коттедж , коттедж-ге, коттедж-і				
11	12	13	14	
-аль дыбыстарына аяқталатын сөздер	-оль дыбыстарына аяқталатын сөздер	-уль дыбыстарына аяқталатын сөздер	-ель дыбыстарына аяқталатын сөздер	
медаль , медаль-ға, бірақ: медал-і мораль , мораль-ға, бірақ: морал-і фестиваль , фестиваль-ға, бірақ: фестивал-і февраль , февраль-ға, бірақ: феврал-і	гастроль , гастроль-ге, гастрол-і пароль , пароль-ге, парол-і король , король-ге, корол-і	модуль , модуль-ге, модул-і циркуль , циркуль-ге, циркул-і патруль , патруль-ге, патрул-і	акварель , акварель-ге, акварел-і артель , артель-ге, артел-і гантель , гантель-ге, гантел-і	

Мысалы, коммунист, турист, машинист, фигурист және тракторист – тракторшы, итангист – итангашы, репортер, монтер, модельер, шахтер және комбайнер – комбайншы, боксер – боксші, спортсмен – спортишы, рекордсмен – рекордшы және конгрессмен, бизнесмен; прогрессивный – прогрессііл, флективный – флексиялық; экспрессивный – экспрессиялық т.б. Осы заңдылықтар ізімен жазуда әртүрліліктер мен жарыспалылықты болдырмас үшін **-альн**, **-льн** дыбыстарына аяқталатын сөздердің де емлесін екі ыңғайда топтастыруға болады: документті – документальды – документальді варианттарының алғашқысы – әдеби норма; экспериментті – эксперименталды – экспериментальды қатарларының біріншісі – әдеби доминант сөз және т.б.; өйткені бұл лексикалық единицалардың түбірлері жеке қолданылып, қазақ тілінің сөз тудырушы, сөз түрлендіруші морфемаларымен өзгере алады. Ал дифференциалды, профессионалды, натуралды, коммуналды, универсалды тәрізді сын

есімдердің түбірлері де (*дифференциал, универсал, натурал, коммунал*) қолданылатындықтан, сөз соңында жіңішкелік белгісі жазылмайды; яғни *дифференциаль-ды емес, дифференциалды, натураль-ды емес, натурал-ды; коммунальды емес, коммуналды және т.б.*

Бір буынды сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғануы

1	2
акр , акр-ға, акр-ы акт , акт-і-ге, акт-і-сі альт , альт-қа, альт-ы бант , бант-қа, бант-ы бинт , бинт-ке, бинт-і бюст , бюс-ке, бюс-і вальс , вальс-ке, вальс-і верфь , верфь-ке, верф-і винт , винт-ке, винт-і вист , вис-ке, вис-і вуаль , вуаль-ға, вуал-і гимн , гимн-ге, гимн-і гонг , гонг-і-ге, гонг-і-сі диск , диск-і-ге, диск-ісі жест , жес-ке, жес-і князь , князь-ға, княз-ы лорд , лорд-қа, лорд-ы матч , матч-қа, матч-ы нерв , нерв-ке, нерв-і пост , пос-қа, пос-ы ткань , ткань-ге, ткан-і тост , тос-қа, тос-ы факт , факт-і-ге, факт-і-сі ферзь , ферзі-ге, ферзі-сі фильм , фильм-ге, фильм-і	фунт , фунт-қа, фунт-ы шарф , шарф-қа, шарф-ы шарж , шарж-ға, шарж-ы шах , шах-қа, шах-ы цех , цех-қа, цех-ы

Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы

Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамында шығыс халықтары тілдерінен ауысқан болып есептелетін (араб және иран тілдерінен енген және түркі, моңғол тілдеріне ортақ сөздер) бір топ қабат бар. Бұл топтағы сөздер ішінде қазақ тіл білімінде әсіресе араб-парсы тілдерінен енген сөздер көбірек зерттеліп келеді; соңғы жылдардың өзінде бірнеше түсіндірме сөздіктер [70] және ғылыми еңбек [71] жарық көрді.

Басқа түркі тілдерімен салыстыра қарағанда, қазақ тілінің сөздік құрамында араб-парсы элементтері онша көп емес. Зерттеуші Л.З.Рүсте-

мов қазіргі қазақ әдеби тілінде әдеби нормаға түсіп қалыптасқан және активті қолданылатын араб-парсы сөздерінің саны небәрі 15 процентке жуық екенін айтады.

Түркі тілдеріне араб-парсы тілдерінің мейілінше ықпал еткен кезеңі – өткен ғасырлар. Ал өткен ғасырларда түркі халықтарына қарым-қатынас жасауда тілдің ауызша сөйлеу формасының рөлі жоғары болғандығы белгілі. Сондықтан да түркі тілдерінің көпшілігінде араб-парсы тілдеріне тән сөздер фонетикалық та, графикалық та түрін өзгертіп, қабылдаушы тілдердің дыбыстық – фонетикалық заңдылықтарына бейімделіп қалыптасқан. Бұл сипат қазақ тіліне де тән; көне жазба ескерткіштерде, қисса-дастандарда, өзге де жазба тіл нұсқаларында кездесетін араб-парсы сөздерінің өзі «қазақ тіліне онша сіңісе қоймағанымен», түпнұсқа қалпын, араб-парсылық графикасын толық дәрежеде сақтамай, қазақтілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес, айтылу-естілу ерекшеліктеріне қарай қалыптасқан.

Түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының да араб-парсы елдерімен тікелей немесе жанама қоғамдық-мәдени байланыстары өткен кезеңдерде ғана болып, қазір тоқтағандықтан, сөз ауысу процесі де бәсеңдеп, саябырлады.

Ал қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы байырғы араб-парсылық сөздер – тілдің қарым-қатынас жасау қызметтеріндегі аса активті элементтердің бірі. Әсіресе оқу-ағарту, білім, мәдениет салаларына қатысты терминдік атаулардың жасалуында немесе төл сөздердің айрықша стильдік реңкті синонимдік қатары болып жұмсалуда да бұл қабаттың мүмкіншілігі мол. Араб-парсы тілдерінен ауысқан сөздердің қазақ тілінде әртүрлі дыбысталуы нәтижесінде пайда болған вариант қатарлардың кейбір үлгілері семантикалық дифференциялану процесіне ұшырап, жеке-жеке ұғымдардың, түсініктердің, қоғамдық-саяси атаулардың баламасы ретінде қалыптасып орнықты, мысалы, *өкімет* (власть) – *үкімет* (правительство), *өкіл* (представитель) – *уәкіл* (уполномоченный), *ілім* (учение) – *ғылым* (наука), *қазір* – *әзір*, *хал* – *әл*, *ауа* – *әуе* т.б. осы ізбен *уәде* – *уағда* (алғашқысы бейтарап мағынада, ал екінші сыңары *уағдаластық*, *уағдаласу* сияқты қоғамдық-саяси мәндегі терминдердің жасалуына негіз болып отыр), *мәлімет* – *мағлұмат*, *оқиға* – *уақиға* варианттары да дара мағыналармен сараланып келеді. Сондай-ақ араб-парсы тілдеріндегі бір сөздердің жекеше-көпше тұлғаларының қазақ тіліндегі қатар қолданыстарының бір тобы әртүрлі мағыналармен ажыратылса, (мысалы, *хал* – *ахуал* (қоғамдық-саяси термин), *хабар* – *ақпар*, *ғалым* – *ғұлама*, *лұғат* – *ұлағат*, *тарап* – *атырап*, *рай* – *арай*), енді бір тобы төл сөздермен синонимдік қатар түзеп, сөз байлығын толықтыруға қатысады; мы-

салы, *ишара, ишарат, нышан, нышана* т.б. Араб-парсылық *-нама, -паз, -хана* сөз-жұрнақтары қазақ тілінде жаңа сөз, термин жасау процесіне өнімді араласады.

Ауызекі сөйлеу тілі арқылы енгендіктен, араб-парсы сөздері графикалық та, дыбыстық та түрлерін өзгертіп, ауызекі тілде айтылуы бойынша жазылады. Жалпы, қазақ тіліндегі бұл қабатқа топтастырылатын сөздер емлесінде басқа түркі тілдерімен салыстыра қарағанда, қиындықтар мен ала-құлалықтар жоқ [72, 89 б.].

Дегенмен, қазіргі жазу практикасында бірнеше түрде жазылып жүрген фонетикалық варианттардың негізгі дені араб-парсы тілдерінен ауысқан сөздер екенін көруге болады. Арнайы сөздік-құралдардың өзінде де екі не үш түрлі жазылған сөздер саны едәуір (мысалы, «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» атты кітапта фонетикалық варианттар 130-дан асады, ал «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздікте» олардың саны – шамамен 75-ке жуық).

Мейлінше дамыған, әдеби нормалары айқындалған, орфографиясы кемелденген тілдің өзінде де варианттылық құбылысы кездеспей қоймайтындығы белгілі. Варианттылық – жеке бір тілдің тарихына және оның даму ерекшеліктеріне байланысты құбылыс, сондықтан оларды нормалауда, реттеуде осы жайт ескеріледі.

Жарыспалылық, әсіресе фонетикалық варианттар – тілдің әдеби нормасына, орныққан, қалыпты емлесіне нұқсан келтіретін, кедергі тудыратын фактілердің бірі. Бұл құбылысты реттеуде статистикалық әдіс ұсынылып жүр, бұл әріптің *балуан – палуан* тәрізді дыбыстық варианттармен бірге, лексикалық, морфологиялық дублет қатарларды саралауда үлкен көмегі бар. Жазба тілде қолданылу жиілігі жоғары варианттарды есепке алу арқылы, сонымен қатар, белгілі бір стильдік реңкі байқалатын, сондықтан да әдеби тіл кәдесіне асатын сөздерді де айқын ажыратуға мүмкіндік туады. Тіл тәжірибесінде жиірек жұмсалып жүрген сыңарларын тіркеп, ескерудің нәтижесінде, мәселен, «Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің» алғашқы басылымында (1963) берілген түп төркіні араб-парсылық дублет сөздердің емлесі сөздіктің кейінгі басылымында (1978) бірқатар түзетілді: алғашқы басылымда *гіл, гадауат, гадет* түрінде жазылған сөздер кейінгі басылымда *кіл, әділет, әдет* (*гадет* емес) болып жазылып, дұрыс ұсынылған. Егер фонетикалық варианттардың бір сыңарын қолданыс жиілігіне қарай нормаға айналдыру мүмкін болса, онда аталған сөздіктің екінші басылымында норма ретінде берілген *ажуа, әумесер, әзезіл, бәдеуи, жадыгөй* сияқты араб-парсы сөздерінің қазіргі жазба тіл үлгілерінде *әжуа, әумесер, әзәзіл, бәдәуи, жәдігөй* сияқты варианттарының жиі қолданылатыны да ескерілуге тиіс.

Жазу практикасында және арнаулы нормативті құралдарда әлі де болса қатар жұмсалып жүрген сөздер бар. Олардың ішінде *абжад – әбжад, паранапар – барабар, батсайы – патсайы, пейіш – бейіш, бейсауат – бейсеубет – бейсауыт* (және *бей* – префиксі арқылы жасалған өзге де элементтер), *зәрезап – заразап – зәрезеп, жады – жәді, дихан – диқан, сұхбат – сұқбат, пайым – байым, қадім – қадым, кібісе – кәбиса, қазірет – әзірет, қасірет – қасырет, тақсірет – тақсырет, қаріп – кәріп – қарып – ғаріп, нәсіп – несіп, фәни – пәни, кәусар – кәусер* тәрізді варианттар легінің алдыңғы сыңарларының жұмсалу жиілігі жоғары екендігі байқалады, ал *мақсат – мақсұт, заман – замана, дәрі – дару* қатарлары стильдік өрістерге қарай (бірі – бейтарап стильде, екіншісі – көтеріңкі стильде) топтасып, сараланса, *қадам – адым, ынсап – нысап, разы – ырза – риза, ризық – ырзық – рызық, лағынет – нәлет, зирек – зерек* параллельдері синонимдік қатарлар құрап, тең дәрежеде қолданылып келеді.

Қазақ тіліндегі араб-парсы тілдерінен енген сөздердің емлесін қалыптастыру, әдеби тілге қажетті, ұтымды сыңарларын талғау немесе мағыналық айырыммен, белгілі бір стильдік бояумен жұмсалуға икемділерін саралау ұзақ мерзімді және мұқияттылықты талап етеді.

Қазақ тіліндегі негізгі төркіні араб-парсылық сөздерді жинақтап көрсететін жоғарыда аталған сөздіктерде вариант сөздерді нормаландыру принципі көзделмейді. Соның нәтижесінде, мысалы, «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» сөздігінде екі сыңары да әдеби норма ретінде танылатын фонетикалық варианттармен қатар (*тозақ – дозақ, балуан – палуан*), әдеби тілде толық орныққан сөздің бейәдеби екінші сыңары (олар көбінесе жергілікті жерде немесе ауызекі сөйлеу тілінде жұмсалады) да берілген. Мысалы, *айла – ила, ақық – ахық, араб – ғараб, еш – һеш, нөкер – нөгер, раушан – рәушан, рақым – рахим, тайпа – тайфа, жақұт – якут, ізет – іззет, сүре – суре, қасірет – ғасірет, ділда – ділдә, әділет – гадалат – гаділет, пенде – бенде – бәнде, әмісе – һәмиша* т. б. Бұл қатарлардың соңғы сыңары қазіргі әдеби тіл қолданысында жоқ екендігі, ал алдыңғы сыңарларының тұрақты әдеби норма екендігі ешбір дау туғызбайды.

«Парсыша-қазақша сөздікте» де осындай жайттар бар. Бұнда *батсайы – патсайы, аждаһа – айдаһар, апырай – япырай* тәрізді екі сыңары да тұрақталған жарыспалы сөздер дұрыс көрсетіле отырып, орфографиясы жағынан сұрыпталған, жазылуы толық орныққан дублеттердің бейәдеби түрі де беріледі: *патиша – патса, париша – барша(мата), пұшайман – пышайман, палау – балау, болат – полат, пешене – пышана – бешене, бесін – песін, дұшпан – дұсман, биқасап – биқасам, дегдар – текдар, қожса – хожа, талшын – даршын* т. б. Бұл параллельдердің екіншілері

жырлар мен эпостарда, өткен дәуірлердегі жазба тіл нұсқаларында кездеседі, кейбірі диалектизм ретінде қазір де қолданылуы мүмкін. Бұндай жағдайда арнаулы сөздіктерде жарыспалы элементтердің стильдік белгілермен ажыратылып көрсетілуі орынды.

Қазақ тіліндегі фонетикалық дублеттердің жасалу себептері шығыс тілдерінен ауысқан сөздердің ауызекі тіл арқылы енгендігімен байланысты. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне тән емес араб-парсылық **ж** (дж), **һ** (ха), **ф** (ф), **х** (хамза), **х** (х), **э** (эйн) дыбыстарының қазақша айтылуда өзгеруі және қабылдаушы тілдің төл дыбыстарымен берілуі – заңды құбылыс. Араб-парсы тілінде фонемалық рөлі күшті дауысты дыбыстардың (қысқа және созылғы дауыстылар) ерекшеліктері де қазақ тіліне енген сөздердің бірнеше вариантта айтылуын туғызды.

Ауызекі сөйлеу тілі арқылы еніп, бірнеше тұлғада айтылып және жазылып жүрген варианттардың жасалу себептерін былайша топтауға болады:

1. Араб-парсылық дыбыстар қазақ тілінің айтылу заңдарына қарай бейімделгенінде, төл тілдегі сол дыбыстарға жуық бірнеше фонемалармен алмасады, олардың ішінде әсіресе **б** – **п**, **қ** – **х** дыбыстарының алмасуы арқылы пайда болған варианттар жиі кездеседі.

«Қазақ және қырғыз тілдерінде **п** дыбысынан басталатын сөздер өте аз, – деп көрсетеді Н.Қ.Дмитриев, – олар негізінен шет тілдерден енген және дыбыстық еліктеуден пайда болған сөздер. Сондықтан осы топқа түркі тілдерінің көпшілігіне тән емес **ф** (фә) дыбысынан басталатын араб-парсылық сөздер де енеді» [73, 270 б.]. Бұған *пешене, пітір, пияз, пейіл, пейіш, пенде, пақыр, пәтуа, пұл* және басқа да әдеби лексикалық единицалардың **б** дыбысынан басталатын, жергілікті тіл ерекшеліктерінде және ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын жарыспалы тұлғалары, сондай-ақ екі сыңары әдеби нормаға айналған *балуан – палуан, парапар – барабар, патсайы – батсайы* сөздері дәлел бола алады.

Араб-парсылық **х**(ха) дыбысының қазақ тілінде өзгеріске ұшырауынан жасалған фонетикалық варианттардың бір тобы (*диқан – дихан, рақмет – рахмет, әрекет – қарекет, сұқбат – сұхбат, әкім – хакім*) жазуда әлі де болса нормалана қойған жоқ.

х (ха) дыбысының орыс тіліндегі **х** дыбысынан айырмасы бар және бұған сәйкес келетін дыбыс қазақ тілінде жоқ. Сондықтан да бұл дыбыс тіл арты спиранты **қ** дауыссызы арқылы беріледі. *Қате, құлық, қана, қызмет, қасиет, қаржы, құпия, қасірет, қаражат* тәрізді сөздер осылай жасалған. Бұл сөздердің қазіргі қазақ емлесінде **х** дыбысымен жазылған түрлері кездеспейді. Ал **х** дыбысы *хат, хабар, хал* (осы түбірден *ахуал*) сияқты сөздер мен бірқатар кісі аттарында сақта-

лады. Дегенмен, «...х әрпінің қазақ сөздерінде жазылуына ұқыпты қарау керек. Не морфологиялық, не фонетикалық принципке сай келмесе де бірсыпыра сөздерде х әрпі жазылып кетті... Ерекше есте болатын жағдай – кез келген сөзде х әрпін жазудан сақ болу керек. *Бақыт, құрмет, ақымақ, қатер* тәрізді сөздерді *бахыт, хұрмет, ахымақ, хатер* түрінде жазу – қате».

2. Қазақ тілінде жоқ араб-парсылық дыбыс қазақша дыбысталуда бірде мүлдем түсіп қалады, енді бірде артикуляциялық орны жағынан ұқсас қазақ тілінде бар дыбыспен ауыстырылады. Мысалы, Ғ(әйн) – қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне жат дыбыстардың бірі. «Қазақтар бұл дыбысты сөз басында да, сөз ортасында да, сөз соңында да айтпайды, оны ретіне қарай қазақ тіліндегі басқа фонемалармен алмастырып отырады». Осының нәтижесінде фонетикалық варианттар пайда болады: *тәлім – тағлым, мәлім – мағлұм, мәлімет – мағлұмат, тәжім – тағзым, ілім – ғылым, әлем – ғалам* немесе *лағынет – нәлет – лағнет, қадір – кәдір – қадыр, қаріп – кәріп – ғаріп* т. б.

3. Д – т дыбыстарының алмасуы да жарыспалы сөздердің қатарын жасайды: *балуан – палуан, дозақ – тозақ* т. б.

4. Араб-парсылық сөздің ауызекі тіл бойынша қалыптасқан сыңары мен көне жазба тіл жазба нұсқаларында кездесетін (оларда араб-парсы сөздері түпнұсқа тілдің орфографиясына сәйкес немесе жақындатып жазылады) екінші сыңары да варианттылық құбылысын туғызады: *әзиз – ғазиз – әзіз, зәр – заһар, үкім – хүкім, құрмет – хұрмет, әділет – ғаділет* т. б.

5. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің бірнеше тұлғаларда жұмсалуына көрші түркі халықтарының да әсері бар. Өзге түркі тілдеріне енген сөз сол тілдің дыбыстау заңдылықтарымен емелік қағидаларына бейімделіп барып қазақ тіліне ауысқанда, қазақ тілінде бұрыннан бар баламасымен жарыспалы түрде жұмсалады.

6. Қазіргі жазу практикасында кездесетін варианттардың бір тобы қазіргі жазба тілде емлесі толық айқындалған араб-парсы сөзін қате жазудан да пайда болады: *хикая – һикая, еш – һеш, лай – ылай, лаж – ылаж, лайық – ылайық* т. б. Бұл қатарлардың соңғылары емелік ағаттықтар болып табылады.

Араб-парсылық сөздердің жазылуында кездесетін ауытқушылықтардың бірі кісі аттарының емлесіне байланысты. Осыған орай «Қазақ тіл орфографиялық ережелерінің» өзгертулер мен толықтырулар енгізілген жаңа нұсқасында арнайы қағида берілді; онда «қазақтың төл сөздері мен араб-парсы тілдерінен енген сөздерден жасалған кісі аттары қатарынан екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, олардың алдынан не ортасынан **ы, і** әріптерінің бірі жазылады» деп көрсетілген. Осы ережеде қазіргі жазу

тәжірибесінде *Смайыл, Сқақ, Рза, Слен, Смадияр* тәрізді қате жазылып жүрген есімдердің *Ысмайыл* немесе *Сымайыл, Сылан, Ысқақ, Ырза, Ысмадияр* немесе *Сымадияр* түрінде дұрыс жазылуы берілген. Бұл арадағы заңдылық – қазақ тілі төл сөздерінің өзі екі дауыссыз дыбыстан басталмайды, сондықтан да ауызекі тіл арқылы енген араб-парсылық сөздер эпентеза, протеза құбылыстарына міндетті түрде ұшырайды. Және бір жағдай – *Смат, Сқақ, Смайыл, Смағұл* түрінде жазылып жүрген кісі аттары араб-парсы тілдерінің өзінде с дыбысынан басталмайды. Ал жергілікті аймақтардың тілдік ерекшеліктеріне орай бұндай кісі аттарының әртүрлі айтылып және *Сымайыл – Ысмайыл, Сымағұл – Ысмағұл, Сымадияр – Ысмадияр* болып екі түрлі жазылуы емелілік қате болып есептелмейді.

Қазіргі қазақ әдеби тілі сөздік құрамындағы орыс тілінен және араб-парсы тілінен ауысқан сөздер – көлемді қабаттардың бірі. Бұл қабаттар төл тілдің сөздік қорын байытуға, стильдік мүмкіншіліктердің көзін ашуға, синонимдік қатарлардың қызметін кеңейтуге елеулі үлес қосты. Әсіресе совет дәуірінде енген орыс тілі сөздері қазақ әдеби тілінің терминологиялық жүйесін қалыптастырып, дамытуға, стильдік тармақтарының саралануына үлкен әсер етіп отыр.

Бүгінгі қазақ жазу практикасы пайдаланып отырған орыс тілі сөздерінің емлесіне қатысты ережелер – белгілі бір ғылыми негіздерге, тіл дамуының көпжылдық тәжірибесіне, қазақ тілінің ішкі фонетикалық-грамматикалық заңдылықтарына, сондай-ақ әдеби тілдің қоғамдық-әлеуметтік функциясына, оның ауызша және жазбаша формаларының рөліне, екітілділік құбылысына сүйеніліп жасалған қағидалар. Орыс тілі сөздерін түпнұсқа тілдегі орфографиясы бойынша жазу – бір ғана қазақ тілі емес, түркі тілдерінің барлығына да ортақ сипат. Бұл ережеге бағынатын сөздер – қазақ әдеби тіліне жазба тілдің көмегі арқылы енген, қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық мазмұндағы термин сөздер мен терминдік сөз тіркестері. Бұл қабатты орыс орфографиясына сәйкес жазу ұлттық терминологияның жасалу жолдары мен әдістерін қалыптастыруға, орфографиялық нормаларды бір қалыпқа түсіруге жәрдемдеседі. Сонымен қатар, Көпшілікке ортақ интернационалдық сипаттағы терминдерді бірыңғай жазу мәселесіне де айрықша мән беріліп келеді. Бұл мектептерде, оқу орындарында орыс тілін оқып үйрену, меңгеру және екітілділікті дамыту саясаты қоғамдық-саяси маңызды мақсаттарға да байланысты.

Ауызша айтылуы бойынша жазылатын орыс тілінен енген сөздердің емлесі де – айқындалған тұстардың бірі. Бірнеше вариантта жұмсалатын сөздердің әдеби үлгісі арнайы сөздіктерде ұсынылған. Сөздіктер, бұл ретте, үлкен көмек көрсете алатын құралдардың бірі. Сөйтіп, орыс тіліндегі орфографиясы сақталып жазылуға тиісті сөздер тобын қазақ тілін-

де айтылуы бойынша жазу қандай қате болса, ауызекі тіл арқылы еніп, дағды-дәстүр принципімен жазылуға тиісті лексикалық единицалардың, атаулардың түпнұсқа тілдегі фонетикалық-графикалық тұлғасын сақтап жазу да емле нормаларына кедергі келтіретін қате болып есептеледі. Белгілі бір стильдік қызмет үшін көркем әдебиет тілінде орыс тілі сөздері (терминдер, терминдік мәндегі атаулар) өзгертіліп, айтылуы бойынша жазылуы мүмкін, бірақ әдеби тілдің ресми ісқағаздары, ғылыми және қоғамдық-публицистикалық стильдерінде түпнұсқа тілдегі тұлғасын өзгертпей жазу қатаң сақталуға тиіс.

Араб-парсы тілдерінен енген сөздердің ішінде емлесі тұрақта-ла қоймаған тұстардың бірі – вариант сөздердің жазылуы. Түп төркіні араб-парсылық жарыспалы тұлғалардың әдеби нұсқасын, стильдік реңкі мен қызметін дәл ажырату үшін практикалық құралдардың мәні зор. «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» пайдаланып отырған әдістер – әдеби норма деп танылатын екі сыңарын да «және» деген белгімен беру немесе алфавит ретімен ұсыну, бір ғана сыңарының әдеби норма екендігін «емес» сөзімен нақты көрсету (мысалы, *хикая* (*hikaya* емес), *зәрлі* (*zahar-ly* емес), *кәне* (*kәnі*, *қані* емес) – тілдегі басы артық жарыспалылықты тежеудегі тиімді жолдардың бірі. Қазақ тіліндегі фонетикалық, лексикалық, әдеби-диалектілік сипаттардағы дублет сөздерді толық түзіп, оның ішінде міндетті түрде әдеби нормаға сай келетін түрлерін ажыратып көрсететін «Вариант сөздердің сөздігін» жасау да – қажетті жұмыс. Варианттылықты реттеуде статистикалық тәсілдің де көмегі зор. Бір сыңарының екінші сыңарынан не стильдік, не синонимдік артық-кемі жоқ фонетикалық варианттарды реттеуде олардың қолданылу жиілігін есептеу әдісі тиімді нәтиже бере алады. Бұнда жарыспалы сөздердің қолданылу изоглосы, әдеби тілдің стильдік өрістеріне таралу жиіліктері есепке алынады, бұның өзі әсіресе бірін әдеби, екіншісін бейәдеби деп бағалау қиынға түсетін *ыждағат* – *іждағат*, *жәбір* – *зәбір*, *рақмет* – *рахмет*, *диқан* – *дихан*, *қаріп* – *ғаріп* – *кәріп*, *балуан* – *палуан* тәрізді параллель сөздерді нақтылауға жәрдемдеседі.

2.9 Бас әріптің қолданылуы

Бас әріптің қолданылатын орындары Негізгі ережелерде, мектеп оқулықтары мен анықтағыш құралдарда айқын көрсетіліп, бұл қағидалар едәуір қалыптасып кетті. Жалқы есімдердің, қысқарған сөздер мен төл сөздердің көпшілік жағдайларда өлеңнің әрбір жолының, сондай-ақ күрделі атаулардың – мемлекеттің, саяси ұйымдар мен кәсіпорындардың, оқу орындары мен мекеме, газет, журнал, кітап, шығарма аттарының бас әріппен басталып жазылатындығы жазу тәжірибесінде толық орын тепті. Әйтсе де осы мәселе төңірегінде арнайы еңбектерде шағын түрде

айтылып немесе мүлде қағыс қалып жүрген жайлар бар. Соның салдарынан бірқатар сөздер мен атауларды, мысалы, ордендер мен медальдардың аттарын, құрметті атақтарды немесе орыс орфографиясы бойынша қос сөз болып, әр сыңары бас әріппен таңбаланатын жер-су аттарын жазуда қиындықтар байқалып жүр.

Төменде қазақ жазуында бас әріп арқылы жазылатын жалқы есімдер мен күрделі атаулардың негізгі түрлері топтастырылып беріліп отыр.

Орыс орфографиясына сәйкес бас әріппен жазылатын күрделі атаулар мен жалқы есімдер

Республика аттарының әрбір сөзі бас әріппен таңбаланады: Кыргыз Советтік Социалистік Республикасы, Моңғол Халық Республикасы, Югославия Социалистік Федерациялық Республикасы. Коммунистік және жұмысшы партиялар аттарының емлесі де орыс орфографиясымен бірдей, яғни бұнда «партия» деген сөзден басқасы бас әріп арқылы жазылады: *Куба Коммунистік партиясы, Қазақстан Коммунистік партиясы, Ямайка Жұмысшы партиясы*. Сондай-ақ ең жоғарғы сайланбалы партия, комсомол басқару органдарының күрделі атауларын жазуда да, орыс емлесінің қағидалары сақталады: *ВЛКСМ Орталық Комитеті, Совет Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің Саяси Бюросы*.

Одақтық, республикалық министрліктер мен мемлекеттік комитеттер, ұйым, мекеме, кәсіпорын және оқу орындары атауларының алғашқы сөзі бас әріптен басталып жазылады: *СССР Құрылыс министрлігі, Жеңіл өнеркәсіп министрлігі, Табиғатты қорғау жөніндегі мемлекеттік комитет, В.И. Ленин атындағы Қазақ политехника институты, Қазақстан Журналистер одағы*. Бұндай күрделі атауларды жазуда орыс емлесі бойынша бас әріптен басталатын сөз бен қазақ емлесі бойынша бас әріптен басталатын сөздің бірдей болмайтындығын ескеру қажет. Мысалы, орыс тілінде «Государственный комитет Совета Министров Казахской ССР по кинематографии» деген күрделі атауда «*Государственный*» сөзі бас әріптен басталса, қазақша аудармасында «*Кинематография*» сөзінде жазылады: Қазақ ССР Министрлер Советінің *Кинематография* жөніндегі комитеті.

Ең жоғарғы мемлекеттік қызмет бабының аттары мен құрметті атақтардың әрбір сөзі бас әріп арқылы таңбаланады: *Министрлер Советінің Председателі, Совет Одағының Батыры, Социалистік Еңбек Ері*.

Жеке адамдардың социалистік құрылысты орнату және Отанды қорғау жолындағы ерліктері үшін берілетін ордендер мен медальдар үш ыңғайда жазылады: а) алдыңғы сөзі бас әріптен басталады: *Ленин ордені, Халықтар достығы ордені*; ә) күрделі сөздің барлық компоненттері (орден деген сөзден басқасы) бас әріп арқылы таңбаланады: *Еңбек Қызыл Ту ордені, Октябрь революциясы ордені*; б) орденнің, медальдың аты тырнақшаға алынып, бас әріппен белгіленеді: «*Құрмет Белгісі*»

ордені, «Даңқ» ордені, «Батар Ана» және «Ана Даңқы» медальдары. Жеке адамдардың қоғам мен халық алдындағы елеулі еңбектеріне орай берілетін құрметті атақтардың алғашқы сөзі бас әріптен басталып жазылады: *Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақ ССР-інің халық артисі*. Сондай-ақ еңбек жетістіктері мен табыстары бағаланатын құрметті атақтардың алғашқы сөзі ғана бас әріптен басталады: *Құрмет грамотасы, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Түркістан қаласының Құрметті азаматы*.

Бірінші сыңары *батыс, жаңа, жоғары, қиыр, оңтүстік, орта, орталық, солтүстік, төменгі* тәрізді сөздер болып келетін, мемлекет, жер-су, қала аттарының әрбір сөзі бас әріптен басталады: *Батыс Еуропа, Жаңа Зеландия, Жоғарғы Вольта, Қиыр Шығыс, Оңтүстік Корея, Орта Азия*.

Араб тіліне тән артикльдер арқылы жазылатын қала, жер-су аттары, кітап, шығарма аттары негізінен, өзге халықтар тіліне ортақ емлесін сақтайды: *Эль-Кубейт, Эль-Джадид* (қала аттары), *Эль-Катиф* (порт), *«Фусул ал-мадани»*, *«Дивани лұғат ат-түрк»*. Бірқатар жалқы есімдердің алдындағы артикльдер «қазақшаланып» («әл» түрінде), бас әріппен де-фис арқылы жазылады: *әл-Фараби, әл-Бируни, әл-Кимаки*. Сондай-ақ араб халықтары тілінде «баласы, ұлы» деген мағынаны білдіретін «ибн» сөзімен келетін кісі есімдері екі түрлі жазылады: а) «ибн» сөзі жалқы есімнің алдында келсе, бас әріппен жазылады да, есім мен әкесінің аты арасында (отчество құрап) жұмсалса, кіші әріппен жазылады: *Ибн Сина, Ибн Рушд; Ахмед ибн Абдуллах – Ахмед Абдуллах баласы*.

Қазақ тілінің өз табиғатына тән күрделі жалқы есімдер мен күрделі сөздердің жазылуы

Орыс тілінде қос сөз болып жазылатын қала, мекен, жер-су атаулары қазақ жазуында бірге жазылып, бас әріппен таңбаланады. Мысалы, орыс тілінде – *Кзыл-Орда, Ыссык-Куль, Аулие-Ата, Бетпак-Дала, Байрам-Али*: қазақ жазуында – *Қызылорда, Ыстықкөл, Әулиеата, Бетпақдала, Байрамәлі. Ростов-на-Дону, Комсомольск-на-Амуре* тәрізді қала аттары *Дондағы Ростов, Амурдағы Комсомольск* болып жазылады.

Мифологиялық ұғымдардың аттары, сондай-ақ ертегі-аңыздарда кездесетін қиялдан туған жалқы атаулар, батырлық жырларда ұшырасатын малға қойылған аттар бас әріптен басталып жазылады: *Зеңгібаба, Ойсылқара, Шекшеката, Қамбарата; Бибіфатима; Таусоғар, Көлжұтар, Желаяқ, Тайбурыл, Шалқұйрық, Желмая, Керкұла*.

Бірқатар тарихи тұлғалардың есімдері мен жырларда, аңыздарда, көркем әдеби шығармаларда кездесетін кейіпкерлердің аттары екі сөзден құралған күрделі болып келеді. Мысалы, *Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Балұан Шолақ, Баян сұлу, Қозы Көрпеш, Қыз Жібек, Қаңбақ шал, Сытыра жырау, Бұқар жырау, Жиренше шешен, Қамбар батыр, Ер*

Тәстік, Ер Қосай, Кішкене Молда, Судыр Ахмет, Әз Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек, Шық бермес Шығайбай, Алдар Көсе.

Егер нақты кісі есіміне тіркескен сөз айқындауыш болып, сол адамның өнерін, кескін-келбетін, мінез-құлқын даралап көрсету қызметін атқарса, онда мұндай сөздер кіші әріппен бөлек жазылады: *Біржан сал, Ақан сері, Баян сұлу, Қамбар батыр, Сыпыра жырау, Жиреніе шешен.* Әдетте бұл айқындауыштар бірқатар адам аттарының алдында да айтыла береді: *сал Біржан, сері Ақан, сұлу Баян.*

Ал *Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Қозы Көрпеш, Алдар Көсе, Судыр Ахмет* тәрізді күрделі кісі есімдерінің бірі халық теліген қосымша аты болғандықтан, ол бөлек және бас әріппен жазылады; бұндай қосымша аттар өз алдына жеке де қолданыла береді: *Жаяу Мұса – Жаяу, Балуан Шолақ – Шолақ, Судыр Ахмет – Судыр, Алдар Көсе – Алдар.*

Ер, аз, ұлы сөздері мен *қаз дауысты, шық бермес* тіркестері адамдардың өзгеден дара жағымды-жағымсыз қасиетін айрықшалап, анықтауыш қызметінде жұмсалады, әрі бұл сын есімдер адамдардың халық пен қоғам мүддесін атқарудағы орнына байланысты қойылған бағалауыш сөздер болып келеді де, нақты кісі есімінен ажырамай, бас әріппен бөлек жазылады: *Ер Тарғын, Әз Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек, Ұлы Петр, Шық бермес Шығайбай.*

Ру, тайпа, ата аттары белгілі бір үлкен қауымның атауы ретінде жалпы мағынаға ие болып кеткендіктен (*орыс, қазақ, баишұрт, татар* деген халық аттары тәрізді) кіші әріптен басталып жазылады: *тобықты, арғын, найман, керей, уақ, шекті, жағалбайлы, ошақты, адай, беріш, жақайым, төртқара.*

2.10 Қысқарған сөздердің жазылуы

Күрделі атауларды ықшамдап қысқартып қолдану – тіл дамуындағы жаңа құбылыстардың бірі. Бірқатар зерттеулерде қысқарған сөздердің тілдің қазіргі қоғамдық-әлеуметтік қызметіндегі аса ыңғайлы, қажетті элементтер екендігі дәлелденіледі [74]. Шындығында да, коммуникативтік актіде сөздерді қысқартып қолдану амалының тиімді тұстары бар; негізінен ғылыми стильде, ресми-публицистикалық материалдарда, газет-журналдар және радио-телевизия тілдерінде қолданылатын қысқарған сөздер айтар ойды нақты, тұжырымды етіп беруге, сонымен бірге орын, уақыт үнемдеуге де әсер етеді. Мысалы, «Қазақ Совет Энциклопедиясының» 1-томын жасауда күрделі атауларды қысқартып жазудың көмегі арқылы 300 000 таңбадай орын үнемделіп, соның нәтиже-

сінде том жаңа, үстеме мағлұматтармен байытылған; ал «Социалистік Қазақстан» гезетінің бір номерінде 9000 таңбадай орын үнемделген, бұл өзге материалдардың жариялануына мүмкіндік туғызған [75, 63 б.].

Қазақ тілінде күрделі атаулар төрт түрлі жолмен қысқартындығы мәлім [76, 130 б.]. Жеке сөз, дара лексикалық единица болғандықтан, қысқарған сөздердің жазылуы, олардың қосымшалармен түрленуі белгілі бір қағидаларға сүйенілуге тиіс. Қазіргі қазақ жазуында бұл жайт нақтыланып, қалыптасып бір арнаға түсті: күрделі атаулардың бастапқы

дыбыстарынан қысқарған сөздер бас әріппен, бірге жазылады (мысалы, КПСС, ВЛКСМ, ЭВМ); күрделі атаулардың құрамындағы сөздердің бірінші буындарының (және күрделі атаудың екінші сөзі толық алынған жағдайда да) ықшамдалуынан жасалған қысқарған сөздер біркелкі, кіші әріптермен бірге жазылады (мысалы, *совхоз, пединститут, интербригада*); оларға қазақ тілінің қосымшалары соңғы буынға үндесе жалғанады.

Қазіргі жазу тәжірибесінде әріптік аббревиатуралардың қазақ тілі қосымшаларымен өзгеруінде орфографиялық ағаттықтар байқалады. Негізгі ережелерде сөздердің басқы дыбыстарынан алынған қысқарған сөздерге қосымшалар соңғы дыбыстың айтылу әуеніне қарай жалғанып, дефис арқылы жазылатындығы көрсетілген, бұл – қысқарған сөздердің айтылу, оқылу, жазылу заңдылықтары толық ескеріле отырып жасалған қағида. Бірақ жазба тіл үлгілерінде *ҚазТАГ-тың – ҚазТАГ-тің; ГДР-дегі – ГДР-дағы; Қырғыз ССР-інің – Қырғыз ССР-ының* т.б. тәрізді әртүрлі орфограммалар беріліп жүр. Бұл жағдай негізінен қысқарған сөздердің айтылу ерекшеліктерін ескермеуден туады.

Әріптік қысқарған сөздердің екі түрі бар: бірі – әріптердің аттары бойынша оқылатын аббревиатуралар, мысалы: СССР, айтылуы – *эс-эс-эр*; БКП, айтылуы – *бе-ка-пе*; ЭВМ, айтылуы – *Э-ве-эм* т.б.; екіншісі – әріптердің дыбысталуы бойынша оқылатын қысқарған сөздер, мысалы, ТАСС, айтылуы – *тасс*; ГРЭС, айтылуы – *грэс* т.б.

Әріптік аббревиатуралар қазақ тілі қосымшаларымен түрленгенде, осы ерекшеліктер ескерілуге тиіс. Яғни әріптердің аттары бойынша оқылатын қысқарған сөздерге қосымша соңғы әріптің аты бойынша жалғанады, мысалы, *СССР-дің*, өйткені айтылуы – *эс-эс-эс-эр-дің*; *ЭВМ-ге*, өйткені айтылуы – *э-ве-эм-ге*; *ГДР-ге*, өйткені айтылуы – *ге-дэ-эр-ге*. Ал әріптердің дыбысталуы бойынша оқылатын қысқарған сөздерге қосымша жуан, не жіңішке болып құрамындағы дауысты дыбысқа үндесе жалғанады: *ТАСС-тың, СМУ-ға, СЭВ-ке, БАМ-ға, ВАСХНИЛ-ге, МАГАТЭ-ге* (5-қосымша).

Қысқарған сөздерге қазақ тілі қосымшаларының жалғану үлгісі

АЗТМ, -нің, -ге	Алматы ауыр машина жасау заводы
АДК, -ның, -ға	Алматы үй құрылысы комбинаты
АКЭЛ, -дің, -ге	Еңбекші халықтың прогресшіл партиясы (Кипр)
АҚШ, -тың, -ка	Америка Құрама Штаттары
АПН, -нің, -ге	Жаңалық баспасөз агенттігі
БКП, -нің, -ге	Болгар Коммунистік партиясы
ВАСХНИЛ, -дің, -ге	В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық ғылым академиясы
ВЛКСМ, -нің, -ге	Бүкілодақтық Ленишіл Коммунистік Жастар одағы
ВЦСПС, -тің, -ке	Кәсіподақтардың Бүкілодақтық Орталық Советі
ГДР, -дің, -ге	Герман Демократиялық Республикасы
КПСС, -тің, -ке	Совет Одағы Коммунистік партиясы
ООН, -ның, -ға	Біріккен Ұлттар Ұйымы
СССР, -дің, -ге	Советтік Социалистік Республикалар Одағы
ФИФА, -ның, -ға	Халықаралық Футбол Федерациясы

Қысқарған сөздердің орыс тілінен өнімді түрде енуі төл қысқарған сөздердің жасалуына да әсер етті. «*Ауатком*», «*аупартком*» тәрізді сіңісті атаулармен бірге жазу дәстүрінде *ТТТ* (түрлі-түсті телевизия) мульт-жинақ (мультфильмдер жинағы) т.б. жаңа үлгілер де қолданылып жүр. Ал аударма әдісімен жасалған *СОКП*, *БЛКЖО*, *СОТА* (*КПСС*, *ВЛКСМ*, *ТАСС* аббревиатураларының қазақша толық атауларынан қысқартылған) тәрізді үлгілер тілдің қоғамдық-әлеуметтік міндеттеріне сай бола алмады, өйткені аббревиатуралар – интернационалдық, ресми сипаттағы сөздер, сондықтан да олар барлық тілде мүмкіндігінше бірдей таңбалануға тиісті. Бұл тілдік, сондай-ақ информациялық қарым-қатынасты жеңілдетеді.

III тарау. ЖАҢА ӘЛІПБИ. ЖАҢА ЕМЛЕ

3.1 Жаңа емле ережелерінің танымдық-тағылымдық негіздері

Латын әліпбиіне көшу ана тіліміздің болашағын ойлап, қолданыс аясының одан әрі кеңейе түсуіне мүмкіндік жасау дегенге саяды. Тіліміздің ішкі табиғатына әліпбиіміздің сай болуын айтылым (орфоэпия) мен жазылым (орфография) жүйесінің үйлесімділігі деп түсіну керек. Жаңа латыннегізді әліпби қабылданды, демек жаңа емле ережелері қажет. Себебі, әліпби ресми қабылданғаннан кейін түзілетін ережелер әліпбиге сәйкес болуы керек. Мәдени жұртшылыққа белгілі қолданыстағы кириллицадағы 42 әріп орфографияны қиындатқан, тілімізді ұлттық бейнесінен ажыратқан күрмеуі қиын, күрделі мәселе болды. Осы әліпбидегі әріптердің төрттен бірі ұлттық дыбыстық қорымызға сәйкес келмейді. 42 әріптің құрамындағы **ё, й, ц, э, ю, я, щ, ь, ъ** - идеологиялық қысымнан, саяси әрекеттің әсерінен болғаны белгілі. Әліпбиі солай болған соң, ереже де соған сәйкес болды. Ереженің жартысына жуығы орыс тілінен енген сөздерді түпнұсқаға лайық таңбалаудың ережесіне айналып кетті. Осының салдарынан орфография да көстілді орфография болып шықты.

Латын әліпбиіне көшу қарсаңындағы өте жауапты кезеңде өткен кездегі кемшіліктерді қайталамай, артықшылықтарды да ескеріп отыруымыз керек.

Әліпби түзу аса жауапты бастапқы кезең болса, ендігі кезекте негізгі орфографиялық ереже түзу осы кезеңнің қисынды жалғасы болып табылатыны белгілі. Бұл кезең әртүрлі ортологиялық құралдар (емле ережелерінің анықтағыштары, ономастикалық атаулардың анықтағыштары, т.б.) және ортологиялық лексикография түзудің (орфографиялық және орфоэпиялық сөздіктер құрастырудың) бастамасы болып саналады.

Қазақ орфографиясы негізгі ережелері – латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі бойынша дұрыс жазуды көрсететін құқықтық күші бар құжат. Сонымен қатар латын негізді жаңа әліпби бойынша қазақ тілінің орфографиялық нормаларын тұрақтандыратын жаңа әліпби бойынша дұрыс жазу мәдениетін қалыптастыратын басты нормативті қағидалар болып саналады. Емле ережелерінің негізінде орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктер, анықтағыштар осы ережелерге сәйкес құрастырылмақ. Ұлттық жазу-сызудың емле ережелерін жасауда алдымен ескерілетін заңдылықтар мен ерекшеліктер негізге алынды. Олар:

- *тілдің жалғамалы (аглютинация) заңдылығы;*
- *тілдің ықшамдалу заңдылығы;*
- *тіл дыбыстарының үндестігі (дауыстылардың дауыссыздармен үндестігі) және дауыссыздардың бір-бірімен үйлесімділік заңы.*

Осы айтылған заңдылықтар мен ерекшеліктер аясында жазба тілдің жаңа Ережесінің нұсқасы жасалды. Ережеде латын негізді әліпби бойынша қазақ тілі дыбыстарының репрезентанттары болып табылатын әріптердің үндестікпен, үйлестікпен жазылу нормасы көрсетілді; сөздерді бірыңғай жуан немесе жіңішке жазу, соған сәйкес қосымшалардың жуан немесе жіңішке жазу үлгісі берілді; қосар дыбыстардың (ұу/уу, ый/ій) дара әріппен (у, и әріптерімен) таңбалануының үлгісі ұсынылды; қазақтың төл әдеби тіліндегі емлесі қиын сөздердің орфографиялану ерекшеліктері көрсетілді; латын негізді әліпбиде жоқ *ё, ц, щ, э, ю, я, ь, ъ*, әріптерінің жазылу баламасы берілді; бейүндес буынды кірме сөздерге қосымша жалғаудың орфографиялану тәртібі көрсетілді; халықаралық терминдер мен атаулардың (шетел тілдік сөздердің) орфографиялану үлгісі берілді; күрделі сөздердің (біріккен, кіріккен, тіркесті сөздер, қос сөздер) және бас әріппен жазылатын атаулардың емлесі, сондай-ақ тасымалдаудың тәртіптері көрсетілді. Ал жаңа ереже жобасында қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы; тәжірибеде сыннан өтіп, дәстүрге айналған базалық нормалардың сақталуы; техникалық жақтан қазақ орфографиясының қолдануға оңтайлы, мобильді, жинақы болуы; халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтыла түсуі; жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипатының сақталып, космополиттік әсірелікке ұшырамауы көзделіп, орфографиялық ережелер түзудің басшылыққа алынған негізгі ұстанымдары болды.

Әліпбидегі әріптердің құрамы және ұлттық сипаты. Әліпбидің ұлттық сипаты оның құрамындағы әріптер арқылы ашылады. Қазіргі кирилше жазудағы қазақ тілі үшін функционалдық мәні жоқ 9 әріптен (*ц, й, щ, э, ю, я, ь, ъ, ё*) арылуы – жаңа әліпбидің ұлттық сипатын танытатын ең басты ерекшелігі. Алдағы уақыттағы атқарылатын әдістеме, түсіндірме, талдау, саралау, жұмыстарының бір саласы әліпби құрамындағы әріптердің қызметіне, олардың дыбыстық мағыналарына байланысты. Өйткені «А.Байтұрсынұлы 28 әріптен тұратын әліпби жасаған, соны негізге алу керек» деген жаңсақ сөздер масс-медиа хабарларында аз айтылмай жүрген жоқ. Шындығында, олай емес. А. Байтұрсынұлы 19 дауыссыздан, 5 дауыстыдан тұратын, 24 әріпке негізделген әліпби түзді. Жалпы халық тіліндегі 19 дауыссызды және 9 дауыстыны дәл бере отырып, оларды *сүйеутаяқ* (диакритикалық белгі) арқылы 24 әріпке сыйғызып, ең озық әліпби үлгісін жасады. «Дала уалаяты», «Айқап», т.б. ескі қазақ жазба тілі мұраларында кездесетін *h, ф* дыбыстарын белгілейтін әріптер төте жазуда ескерілген жоқ. Бірақ, түбінде, *һәм, фәни, фазыл* тәріздес сөздердегі дыбыстарды таңбалайтын әріптерді төте жазу әліпбиіне енгізудің

керектігін А.Байтұрсынұлы жокқа шығарған емес. Бұған, бәлкім, Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің бірі – Міржақып Дулатовтың (бүркеншік аты-Азамат Алашұғлы):

*«А.Байтұрсыновтың жазу тәртібін ұнатқанымнан басқа қосарым мынау: «Қазақ әліппесіне **ф**, **х**-да кірсе екен деймін. Таза қазақ сөзінде болмаса да қазақ тіліне кірген араб, парсы сөздерінде һәм: «Ахмет, Мұхамеджан, Фазыл...» деген секілді қазақ аттарында бұл екі хәріп көп ұшырайды. **Ф** мен **х** әліппеге кіргенменен жазу тәртібіне қиыншылық келтірмейді. Естілуінде де, жазылуында да бұлардан айыра алмастай ұқсас хәріптер жоқ» деген пікірі себеп болса керек. («Айқап», 1912. №8, 181-185 бб.).*

Сонымен, жаңа әліпби құрамындағы әріптерді үш топқа топтастыруға болады.

1. Жалпыхалықтық тілдің дыбыстық қорындағы мағына ажырататын дыбыстардың дыбыстық мәнін білдіретін әріптер: *a, á, e, o, ó, u, ú, y, i* (тоғыз дауысты); *b, g, ğ, d, j, z, ı, k, q, l, m, n, ń, p, r, s, sh, t, ý* (он тоғыз дауысты) бұлар мағына ажырататын дыбыстық бірліктердің әліпбидегі қатары (парадигмасы).

2. Ескі қазақ жазба тілінде қолданылған [x], [h], [ʃ] дыбыстарын білдіретін **х/һ** және **ф**: *һәм, қаһарман, хәтта/һәтта, хауіз/ һәуіз, хан/һан; саф ауа, саф көңіл, саф алтын, фазыл*, т.б.

3. Ал жаңа әліпбидегі **v** (в), **ch** (ч) әріптері халықаралық терминдер мен атаулардың жазылуын оңтайландыру үшін берілген». Әліпби құрамын айтқанда тағы бір ескеретін жайт, әліпбидегі 32 әріптің 31-інің бас әрпі және кіші әрпі бар, ал **ң** әрпінің бас әрпі болмайды.

Міне, осы үш топтан тұратын әріптер қазақ тілінің ұлттық жазба тіл қорындағы мағыналық жүктемесі бар дыбыстық бірліктердің таңбасы болып табылады. Әліпбидегі әріптер айтылымдағы кез келген дыбыс реңктерін емес, мағына ажыратуға септігі бар дыбыстық мәнділіктерді білдіреді.

Әліпбидегі әріптердің атаулары. Солардың бірі – Елбасымыз Жарлығымен бекітілген әліпбидегі (19.02.2018) әріптердің атаулары жазу-сызудағы түйінді мәселелердің бірінен саналады. Әріптердің халықаралық атаулары бар да, халықтық атаулары бар. Біріншісі ғылыми зерттеулерде қолданылады. Біз Ережеде халықтық атауларға сүйендік. Халықтық атауда, мысалы, *б-бы, д-ды, с-сы, т-ты* т.б. деп аталады. Басқа әріптердің аталуы да солай. Бұлай болу себебі тіл дыбыстарының қоғамдық санадағы бейнесі, ойдан шығарылған нәрсе емес. **Г** мен **к** әріптерінің жіңішке түрде берілуі олардың үнемі жіңішке буындарда кездесуіне байланысты, сондықтан бұлардың дыбыстық аталуы *кі, зі* түрінде берілген.

Бұл жерде тағы да сұраудан-сұрау туындай береді. Неге **и** әрпінің дыбысталуы **йй**, ал **у** әрпінің дыбысталуы **ұу**? Бұлай болуы тілдік санада дыбыстық бейнесінің жіңішке **йй** түрінде ұғынылуы. Ал **у** әрпінің **ұу** болуы жуан буынды сөздердегі дыбыстық образымен байланысты. Сонымен тіл дыбыстарының қоғамдық санадағы бейнесі – олардың моделі іспетті. Бұл – автоматизм түрінде жұмыс істейтін модель. Бұларды Орфографиялық ереженің негіздемесінде, ереженің өзінде нақтылау міндетті емес. Осындай ерекшеліктер болашақта орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерде немесе анықтағыштарда егжей-тегжейлі түсіндірілетін болады.

Орфографиядағы негізгі принциптер. Жаңа емле ережесі фонематикалық принципке негізделді. Бірақ осыған келіспеушілердің айтуынша негізгі принцип морфологиялық, енді бір әріптестеріңіз фонетикалық принцип деп атауды жөн көреді. Әдетте морфологиялық принцип дегеніміз – мектеп сөзімен айтқанда, түбір сақтау. Орфографиямен шұғылданушылар, фактологиялық материалдарға сүйенеді. Мысалы, *қазақ, қазағы* деп жазылады, бірақ *қазағ* деген түбір жоқ, ал *қазақы* десеніз, басқа мағына. *Тірлік* деп жазылады, түбір сақтау үшін *тірілік* деп жазылмайды. Сол сияқты *тасқын* деп жазылады, бірақ түбірі *тасы* болса да *тасықын* деп жазылмайды. *Егіннің* түбірі *ек* болса да *егін* болып жазылады. Себебі бұл жерде мағына ажырататын дәнекер дыбыстар (бұларды ғылыми сөзде фонема дейді) сөздің орфографиялануына арқау болады. Фонематикалық принцип дегеніміз осы. Ережеде фонематикалық принциптің негізге алыну себебі осы айтылғандарға саяды. Ал фонетикалық принцип қалай айтылса, солай жазу; қалай естілсе, солай жазу дегенге сәйкес келеді. Рас, кейде *дала, қала, ана, бала, ел-жұрт* т.б. жазылуы даусыз сөздердің айтылуына, соған сай жазылуына қарап, фонетикалық жазу екен деуге болмайды. Айталық, *қаиша* деп айтсаңыз не естісеңіз, оның айтылымы да, естілімі де бірдей. Бірақ мағыналары әр басқа. Фонематикалық жазу сол әр басқа мағынаны береді: *қазша* (қаз сияқты), *қаиша* (қашатын болса), тағы бір мағынасы *қасша* (дұшпанша). Осы типтес сөздерді мағына ажырататын дыбыстар бойынша жазу фонематикалық ұстанымға жатады. Түбір сақтап жазу дегеніміз де осы принциптің аясына кіреді. Жазу мәдениетіндегі негізгі принципті айқындауда осындай уәж негізге алынады.

Сингармобуынды сөздердің орфографиялануы. Сонымен қатар жаңа емле жазба дәстүрге айналған А.Байтұрсынұлының сингармонизміне, Халел Досмұхамбетұлы айтқан сингармонизміне сүйенді. Бұл - сөздердің жуан, жіңішке болып жазылуын негізге алатын *езубейімді* (лингвалды) дәстүрлі сингармонизм. Мысалы, *қойымыздың, қойшымызға, үйлерімізге, түйелеріміздің* т.б. Ал еріндік сингармонизмді жақта-

ушылар әсіресе 90 жылдары қызуқанды айтыстың алаңына айналдырған болатын. Кезінде тәжірибе ретінде *ерінбейімді* (лабиалды) үндестікті жазып көргенімізде оның жазу-сызуымыздың жартысына жуығын қамтитыны байқалады. Ол айтыстың беті қайтқандай болды. Бірақ қазіргі кезде де ара-тұра айтылып жүр. Егер біз ерінбейімді сингармонизмді ұстансақ, *қойұмұздұң, қойшұмұз, үйлөрүмүзгө, түйлөрүмүздұң* т.б. деп жазған болар едік. Алайда жазармандарымыздың қоғамдық санасы бұндай «жаңашылдықты» қабылдай қоймасы белгілі. Сондықтан А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамбетұлы заманынан келе жатқан езубейімді сингармонизм базалық норма деп танылды.

Сөздің дыбыстық құрамының орфографиялануы түсіндіруді қажет ететін қиындықтардың бірі.

Алдымен айқындап алайық. Сөздің дыбыстық құрамының қатары «бір дауысты, бір дауыссыз немесе бір дауыссыз, бір дауысты» болып айтылатын *алыс, алақан, асыл; терек, дала, жалаң* т.б. сөздер де, сөз ішінде қатар келетін дауыссыздары да бар: *қарт, алты, орта, арқа, алқа, тіпті* үш дауыссыз қатар айтылатын *сырттан, жұмыртқа, кесіртке, омыртқа* тәрізді ауыр буынды сөздер де бар. Анығы осы.

Ал қиындық үнді мен үнді дыбыстың аралығындағы қысаң **ы, і, ұ, ү** дауыстыларының орфографиялануы, мысалы, *емле ме, еміле ме; мемлекет пе, мемілекет пе?*

Емле әуелден екі, *мемлекет* үш буынды болып жазылып жүр. Бұларды, *еміле* деп үш буынға, *мемілекет* деп төрт буынға айналдыру не үшін қажет? *Мәміле, мәлімет, құрылыс, топырақ, жапырақ* тәрізді сөздер бірізділікпен дәстүр бойынша үш буынды түрде жазылып жүр.

Ал түбірдегі қысаң дауыстылар туынды түбірде түсіріліп жазылады: *опыр > опрық, тірі > тірлік, сарын > сарна, орын > орна, ойын > ойна, бауыр > баурай, қойын > қойнау, үрік > үркек, бұйыр > бұйрық, ұры > ұрлық, ұрла; жиын > жина; жинақ* т.б.

Бұл жерде «Бір дауысты, бір дауыссыз» деген формула жүрмейді. Себебі екі буынды түбірдің қосымша жалғанғанда үш буынды болып ұзармай, екі буынды болуы тілдің ішкі табиғатына тән *үнemdeу, ықшамдау заңдылығымен*, яғни жалғамалы тілдің буын санын ұзартпай, тілдің өзін-өзі реттеу механизмімен байланысты.

Дара және қосар дыбыстардың орфографиялануы. **У, и** әріптерімен жазылып жүрген *ту, су, бу* тәрізді сөздерді *тұу, сұу, бұу* деп жазу керек пе? - дейтін сұраумен байланысты түсіндіруді қажет ететін түйінді мәселелердің бірі. Бұл жерде сүйенетіміз: **Тағылым, Дәлел, Уәж.** Осыларға сүйеніп, бір тоқтамға келдік. Тағылымға, дәлелге, уәжге тоқталмасақ, жазу реформасы бітіспес айтыс алаңына айналар еді.

Әуелі сөзді **тағылымнан**, өмір тәжірибесінен бастайық. А.Байтұрсынұлы кезіндегі төте жазуда *қиын, тиын, ит, киім деп те, қыйын, тыйын, йит, кийім* деп те жазған. Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, педагог-қаламгер Жүсіпбек Аймауытов:

*«Мен педтехникум бітіретін жігіттерге бастауыш мектепте қыс бойы тәжірибе сабағын бергізіп келемін. Сондағы менің көзім жеткені: бір қыс оқып, хат таныған ең зерек деген балалар «у» мен «и»-ды дұрыс жаза алмайды. Олар **сұу, асұу, тұу, татұу, биле, ине, бие, сила...** деп жазады.*

Бірінші кластың ең тәуір оқитын балаларына жазғызып көрдім. Мысал үшін Егем Алданазарұлы деген баланың жазғанын оқып көрсетейін: **табу, тұу, ине, бие, биле**. Бұлар білмеген соң, емлеге ең жетік деген кластың тағы бір Жайық Жанәліұлы деген балаға жазғыздым. Оның жазғаны: **сұу, асыу, табыу, татыу, тұу, біие, ине, иә, биие, сила**. Бұл «**ұу**»-ларды дұрыс жазғанмен, «**и**»-ге келгенде біресе жалғыз **и**, біресе **ы+и** деп шатастырады. «**Сұу**»-да «**ұ**» жазып, «**асыу**»-да «**ы**» жазған себебін сұрағанымда, «**ы**» естіледі деп айтады. Сондықтан жаздым, - дейді. Міне, үш жыл оқыған бала әбден көзі қанғандықтан, мұғалімнің сөзіне нанғандықтан, «**ұу**»-дың жазуын әрең біліп, «**и**»-дің жазуын біле алмай отыр. Бұларды оқытқан – дыбыс әдісіне жетік, тәжірибелі мұғалім. Ол ол ма? Үш жыл оқыған бала түгілі, 8 жыл оқып, педтехникумды бітіріп, ертең өзі оқытқалы отырған, оқытып жүрген жігіттердің өзі «**сыйыр**»-ға неше «**ы**» жазылатынына әлі күнге дауласады. Бұл не?» - деп қосар дыбыстарды бір әріппен таңбалауды жөн санаған.

30-жылдардағы латында да солай: **тұу** деп те, **ту** деп те жазылды. Кириллше жазуда, 1957 жылғы ережеге дейін **тұу** деп те, **ту** деп те жазылған болатын. Осы қиындықтан тағылым алуымызға болады.

1957 жылғы Ережеден кейін бұндай ала-құла, әрі-сәрі жазу бірізге түсті. Егер ережеде кемшілік болса, осы күнге дейін ала-құлалықтан арыла алмай жүрген болар едік. Қай газетті алып қарасақ та, **у, и** әріптерінің жазылуынан кеткен қатені көрген жоқпыз. Егер өмір сынынан өткен тәжірибеден тағылым алмасақ, күні ертең-ақ баяғы ала-құлалық қайталанбай қоймас. Тағылымға тоқтамасақ, тағы да тайғақ кешуде жүреміз. **Тағылым** дейтініміз осы.

Дәлел. Дәлел мынау: **у** да, **и** де А.Байтұрсынұлы айтқандай, жарты дауысты. [тұу] дегенде **у** жарты дауысты, **ұ** қысқа дауысты, екеуі де еріндік. Осы қасиеттері жағынан бірегейленіп, бір бүтінге айналған дыбыстық бірлік. **Тұу** деп жазсаңыз да, **ту** деп жазсаңыз да айтылымында айырма жоқ.

Уәж. Уәж мынау: Әңгіме тек *бу, су, ту* сияқты, бір буынды сөздер ғана емес. Әдетте орфографиямен шұғылданушылар бірер сөзбен ғана шектелмей, фактологиялық материалдарды кеңінен жинап, соған сүйенеді. Оны саралайды, әр нұсқасын жазып, салыстырады: *игеру (5 әріп) – ійгеруу (7 әріп), игерісу (7 әріп) – ійгерісуу (9 әріп); қуу (3 әріп) – құуу (5 әріп); ауру (4 әріп) – ауырғу (6 әріп); суыну (5 әріп) – сұуынғу (7 әріп).*

Ал халықаралық терминдер мен прецедентті атауларды да қосар *-ый/-ій, -ұу/-уу* түрінде де жазып көрдік: *криминология (12 әріп) – кріймій-нологііа (15 әріп), университеті (12 әріп) – үүнійверсіётеті (15 әріп), Иури Гагарин (11 әріп) – Ыйғұрйй Гагарййн (15 әріп)* т.б. халықаралық терминдер мен прецедентті атауларға келгенде, оппоненттер тарапынан «біз тек төл сөздерімізді ғана *-ый/-ій, -ұу/уу* деп жазамыз» дегендей де уәж айтылды. Бұндай уәжге де тоқталу қиын болды, өйткені мыңдаған жараманымыз *иман/ыйман, уәкіл/ууәкіл, Уәзипа/Үуәзййпа, уәжсін/ууәжсін, Уәлихан/Үуәлійхан, Иса/Ыйса, Исатай/Ыйсатай, Иран/Ыйран* т.б. сөздер мен атауларды жазарда төл ме, төл емес пе деп «сұрыптап» отырмақ па? Дара не қосармен жазу санаулы сөздердің ғана орфографиялануы емес, күллі Емлеміздің шамамен үштен бірін құрайтын аса ауқымды жүйе. Оны өзгерту – өзгеріс емес, төңкеріс болар еді.

Әліпби реформасы қоғамымызда 7 жас пен 70 жастан асқанға дейінгі мүшелерін қамтитын әлеуметтік аса ауқымды және кезек күттірмейтін рухани жаңғыру. Реформа дегеніміз, жалпы айтқанда, түп негізін сақтай отырып өзгерту. Жазу-сызуда да солай. Жазу-сызу – біздің түп негізі бар рухани дүниеміз. Ал түп негізінен айырылса, ол өзгеріс емес, төңкеріс болар еді.

Кирилшедегі әріптердің баламалары. Ережедегі тарқатып айтар тұстардың бірі – кирилшедегі *ё (io), ь (c), ш (sh), ъ, ъ, э (e), ю (iy), я (ia)* әріптерінің баламасын оңтайлы түрде орфографиялау. Бұл тұста, байқауымызша, *э, ь, ё* әріптерін *е, с, ио* түрінде таңбалау соншалық қиындық келтіре қоймайды. Мысалы, *elektr (електр), sement (семент), aseton (асетон)* түрінде жазуға болады. Сондай-ақ сөз басында келетін *я, ю* әріптерін *юмор – iumor (иумор), юнкер – iynker (иункер), ягуар – iaguar (иагуар), ядро – iadro (иадро), яхта – iahta (иахта), юнга – iynga (иунга)* деп таңбалау дау тудыра қоймайды. Бірақ қиындық *ю, я* әріптерінің екі дыбысты емес, бір *[y], бір [a]*-ны және сөз ішінде қатар тұрған алдыңғы дауыссыздың жіңішкелігін білдіретін қызметімен байланысты. Мысалы: *Таня – Тата (Таниа) ма Танә – Тапá (Танә) ма?*; Сондай-ақ *Любовь* деген жалқы есім, *Лиубөв* немесе *Лубөв* деп жазылуы керек пе? *Парашют, сюта, сюрреализм, сюзерен, сюжет, салют, фюзеляж* сөздерін, жедел сауалнамада көрсетілгендей, жұртшылық *parashýt (парашют), syta (сиу-*

ma), *sýrrealizm* (сURREализм), *sýzeren* (сузерен), *sýjet* (сужет), *salýt* (салым), *fýzelaj* (фузелаж) деп жазуға бейім. Қиындық осында. Бұл тұста мәселені ашық қалдырмай шешуге тура келеді.

Сонымен, қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы көзделген; тәжірибеде сыннан өтіп, дәстүрге айналған базалық нормалары сақталған; техникалық жақтан қазақ орфографиясының қолдануға оңтайлы, мобильді, жинақы болуы ескерілген; халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтылу жағы қарастырылған; жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипатының сақталып, космополиттік әсірелікке ұшырамауы көзделген.

3.2 Қазақ орфографиясы негізгі ережелерінің ғылыми негіздемесі (концепциясы)

Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақ тілі әліпбиінің кириллицадан латын графикасына көшірілуін қамтамасыз ету» мақсатындағы Жарлығына сәйкес орындалып отыр.

Қазақ орфографиясы ережелерінің концепциясы (бұдан әрі қарай – Емле концепциясы) – қазақ әліпбиі бойынша дұрыс жазу ережелерінің ғылыми негіздерін айқындайтын лингвистикалық нормативті құжат. Емле концепциясында ұсынылған қағидаларға сәйкес емле ережелері құрастырылады. Емле ережелерінің негізінде орфографиялық сөздік құрастырылады. Яғни Емле концепциясында тұжырымдалған қағидалар қазақ жазуының емле ережелерін, орфографиялық сөздік, орфографиялық анықтағыш, басқа да ортологиялық құралдар жасауда негізге алынады.

Емле концепциясының мақсаты: Латыннегізді жаңа әліпби бойынша қазақ тілінің орфографиялық нормаларын ұсынатын және тұрақтандыратын, жаңа әліпби бойынша дұрыс жазу мәдениетін қалыптастыратын ортологиялық еңбектердің ғылыми негіздері мен басты қағидаттарын айқындап беру. Базалық нормалардың қатарын анықтау.

Емле концепциясының міндеттері:

- латыннегізді әліпби бойынша кейбір әріптердің жазылу нормасын кодификациялау;
- базалық норма бойынша сөздерді бірыңғай жуан немесе жіңішке жазу;
- соған сәйкес қосышалардың жуан немесе жіңішке жазылуы;
- сөздердің еріндік емес үндестікпен жазылуы;
- қосар дыбыстардың (ху/ху, ый/ій) дара әріппен (у, и әріптерімен) таңбалануы және т.б.;

- қазақтың төл әдеби тіліндегі емлесі қиын сөздердің орфографиялану ерекшеліктерін ұсыну;

- латыннегізді әліпбиде жоқ **ц, щ, ё, я, ю** әріптерінің жазылу ережелерін негіздеу;

- бейүндес буынды кірме сөздерге қосымша жалғаудың емле ережелерін біріздендіру жолдарын көрсету;

- кірме (шетел сөздері, халықаралық терминдер) сөздерінің дұрыс жазылу ережелерін ұсыну;

- күрделі сөздердің (біріккен, кіріккен, тіркесті сөздер, қос сөздер) орфографиясын кодификациялаудың тетіктерін көрсету;

- бас әріппен жазылатын сөздердің орфографиясын тұжырымдау.

Әліпби ауыстыру жазу-сызуға түбегейлі реформа жасау болып есептеледі. Ал жалпыхалықтық сипаттағы мұндай бетбұрыс қоғам мүшелерін бейжай қалдырмайтын мәдени-әлеуметтік күрмеуі қиын мәселе болғандықтан, әліпби таңдау мен саралауда селективті үрдіс басым сипат алып, қоғамдық санада екіұдайлық күшейе түседі: қолдау да, күмәндану да, қарсылық та болады. Кемшіліктің тасасында артықшылық, артықшылықтың тасасында кемшілік көрінбей жатады. Көшер-көшпестен бұрын қолданыстағы әліпбидің артықшылығы мен кемшілігіне жұртшылық назар аудармай қоймайды. «Көшсек пе, көшпесек пе?» деген сұрау толас тауып, жұртшылық латын әліпбиіне көшуге тоқталды. Ендігі жерде жазу-сызудың ұлттық сипатын сақтауда әлемдік тәжірибеде жиі кездесетін детерминатив нұсқаларының (*диакритикалық, диграфтық, апострофтық, ақут тәрізділердің*) бірін таңдау әліпби объектісінің өзекті мәселесіне айналды.

Қазіргі жаһандану заманында қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын «уақыт бюджеті» барған сайын шектеулі болып барады. Содан болар, өмірдің қай қырында болмасын, ұтқырлық (мобильность), жылдамдық, ықшамдылық, жинақылық, икемділік ерекше мән алып отыр. Бұндай талаптар, әрине, бұрыннан да бар, бірақ олар кезінде жай ғана қатардағы талаптардың бірі болды. Қазіргідей өткір мән ала қоймаған еді. Қоғам ендігі жерде, өмірдің қай саласында болмасын, цифрландыру мен IT технологиясы заманында шұбаландылықтан тез арылып, ықшамдылыққа, жинақылыққа бет бұрып, жинақы, жылдам, ықшам, икемді болудың ресурстарын іздей бастады. Осы тұрғыдан қарағанда, 42 әріптен құралған әліпбидің бірден көзге ұрып тұратыны – шұбалаңқылығы. Бұрын 30 әріптің айналасындағы әліпбимен де күнелткен қазақ жазуына ендігі тұста қысқартып, ықшам, жинақы сипат беру қажеттілігі туып отыр. Осы талапқа орай қоғамы жұртшылық компьютерлік технологияға икемді 32 әріптен тұратын латын әліпбиінің *ноқатты* (ақут) түріне тоқталды.

Қазіргі қазақ қоғамындағы латынға бетбұрыстың ұлттық рухты жаңғыртумен байланысты себептері бар. Жұртшылыққа белгілі, кирилше әліпби халықты еріктен тыс күштеумен әміршілдік жолмен сырттан таңылды. Ұлтты орыстандыру мақсатын көздеген бұл саяси-идеологиялық әрекет казактың жазу-сызуын кирилше әліпбиге көшіруден басталды. Ал XX ғасырдың 30-жылдардағы латын әліпбиі кирилшеге көшірудің «көпірі» болды. Сөйтіп, халық өзінің жиған-терген араб әліпбиіндегі жазба мұраларымен байланысты руханилықтан қол үзіп қалды. Осылайша тарихи сананың түкпірінен орын тепкен әліпби жөніндегі түйткілді жайт тәуелсіздікпен, ұлттық рухтың қайта жаңғыруымен байланысты қоғамдық ойға қозғау салды. Бұл айтылғандар, тұжыра келгенде, латынға бетбұрыстың негізгі себептерінің бірі болды. Қайсыбіріміздің ойлағанымыздай, кирилдегі 42 әріпті 32 етіп, жамап-жасқап, үйренген дағдымен жүре беруге де болар еді, бірақ санада қалған түйткілден арылмай, рухани түлеу болмайтыны белгілі.

Бұдан кейінгі бір айтарлықтай себеп – жаһандану үрдісіне байланысты латын әліпбиі жарты әлемнің жазу-сызуына негіз болған әліпбиге айналды және ақпараттық жаңа технологияға сай, ең икемді, ақпараттық алыс-беріске ықшам әрі қолайлы екенін танытты. Осы айтылғандар латын әліпбиіне көшуге себеп болған жайттардың тілден тысқары, яғни тілдік емес жағы, сонымен қатар әліпбиді қалай да реформалауға қоғамды мәжбүр етіп отырған оның тілдік жағы. Әліпби ауыстыру – жай ғана хәріп (шрифт) ауыстыру емес, қазақ жазу-сызуы өткен кезеңдерде де 29-32 әріптен тұратын әліпбиді де пайдаланған, бірақ ұлттық сипатынан айырылмаған еді. Жұртшылыққа мәлім, қазіргі кирилшедегі әліпби әріптерінің үштен бірі орыс тілінен енген сөздерді бұлжытпастан, орыс орфографиясының ауанымен таңбалауға мәжбүрледі. Сөйтіп, жазба тіліміз ұлттық сипатынан айырылған жартыкеш жазу болды.

Осының салдарынан мәдени қарым-қатынаспен байланысты өзге тілдерден енген атаулар мен сөздерді мағыналық-дыбыстық жақтан игерудің ана тіліміздегі *тілдік механизмі* жұмыс істемей қалды. Дегенмен, өткенге салауат. І.Кенесбаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балақаев және олармен қанаттаса шыққан Р.Сыздық сынды аса көрнекті тілтанушы ғалымдарымыз Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми негізін қалап кеткен қазақ жазуының ұлттық сипатын сақтауға, әліпби түзу мен емле ережелерінің нормалануы мен қалыптасуы аясында оң шешімдер тауып, жазба тілдің графика-орфографиялық жүйесін оңтайландыруға, емле ережелерін жасауға ерекше күш салды. Өткеннен алатын тағылым да, тәжірибе де жоқ емес.

Емле ережелерінде басшылыққа алатын ғылыми принциптер Ұлттық жазу-сызу мәдениетінің жоғары деңгейде болуы оның әліпби жүйесімен, негізгі орфографиялық ережелерімен және осы ережелерді басшылыққа ала отырып жасалатын орфографиялық лексикографияның (орфографиялық, орфоэтиялық сөздіктердің) түзілуіне, сонымен қатар орфографиялық құралдардың (орфографиялық анықтағыштар, біріккен сөздердің емлесі, жалқы есімдердің емлесі т.б.) ойдағыдай жасалуымен байланысты. Жазу мәдениетінің жақсара түсуін алдымен негізгі орфографиялық ереженің ұстанатын басты ғылыми принциптері айқындайды. Ал орфографиялық негізгі ереже өз бастауын әліпбиден алады. Әліпбидің ойдағыдай екені/емесі сөздің орфографиялануынан байқалады.

Сондықтан орфографиялық ережеде басшылыққа алынатын негізгі принципті айқындап алу керек. Өйткені осы кезге дейін бұл мәселенің басы ашылмай, бірде *морфологиялық*, бірде *фонетикалық*, бірде *аралас-құралас принцип* делініп келді. Соңғы кезеңдерде *фонематикалық принцип* деп атала бастады. Негізгі орфографиялық принципті айқындап, соған сай ереже түзуде, инструмент ретінде мына схеманы ұсынамыз.

Алдымен халық тілінің **дыбыстық қорындағы** мағына ажырататын тоғыз дауысты және он тоғыз дауыссыз дыбыстың инварианттарын негізге аламыз:

а (а), á (ә), е (е), о (о), ó (ө), у (у), і (і), u (ұ), ú (ү);

б (б), g (г), ğ (ғ), d (д), j (ж), z (з), ı (й), k (к), q (қ), l (л), m (м), n (н), ń (ң), p (п), r (р), s (с), t (т), ý (у), sh (ш).

Бұларға коса ескі жазба тіл арқылы жазылымда орныққан *f (ф), h (һ, х)* дыбыстарын білдіретін әріптер бар.

Аталмыш инварианттар мағына ажырататын қызметіне орай, фонологияда *фонема*, жазуда *графема* деп аталады. Синтагматикалық қатарға түскенде, әрбір инварианттың 1) негізгі реңкі, 2) түрі және 3) түрленімі болады.

Ай десек, **а** негізгі реңкі, ал *жай, шай* десек «ә» түрінде өзгеше жіңішке реңк алады да, *ән* дегендегі **ә**-мен реңктес сипатта болады. Өйткені **а**-ның бұл реңкі «ж», «и» мен «й»-ға тәуелді. Бірақ қосымшалар жуан болып, *жайлау, шайқа* түрінде қосылатындықтан және мағынаға әсер етпейтіндіктен, аталмыш реңк жазылымда ескерілмейді. Ал айтылымда инварианттың бұл реңкі (түрі) аса маңызды. Бұлай деп отырған себебіміз, жазылым мен айтылымның тепе-тең түсе бермейтін ерекшеліктері бар, сондықтан жазба сөзді ауызша кодқа, ал ауызша сөзді жазба кодқа салудың жүйесі басқа.

Инварианттар түрленімінің кейбір типтері **парадигмадағы дыбыстық бірліктерді қайталайды**. Мысалы, *ұшса* дегендегі *с* айтылымда

парадигмадағы *ш*-ға сәйкес келеді. Өйткені сөз ішінде *ш* мен *с* синтагмалық бір қатарда тұра алмайды. Орфоэпиялық сөздікте *ұшша* түрінде берілетіні сондықтан. Синтагмада *с*-ның *ш*-ға бейімделуі ұлттық тілдің орфоэпиялық қалыптанған нормасы. Бірақ мағынаға әсері болмағандықтан, жазу жүйесінде еленбей, «сыртта» қалып қояды.

Инварианттар түрленімінің тағы бір ерекше типі бар. **Инварианттар парадигмасында мүлде ұшыраспай, ал синтагматикада ерекше түрленімге жататын дыбыстық реңктер кездеседі.** Мысалы, *айтса* дегендегі *с*-мен *сана* дегендегі *с* тепе-тең емес. *Сана* дегендегі *с* парадигмадағы инварианттың негізгі реңкі болса, синтагматикада *айтса* дегендегі *с*-ның дыбыстық мәні, парадигмада мүлде жоқ *ц*-ға жуықтайды: *айм[ц]* / *а*. Инвариант реңкінің дыбыстық қордағы бұл типі *с*-ның *т*-мен қатарласа, *м*-дан кейін тұруымен ғана байланысты. Айтылымда аса маңызды, бірақ жазылымда ескерілмейді.

Тұжыра айтқанда, 19 дауыссыз бен 9 дауысты инварианттардың жазылымда негізгі реңктері бойынша орфографияланатыны, ал қосымша реңктердің ескерілмейтіні қазақ жазуының фонематикалық ерекшелігін танытады. Осы ерекшелікке сәйкес, орфографиямыздың негізгі принципі **фонематикалық принцип** болып саналады.

Графемалар ортологиясы. Дыбыстық жазудың типологиясында ұлттық тілдің дыбыстық ерекшеліктерін беруге сәйкес графикада детерминатив белгілерді (*апостроф, диграф, триграф, умляут, акут* т.б.) қолданатын нұсқалары бар. Флективті тілдерде, негізінен, диграфтық, триграфтық, апострофтық тәрізді графикалық белгілерді қолдану олардың типологиялық табиғатына жақын, әрі қолайлы, өйткені сөзжасамдық, сөзтүрленімдік, сөзжалғамдық мағыналық бірліктер түбір сөздің ішкі құрылымында жүзеге асады. Ал қазақ тілінде, сондай-ақ өзге де түркі тілдерінде, бұндай мағыналық бірліктер *түбір+туынды түбір+сөз түрленім+сөзжалғам* болып, жалғамалы жолмен жүзеге асатындықтан, апостроф, диграфқа қарағанда **акут** белгісіне негізделген әліпбидің тиімді екені байқалады.

Байырғы қазақ тілінде, өзге де түркі тілдеріндегідей, сегіз жұп дауысты дыбыс болды: **а – ä, о – ö; ү – ұ, ы – і.** Бұл ерекшелікті зерттеушілердің «куб» моделінен байқауға болады. Қазақ тілінде бірінші реттегі ä-нің қысаңдауы (ä > е) бұл жұптық қатынастың өзгеріп, тоғыз дауыстыдан құралған а-ә; е;

о – ö; ү – ұ; ы – і жүйесінің қалыптасуына себеп болды. Сөйтіп, халық тілінің вокализм жүйесінде жартылай ашық [ʰе] дауыстысы пайда болды. Ал ä-нің бастапқы орнын халық тілінің дыбыстық қорындағы пайда болған жіңішке ашық дауысты басты. Мысалы, *аға+еке* > *әке*; *ажа+еке*

> *әже*; *ана+еке* > *әнке* т.б. Осы қатар араб мәдениетінің ықпалы әсерінен *хәрп* – *әріп*, *хауа* – *әуе*, *әдет*, *әдебиет*, *әдеп* т.б. мәдени-әлеуметтік атаулардың енуіне байланысты толығы түсіп, екінші реттегі [ә]-нің вокализм жүйесіндегі орнын бекемдей түсті. Бұны айтып отырған себебіміз – араб тілінен енген едәуір сөздің дыбыстық ерекшеліктері халық тілінің дыбыстық қорындағы жуан дауыссыздардың, мысалы, [қ]-ның көмейге таяу айтылатын фонетикалық матрицада бар, бірақ фонологиялық қызметі жоқ жаңа бір вариацияларының пайда болуына әсер етті. Тілдің дыбыстық қорындағы бірліктердің әлеуеттік мүмкіндіктерін кеңейтті. Оларды орфографияда жүйелі, бірізді пайдалануға, жол ашу тиімді болмақ. Мысалы, *хазірет*, *хикмет*, *хакім*, *Хұт* (жұлдыз), *хұсни*, *хұснихат* т.б.

Қосар [үу], [үү], [ый], [ий] дыбыс тіркестерінің орфограммасы.

Жазылымда бір әріппен у және и түрінде таңбаланатын дауысты-дауыссыздардың тіркесі «қысқа дауыстылар», «шолақ дауыстылар», «тел әріптер», «жарты дауыстылар» деп әрқилы аталып келгені белгілі.

Кезінде А. Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі [ы], [ү] қысқа естілетін дыбыстар, ал [й], [у] дыбыстарын жарты дауысты деп, олардың жазылуын *азу*, *қару*, *жабу*; *қиын*, *киім* т.б. деп көрсеткен. Ғалымның бұл ережесі қазақ жазуының базасындағы құндылықтардың бірі ретінде танылып, кирилше жазу орфографиясында (1957) бұл үлгі қайта жаңғырды. 1957 ж. ережеге дейін бірде *қыйын*, бірде *қиын*, бірде *жабу*, бірде *жабуу* болып, әрі-сәрі жазылып жүрген сөздер *қиын*, *киім*, *жабу*, *азу* делініп бір ізге түсіріліп, өз шешімін тапқаны мәлім.

Қазақ тіліндегі [у] дыбысы дауыстылардан соң жалаң [у] болып, айтылымда [тау], [дәу] түрінде дыбысталады, жазылымы да солай. Ал дауыссыздан соң келсе, [үу], [үү] түрінде [түү], [түзуу] болып айтылады, *түу* деп жазылса да, *ту* деп жазылса да әртүрлі оқылмайды, айтылымдарында айырма жоқ. Сондықтан кезінде А.Байтұрсынұлының төте жазуындағы бұл үлгі (1912 ж.) кирилше әліпбиде тиянақ тауып, дәстүрге айналды.

Өйткені қосарлап таңбаланса да, даралап таңбаланса да айтылымында, А.Байтұрсынұлы атап көрсеткендей, еш айырма жоқ. Екіншіден, жазу-сызуға қойылатын жинақылық, ықшамдылық талабына сай келетіндіктен, аталмыш дыбыс тіркестерінің дара түрде таңбалануы дәстүрге айналды. Ендігі жерде қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуімен байланысты шұбалаңқылыққа ұрынбау үшін А.Байтұрсынұлы көрсетіп берген үлгіге артықшылық беру қажет дейтін дәстүрлі пікір бар.

Сондай-ақ жазудағы аталмыш дәстүрлі норманы қайта қарау керек, дыбыстар, морфемалардың буын жігі әріп тасасында бүркеленбей жазылуға тиіс дейтін де пікір жоқ емес. Мысалы, *қыйын*, *жабуу*, *кйім*, т.б.

Дәстүрлі бірінші пікір бойынша *ұйыту*, *киіну*, *тарихи*, *кейіту* тәрізді т.б. сөздер латын әліпбиімен төмендегіше орфографияланады:

<i>uiytú</i> (5 таңба)	<i>saiasi</i> (6 таңба)	
<i>kiinú</i> (5 таңба)	<i>iaki</i> (4 таңба)	
<i>tarihi</i> (6 таңба)	<i>iagñi</i> (5 таңба)	<i>ikemdelú</i> (8 таңба)
<i>keiitú</i> (6 таңба)	<i>ýlanúy</i> (6 таңба)	

Ал екінші пікір бойынша бұл типтес сөздер латын әліпбиінде қосар әріппен төмендегіше орфографияланады:

<i>uiytuú</i> (6 таңба)	<i>saiasyi</i> (7 таңба)	
<i>kiiniúy</i> (7 таңба)	<i>iákii</i> (6 таңба)	
<i>taryihui</i> (8 таңба)	<i>yiağñui</i> (7 таңба)	<i>ikemdeliúy</i> (10 таңба)
<i>keiitiúy</i> (7 таңба)	<i>uýlaniúy</i> (8 таңба)	

Сондықтан екі тел дыбысты бір әріппен *жиын*, *суар* деп орфографиялауды дәстүрлі норма бойынша теріске шығарумен келісе қоюға болмайды. Ерін қатысы жағынан [уу], сондай-ақ езу қатысы жағынан [ый, ий] түрінде бір-бірімен кірігіп кеткен тел дыбыстарды (қосар дыбыстарды) бір әріппен орфографиялау орынды деп танылады. Қосар дыбыстарды бұлайша орфографиялаудың тағы бір өзіндік артықшылығы – сөздегі әріп санының азды-көпті ықшамдалуына мүмкіндік береді.

Бұлайша бір-бірімен артикуляциялық, үн мен дауыс қатысы жағынан контаминацияланған екі дыбысты жазылымда бір әріппен берудің тиімді жағы бар. Бұндай үлгі интертерминдердің де, төлтума атаулардың да орфографиялануын біріздендіреді. Мысалы: а) төлтума атаулар: *tú*, *táy*, *dáy*, *tay*. ә) интертерминдер: *universitet*, *instityt*, *ýran*, *últra*.

Түптеп келгенде, *и* де, *й* де бір ғана үнді дауыссыздың дыбыстық мағынасын білдіреді. Қазақ тілінің дыбыстық қорында мағыналық бірліктерді ажырататын негізгі дыбыстардың құрамында бір ғана еріндік емес *и* бар. Қысқа [й] және [и] дейтін екі түрлі дыбыс жоқ. *Ай* деп жазылса да, *ai* деп жазылса да оқылуы - [аи]. Мысалы, *Айман*, *Иса* деген сөздер латын графикасы бойынша бір ғана «и» әрпімен *Aiman*, *Isa* болып жазылады. Орыс тілінің орфографиясының ыркымен *магний*, *кальций*, *йога*, *йод*, *йота* деп жазылған халықаралық терминдер ендігі жерде латын әліпбиі бойынша *magñi*, *kalsi*, *ioga*, *iod*, *iota* болып таңбаланады.

Тек шетгiлдiк қана емес, *кию, кую, ою, кею, қою; сия, жая, қия, оя, жоя, тұшы, ащы, кеше* сияқты қазақ тiлiнiң төл сөздерiнiң жазылуында да қолданылыпқан [йүү], [йүү], [йа], [шш] сияқты бiрнеше дыбысты бiр әрiппен берудiң графемасы ретiнде жұмсалған **ю, я, щ** әрiптерi *kiú, kíú, oiú, keú, qoiú; sia, jaja, qia, oia, joia, tushshy, ashshy, keshshe* түрiнде орфографияланады.

Нақтырақ айтсақ, сөз соңында және ортасында *иу*-мен берiлетiн сөздерде **ю** (йу) орнына *у* жазылады. Себебi екi **и** (i) қатарлас келетiндiктен, екi **и** -дiң бiреуi ғана жазылады. Мысалы, *кию* - *kiú* (*киу*), *кию* - *qíú* (*қиу*), *иу-иу* (*иу*). Қалған жағдайда және бiрбуынды сөздерде **ю** орнына **йу** жазылады. Мысалы, *ою* - *oiú* - *oiú* (*о-йу*), *аю* - *aiú* - *aiú* (*а-йу*).

Я әрпiнiң жазылуы. Жаңа әлiпбиде бұл әрiп жоқ. Сондықтан кирилше жазудағы **я**-ның орнына латыннегiздi әлiпбиде кейде *ia* әрiп тiркесi жазылады, кейде *a* жазылады. Сөз басында кездесетiн *Ясауи, япыр-ау, яғни, ядро, яһуди*, т.б. сөздерде *ia* -мен таңбаланады. Жаңа әлiпбиде **и** мен **й** дыбысына бiр ғана **i** әрiптiк таңбасы берiлгендiктен және өзiнен кейiн **a** жалғасатын болғандықтан, оны дауыссыз **й** дыбысы деп танымыз, соған орай тасымалға бөлемiз. Мысалы, *iasaúi* - **Ia** -**sa** -**úi**, *iaǵni* - **iaǵ** - **ni**.

Сөз ортасында және сөз соңында *зияткер, қиямет, алдияр* сияқты сөздерде **и** (**i**) соңынан **я** (**ia**) жазылғанда екi «**i**» қатар келедi. Сондықтан бiр **i** (**и**) түсiрiлiп жазылуы тиiс. Мысалы, *ziatker* (зиаткер), *qiamet* (қиамет), *aldiar* (алдиар) деп жазылады. Демек, бұрынғы **я** орнында **a** жазылады.

Сөз соңында кездесетiн **я**-ға байланысты емле де нақ осындай болуы тиiс. Мысалы, *мия* -**mia** (**миа**), *автономия* - *avtonomia* (**автономиа**), *биология* - *biologia* (**биологиа**), *химия* - *himia* (**химиа**), *Әсия* - *Asia* (**Әсиа**).

Шетел сөздерiнiң орфографиялануы. Кирилл әлiпбиi орыс тiлi үшiн, оның дыбыстық құрылымына, грамматикалық ерекшелiктерiне адекватты ең озық фонологиялық әлiпби болды. Оның ең негiзгi дейтiндей басты жетiстiгi, бiрiншiден, мағыналық бiрлiктердi ажырататын 42 дыбыс (фонема), 32 әрiппен берiлдi; ал дыбыстық бiрiлiктердiң санынан әрiптiң саны кем түсiп жататын болса, ондай әлiпби жазу теориясында жақсы әлiпбилер санатына жатады. Жазу теориясында әлiпбидi бағалаудың бiр өлшеми осы. Екiншiден, орыс тiлiндегi дауыстылардың дауыссыз дыбыстардың билiгiнде болу заңдылығы графика, орфографиясында мықтап ескерiлген.

Үшiншiден, екi-үш дыбысты (фонеманы) бiр әрiпке телiп беруi және әлiпби құрамында дыбысталмайтын *өлі әрiптердiң* (**ь, ъ**) функциясының ерекше болуы орыс тiлi графикасы мен орфографиясы үшiн аса маңызды болды.

Алайда қазақ тілі үшін кирилл әліпбиіндегі *әлі әріп* (ь, ъ), сондай-ақ екі-үш дыбысқа *ортақ теліме әріптердің* (ю, я) және *ц, ц, ё, э*-лардың ұлттық тіліміз үшін графемалық жүктемесі болған жоқ. Бұлар орыс тілінен енген сөздерді орыс тілінің орфографиясы бойынша жазу үшін қолданылды. Сөйтіп, кирилше қазақ әліпбиі гетрогенді сипатта, соған сәйкес қазақ тілінің орфографиясы қосамжар орфографияға айналды. Орфографиялық негізгі ереженің жартысына жуығы орыс тілі сөздерінің жазылуына қатысты болды.

Қазіргі кезде орфографиялануы қиын шетелдік терминдердің қатары жылдан-жылға көбейіп келеді. Әліпби ауыстырумен байланысты жа- зу- сызуға ұлттық сипат беру қауырт көтеріле бастағаны мәлім.

Ю әріпінің жазылуы. Жаңа әліпбиде бұл әріп жоқ. Дегенмен, осы әріппен таңбаланған сөздер өте көп. Ю латыннегізді әліпбиде *у́*-мен немесе *у́*-мен таңбаланады.

Орыс тіліндегі жіңішке дауыссыз фонемадан кейін *ю*-мен келетін сөздерде *у́* жазылады. Мысалы: *параши́юм* – *parashýt*, *абсолю́т* – *absolýt*, *но́люс* – *róly's*, *глюкоза* – *gilýkoza*, *люкс* – *lyks*, *дебу́м* – *debýt*, *салу́т* – *sályt*, *валю́та* – *vályta*, *бюджéт* – *býdjet*, *бюрократия* – *býrokratia*, *продюсе́р* – *prodýser*, *сю́жет* – *sýjet*, *бюлле́тъ* – *býleten*.

Орыс орфографиясы бойынша сөз басындағы **ю** әрпімен жазылып келген *Ю́питер*, *юра* тәрізді терминдер латын әліпбиі негізінде *Júpiter*, *yúra* түрінде жазылады.

Сондай-ақ **ь** белгісінен кейін келетін *ю*-дың орнына *у́* жазылады. Мысалы: *компью́тер* – *kompiýter*, *Кьюри* – *kiýri*.

Ё әріпінің жазылуы. Кирилше қазақ әліпбиіндегі графемалық мәні жоқ, басы артық әріптердің қатарына жататын **ё** әрпі ұшырасатын *дири́жёр*, *манёвр*, *режиссё́р*, *дублё́р* т.б. тәрізді орыс орфографиясына бейімделген интертерминдер ендігі жерде латын әліпбиі бойынша *dirijor*, *manevr*, *rejissor*, *dýbler* түрінде таңбаланады. Яғни кейбір сөздерде **ё** орнына **о** немесе **е** жазылады. Оның емлелік ережелері анықтағышта нақтыланады.

Э әріпінің жазылуы. Кирилше әліпбидегі басы артық әріптердің қатарына **э** әрпі жатады. Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де [**э**] мен [**е**] дыбыстық мағынасы бірдей, сондықтан *аэрола́н*, *геоэкология́*, *электр* сөздері латыннегізді әліпби бойынша *aeroalań*, *geoekologia*, *elektr* түрінде орфографияланады.

Щ әріпінің жазылуы. *Ащы*, *тұщы* дегендегі қатар келген [**шш**] дыбысын білдіретін **щ** әрпі латын әліпбиі бойынша **shsh**[*ashshy*], [*tushshy*], [*keshshe*] түрінде жазылады.

Сөз ортасында және сөз соңында келгенде **щ** әрпі айтылымда қазақ тіліндегі **ш** дыбысынан еш айырмасы жоқ. Сондықтан *учи́лище*, *плащ*,

уци, прапорицук сияқты сөздер жазылымда қазақша айтылымына сәйкес *úchulishe, plash, shi, praporshik* түрінде таңбаланады.

Ц әрпінің жазылуы. Орыс әліпбиіндегі **ц** әрпі шеттілдік сөздерді өз тілінің заңдылықтарына бейімдеу үшін алынған. Ал қазақ тілінің бірде-бір төл тума сөзі **ц** әрпімен жазылмайтыны белгілі. Яғни графемалық қызметі орыс тіліндегі шеттілдік терминдер қалай жазылса, қазақ әліпбиіндегі **ц** әрпі солай жазу үшін қолданылады. Ендігі жерде сөз басында **ц** әрпі келетін терминдер **с** әрпі арқылы жазылуға тиіс. Мысалы: *siff, seitnot, sýnamı, sellofan*. Ал сөз ортасы мен аяғында келетін **ц** әрпі латыннегізді әліпби бойынша **ts** түрінде жазылмақ. Мысалы: *medıtsına, vitse, konstıtytsia, abzats, kvarts*.

Бұл тұста *медицина, вıсе, констıtусıя, абзас, кварс, асетон* деп, «бір ғана типке жататын дыбысты екі түрлі позициялық графемамен белгілемей, бір ғана орфограммамен жазу тиімді» дейтін де пікір бар. Оның емлесі ережелері анықтағышта нақтыланады.

Ч әрпінің жазылуы. Орыс әліпбиіндегі **ч** әрпімен келетін *Сочи, Чехов, Чикаго* атаулары *Sochi, Chehov, Chikago* түрінде орфографияланады.

Х және һ әрпінің жазылуы. Жаңа әліпби бойынша **х** мен **һ** қызметін бір ғана әріп **һ** атқарады. Сондықтан **х** және **һ** дыбыстарының орнына **һ** жазылады. Мысалы, *hat, jahan, horeograf, habar, gayhar, qaharman*.

-ль дыбыстар тіркесі бар шетел сөздерінің орфографиясы. Шет тілінен енген *альт, альтернация* т.б. терминдердің дыбыстық құрамындағы **-ль** тәрізді жіңішке дауыссыздармен келеді. Қазақ тілі дауыссыздарының жуан/жіңішке инварианттары жоқ. Айтылымда дауыссыздардың жуан/жіңішкелігі дауыстылардың жуан/жіңішкелігіне байланысты. *Альт, альтернация, альфа, альтиметр, факультет, фольклор, вальс, ансамбль* тәрізді едәуір терминдік атауларда дауыссыз дыбыстардың жіңішкелік тұрпатын дауыстының билігімен жазу тиімді болып табылады. Мысалы: *ált, áltternatsıa, álfa, áltimetr, fákýltet, fólklor, váls, ánsambl* т.б. Өйткені, А.Байтұрсынұлы айтқандай, дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі дауыстылардың билігінде болады.

Ь белгісімен жазылған сөздердің емлесі жеке қарастырылады. Себебі **ь** белгісі әрдайым түсіріліп жазылмайды, кейде орнына қосымша и немесе е дыбыстарының қажеттілігі байқалады. Мысалы, *барьер - barier (barer emes), интерьер - interier (interer emes), рельеф - relief (relef emes), пьеса - piesa (pesa emes), курьер - kýrier (kýrer emes)*.

Бильярд, коньяк, итальян, фортепьяно сияқты сөздерде «**ь**» белгісінен кейінгі **я** латыннегізді әліпбиде *ia* әріп тіркесімен таңбаланады. Мысалы, *билиард - biliard, италиан - italian, фортепиано - fortepiano*.

Ст дауыссыздарының сөз аяғында келуі қазақ тілінің дыбыстық заңымен үйлесе қоймайтыны белгілі. Мысалы, *анархист, социалист, журналист, коммунист, формалист, манифест* т.б. қоғамдық-саяси, ғылыми терминдер идеологиялық қысым бойынша орыс тілінің емле ережесімен жасалды. Бірақ қосымша жалғанғанда *анархиске, социалиске, журналиске, коммуниске, формалиске, манифеске* делініп, қазақ тіліне біршама икемделеді. Дегенмен бұндай терминдерді *anarhis, sosialis, jýrnalis, kommýnis, formalis, manifes, ensiklopedis, programmis, separatis*, *everes* деп, тіл заңдылығына толық икемдеп жазу тиімді болмақ.

лл, сс, мм дыбыстар тіркесіне біткен сөздердің бір сыңары түсіріліп жазылады. Сонымен қатар, *класс, металл, прогресс, грамм, берил, масс-медиа, конгресс-холл, пресс-релиз* т.б. атаулардың да орфографиялануын ережеде қайта қарау керектігі – сөз аяғының «геминант» дыбыстарға аяқталуы қазақ тілінің дыбыстық заңымен сәйкеспейтіндіктен, болашақ ережеде бұндай терминдер *клас - klas, метал - metal, прогрес - progres, грам - gram, берил - beril, мас-медиа - mas-media, конгрес-хол - kongres-hol, прес-релиз - pres-reliz* түрінде орфографиялануы қажет, өйткені сөздің жазылуын «қызметсіз» тұрған басы артық әріптерден арылтуды орынды деп есептейміз.

Сөз аяғында [б] [г] дыбыстары қолданылмайды, сондықтан *штаб, клуб, педагог, демагог* т.б. атауларды *штан, клуп, педагок, демагок* деп орфографиялау қажет деген пікір орынды болып саналмайды. Дәстүр бойынша бұл типтес сөздер қосымшалармен түрленгенде: *штабы, клубы, педагоги, демагоги* т.б. түрінде жазылады.

Сонымен бірге, жарнамаларда, ресми қолданыстарда цитаталық принцип бойынша жазылатын шетелдік брендтердің атаулары (*то-йота, нокиа, айфон, самсунг* т.б.) ортологиялық құралдар (сөздіктер, анықтағыштар) арқылы реттелуі керек. Сол сияқты, коммуникативтік қажеттіліктен туындаған *уик-энд, сэкондхэнд, респект, инстаграм, фейсбук, лайк, гугл, блогер, гаджет, веб-сайт, пиар, хостел, френд, шопинг*, сондай-ақ жеміс-жидек, тағам атаулары – *фаст-фуд, фишбургер, мангостин, маракуйя, артишок, питахоя, папайя*), *PhD докторант, VIP-зал, онлайн, офлайн, веб-сайт - Web-sait, PR (пиар)* т.б. сөздердің жазылу нормасы да ортологиялық құралдар арқылы реттеліп отыруға тиіс.

Күрделі сөздердің орфографиясы. Бөлек және бірге жазылатын сөздер қазақ орфографиясындағы аса күрделі мәселелердің бірі болып отыр. Әуелден қалыптасқан дәстүр бойынша жеке түрде айтылатын, қолданылатын сөздер босаралықпен бөлек жазылады. Лексикографиялық еңбектердегі реестрлік қатар түзетін лексикалық бірліктер, яғни түбір, туынды түбірлер бөлек жазылатын сөздердің ерекше тобына жатады.

Жазылымда босаралықпен жазылатын сөздерге шылаулар жатады. Сондай-ақ тұрақты сөз тіркестерінің әр сыңары босаралықпен таңбаланады. Бұл дәстүр нормаға айналып, жазу тәжірибесінде тұрақтана түсті. Алайда сөздердің бірге не бөлек тұлғалануы бірте-бірте өз шешімін тауып келеді. Жазу тәжірибесінде сөздерді бірге жазу үрдісі күшейе түсті. Бұл үрдістің орфограммасының реттелуі белгілі модель арқылы жүзеге асқаны айқындалып отыр.

Атаулық мән алған және жұрнақ жалғану арқылы бір ұғымды білдіретін сөзге айналған тұрақты тіркестердің бірге жазылуы тұрақталды: *ақкөңіл, ақкөңілді, ақкөңілділік; ержүрек, ержүректік; басбұзар, басбұзарлық; безбұйрек, безбұйректік; ақпейіл, ақпейілділік; аққұлақ, аққұлақтану* т.б.; *бас қатыру – басқатырушылық; тізе қосу – тізеқосушылық; көре алмау – көреалмаушылық* т.б.

-лық/-лік, -шылық/-шілік, -лы/-лі жұрнақтары арқылы бірге жазылатын сөздердің қатары молайды: *бұғышаруашылық, малишаруашылық; жантүршігерлік, жатжерлік, адамсүйгіштік; ашатұяқты, сүтқоректі, көпшілікқолды, ауырдаулетті* т.б.

Сонымен қатар, *отқасалар, есікашар, бақанаттар, атқамінер, тұсаукесер* т.б. сөздер белгілі модель бойынша жүзеге асырылып келеді. Бұлар әуелдегі өзінің *отқа салу, есік ашу, тұсау кесу* деген денотаттық семантикасынан коннотативтік семантикаға көшу арқылы біріккен сөздердің типіне жатады. *Көңілшай, келіншай, шүкіршай, кеңесшай* дегендер де біріккен сөздердің осы аталған типін құрайды.

Бірге жазылатын сөздердің аталмыш типтері ережеде тиісінше қамтылмақ.

Ережеде бөлек жазылатын тіркесті атаулар, тіркесті терминдердің әр сыңары екпінмен айтылатындықтан, дәстүр бойынша бөлек жазылады.

Компоненттері грамматикалық, қатынаста, яғни анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста айтылатындықтан, сөз тіркестерінің сыңарлары қалыптасқан дәстүрге сай бөлек жазылады: *ақ үй, боз үй, қара үй, ағаш үй* т.б., бірақ осыларға тұрпат межесі ұқсас, ал мазмұн межесі әр басқа *ақүй аманат, ақмал, аққоянның жұты, іріқара* тәрізді атаулар бірге жазылады.

Әдетте тілдік бірліктерді мүшелеудің **құрылымдық принципі** бар да, **функционалдық принципі** бар. Құрылымдық принцип бойынша тілдік бірліктер фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлемге мүшеленеді. Ал функционалдық принцип бойынша номинативтік, конструктивтік, коммуникативтік деп үш топқа мүшеленеді. Мысалы құрылымдық принцип бойынша бұрынғы орфографиялық сөздік (1963 ж.) *бозторғай* «боз»

және «торғай» деген екі сөзге бөлінеді. *Боз* өз алдына, *торғай* өз алдына дербес сөз деп танылады. Себебі *боз* сөзі *боз шүберек*, *боз ат*, *боз үй* тәрізді басқа да тіркестердің құрамында ұшырасады делінді. Ал функционалдық принцип бойынша *бозторғай* бір ғана мағынаны білдіреді, ақиқат дүниедегі бір ғана заттың атауы болады, сөйлемнің бір ғана мүшесі болып жұмсалады т.б. Сондықтан номинативтік бірлікке жатады.

Алайда қай мәтінде болмасын қандай да артикуляцияланған сөз ағымында кездеспесін, бір-бірінен жұбын жазбай тұратын, бір екпінмен айтылатын тілдік бірліктер болады. Мысалы, *қаракөлеңке* қай мәтінде болмасын жұбын жазбай тұрады, бір екпінмен айтылып, бір мағынаны білдіреді. Егер тілдік бірліктерді дискреттілігін құрылымдық (структуралық) принципі тұрғысынан қарасақ, *қара көлеңке* екі лексемаға (*қара* және *көлеңке*) мүшеленетіні белгілі. Ал аталмыш тілдік бірліктердің дискреттілігін функционалдық принцип тұрғысынан қарасақ *қаракөлеңке* номинативтік бірлік, біріккен сөз типіне жатады.

Біріккен сөзді орфографиялауда 1963 жылғы үлкен Орфографиялық сөздіктің принципі ұстанғаны байқалады. Үлкен Орфографиялық сөздіктің одан кейінгі М.Балақаев және Р.Сыздықованың ғылыми редакциясы шыққан басылымдарында бетбұрыс өзгеріп, функционалдық принцип негізге алына бастады.

Әрине, *бозторғай*, *көкқұтан*, *боз ат*, *боз кілем*, *көк көйлек* дегендер – күрделі тілдік құрылымдар. Бірақ *бозторғай*, *көкқұтан* деген атаулар парадигмалық деңгейдегі интеграцияланған тілдік бірліктер болса, *көк көйлек*, *боз ат* дегендер синтагмалық деңгейде интеграцияланған бірліктер. Төмендегідей тіркесті түбірлер біріктіріп жазуға бейім тұрады. Олар:

- аң-құстардың, жәндіктердің т.б. биологиялық тек, түр атаулары: *ақбөкен*, *аққу*, *ақләйлек*, *қараләйлек*, *көкқұтан*, *аққұмырсқа*, *қызылқасқыр*, *сарыағаш*, *қызылағаш*, *алмаағаш*, *жидеағаш*, *қарабидай*, *ақбидай*, *ақтерек*, *көктерек*, *аққайың* т.б.;

- этнографизмдер: *қызылқұда*, *қызылбұзау*, *қызылқозы*, *бесік кертпе құда* т.б.;

- сандық мәні бар, белгілі бір заттың ең аз мөлшерін білдіретін сөздер: *бірсалым тұз*, *бірқайнатым шай*, *біркөш жер*, *үшсалар текемет* т.б.;

- антроморфтық атаулар: *шотмаңдай*, *мысықмұрт*, *қауғасақал*, *орақтұмсық*, *кебісауыз*, *салпыерін*, *салпыауыз*, *текесақал*, *құсмұрын*, *құстұмсық*, *қолаңшаи*, *бұйрабас*, *тақырбас* т.б.;

- тұрмыстық техника, құрал-жабдық атаулары: *газпеш*, *электрпеш*, *қоларба*, *электрарба*, *қолдiрмен*, *судiрмен*, *электрдiрмен*, *жүкмәшине*, *шаңсорғыш*, *еттартқыш* т.б.;

- анатомиялық атаулар: *беломыртқа, ауызомыртқа, төссүйек, жақсүйек, тоқпанжілік, асықжілік, асқазан, көктамыр, күретамыр* т.б.;
- шаруашылық, өнеркәсіп салаларындағы атаулар: *теміржол, теміржолшы, күрежол, даңғылжол, қойқора, атқора, сиырқора, бұзауқора*;
- ғылымның әр алуан саласында қолданылатын терминдер *оттегі, сутегі* т.б.;
- тұрмыстық зат атаулары: *құсжастық, құстөсек, аяққап* т.б.
- ұлттық спорт және ойын атаулары: *тоғызқұмалақ, қызқуу, орамал-тастамақ, сақинасалмақ* т.б.

Осындай, күрделі құрылымдар – форма жағынан болсын, мазмұн жағынан болсын жымдасып, біртұтас болып бірігуге бейім тұратындықтан, оларды бірге жазу жағы ескерілуге тиіс. Оны басқа тілдің фактілерімен де салыстыруға болады. Мысалы, *темір* және *жол* лексемалары қазақ тілінде бірігуге бейім тұрады, грамматикалық формасы жоқ. Ал орыс тіліндегі *железная дорога* тіркесінің тілдік табиғаты басқаша, яғни грамматикалық формасы тіркес сыңарларын біріктіруге бөгесін болып тұрады. Өйткені әр сыңардың грамматикалық формасы, екпіні бірге жазуға ырық бермейді.

Сөздердің тасымалдануы. Тасымал мен буын жігінің жазу тәртібінде сәйкес келетін және сәйкес келмейтін тұстары бар. Айталық, [**а-бай**] деп буындалғанымен, *А-бай* делініп тасымалданбайды. Себебі жолдың соңындағы [*а*] да, келесі жолға шығарылған [*- бай*] да мағыналық екіұштылық туғызады. *А, солай ма?* дегендегі [*а*] айтылымда жеке буын болғанымен, жазылымда ескерілмейді. Буын мен әріп тасымалының бір-бірімен қиылысатын тұстары бар да, бірін-бірі дәлме-дәл қайталамайтын тұстары бар. Мысалы, *емле* сөзі *е-мі-ле* түрінде буындалады, *ем-ле* деп тасымалданады. Сөздің дыбысталуы ауызша тілдің (орфоэпияның) объектісі болса, тасымал жазба тілдің (орфографияның) объектісі болып саналады. Тасымал тәртібі бұрынғы жазу дәстүрін сақтайды, кейбір тұстары анықтағыштар арқылы көрсетіледі.

Бас әріппен жазылатын сөздердің емлесі бұрынғы жазу дәстүрімен сәйкес болып келеді, ал кейбір тұстары анықтағыштар арқылы нақтыланады.

Назарға ұсынылып отырған бұл Жобада:

- қазақ орфографиясының негізгі ережелерінің ұлттық тілдің ерекшеліктері мен заңдылықтарына сәйкес болуы;
- тәжірибеде сыннан өтіп, дәстүрге айналған базалық нормалардың сақталуы;
- техникалық жақтан қазақ орфографиясының қолдануға оңтайлы, мобильді, жинақы болуы;

-
-
- халық тілінің дыбыстық қор әлеуетінің кеңірек қамтыла түсуі;
 - жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипатының сақталып, космополиттік әсірелікке ұшырамауы, т.б.

Бұл айтылғандар, түптеп келгенде, орфографиялық ережелер түзудің негізгі ұстанымдары болмақ.

Пайдаланылған әдебиет

1. *Сералин М.* Айқап. №4. 1914.
2. *Альжанов О.* Полезные книги для киргизов. – Киргизская степная газета, 1894, № 39. [Об учебниказ русского языка для казахов, о преимуществе русского алфавита].
3. *Ильминский Н.* // Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1993. – 160-175 бб.
4. *Сыздық Р.* Қазақ әдеби тілінің тарихы. XV-XIX ғасырлар». – Алматы, 1993.
5. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. 325-б.
6. *Дулатов М.* Бес том. шығ. жин. Құраст.: Ғ.Дулатова., С.Иманбаева. –Алматы: Мектеп, 2003, 2 том, 219-222 бб.
7. *Зиндер Л.Р.* Очерк общей теории письма. М.: Наука, 1987. 52-б.
8. *Кузьмина С.М.* Теория русской орфографии. М.: Наука, 1981. 3-б.
9. Әліппе айтысы. Қарағанды, 1990. Құрастырған Мәжітаева Ш. Алғы сөзін жазғандар: филол. ғылым. докт. Әбілқасымов Б. және филол. ғылым. канд. Мәжітаева Ш.
10. *Мырзабеков С.* Емлеге де ем керек. // Ана тілі, 1990. 31 мамыр, 7 маусым; Қайдаров Ә.Т. Латын әліпбиінің болашағы зор // Ана тілі, 1991. 24 қазан, 7-14 қараша; Жүнісбеков Ә. Төл жазусыз түгелдік болмас // Ана тілі, 1992. 6-13 қаңтар; Сыздықова Р. «Орысшылдықтан» кашудың да жөні бар // Ана тілі, 1992. 9-16 сәуір; Есенов Қ. Барымен базар абзал // Ана тілі, 14 мамыр.
11. *Головин Б.Н.* Введение в языкознание. М., 1977. 240-б.
12. *Зиндер Л.Р.* Общая фонетика. М., 1979. 38-б.
13. *Реформатский А.А.* Введение в языкознание. М., 1967. 211-б.
14. *Зиндер Л.Р.* Очерк общей теории письма, Л.: Наука, 1987. 67-б.
15. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. 117-б.
16. *Аралбаев Ж.* Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы: 1989. 19-б.
17. *Амиров Т.А.* Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. М., 1985. 64-б.
18. *Мырзабеков С.* Қазақ орфографиясының арнаулы курсы бойынша методикалық нұсқаулар. Алматы: Қазақ университеті, 1991. 30-б.
19. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. Жалпы редакциясын басқарғандар – филология ғылымдарының докторлары, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшелері Р.Сыздықова мен Ш.Сарыбаев. Құрастырушылар: Ғ.Әнесов пен А.Мектепов.

20. *Джунисбеков А.* Проблемы тюркском словесной просодии и сингармонизм казахского языка, - Автореф. дис...докт. филол. наук. - Алма-Ата, 1988. -51-53-бб.

21. *Сарыбаев Ш.Ш.* Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші. Алматы, 1965. I б; 1971. II б; 1977. IV б. (1982), V (1987).

22. Қазақ және әліп кіндік комитеті 1929 жылдың 2-4 июнь күндері өткізген ғылыми-орфографиялық конференцияда сөйлеген сөзі. Стенографиялық есеп. Қызылорда, 1930. 81-90 бб.

23. *Аханов К.* Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1973. 542-б.

24. *Кеңесбаев С.К., Мусабаев Г.Г., Неталиева Х.* Орфография казахского языков СССР. М.: Наука, 1973. С. 103.

25. *Жұбанов Қ.* Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы // мем. термин. ком. бюллетені. №4, 25 мамыр, 1935. 1-3 бб.

26. *Жұбанов Қ.* [Выступление на Научно-орфографической конференции] // Стенографический отчет Науч. -орфогр. конференции, созванной 2-4 июля 1929 года нуч.-метод. советом НУП и ЦК НКА. Кызыл-Орда, 1930, С. 81-90

27. *Кузьмина С.М.* Теория русской орфографии, – М., 1981. С. 10.

28. *Шерба Л.В.* Теория русского письма. Л., 1983. 19-б.

29. *Қайдаров Ә.* Латын әліпбиінің болашағы зор // Ана тілі, 24, 10, 7, 14, 11, 1991 ж.

30. *Қайдаров А.Т.* Структура односложных корней основ казахского языка. Алма-Ата: Наука, 1986.

31. *Ысқақов М.* Халық календары. Алматы, 1982. 292-б.

32. *Шербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. С.38.

33. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, 28-б.

34. *Мұсаев К.* Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографии тюркских литературных языков Советского Союза // Орфография тюркских литературных языков. М., 1973. С.27.

35. *Дмитриев Н.К.* Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч.1. С.281-285.

36. М.Әуезовтің толық жинағының Алфавитті жиілік сөздік сөз көрсеткіші (қолжазба, 1-3 кітап).

37. *Серебренников Б.А.* Вероятностное обоснования в компаративистике. М., 1974. С.116.

38. *Сыздықова Р.* Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы, 1974. 21-б.

-
-
39. *Дмитриев Н.К.* Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч.1. С.281.
40. *Потте Н.* Монгольский словарь Мукаддимат аль-адаб. М. – Л., 1938. С.233.
41. *Пальмбах А.А., Исаков Ф.Г.* Явления метатезы в тувинском и некоторых других тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Ч.1. С.295.
42. *Досқараев Ж.* Кейбір фонетикалық құбылыстар жайында // Қазақ тілі тарихи диалектологиясының мәселелері. Алматы, 1963. 5-шығуы. 141-144-бб.;
43. *Шербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977. С.83.
44. *Жұбанов Қ.* Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
45. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1963 (1972; 1978; 1988; 2001).
46. *Сыздықова Р.* Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. Алматы: Мектеп, 1959. 224 б.; Екінші басылым: Алматы, 1974. – 272 б.; Қазақ тілінің анықтағышы. Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
47. *Күдерінова Қ.* Бірге, бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы, 2005. – 138 б.
48. *Жәркешова Г.* Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі біріккен сөздер: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. Алматы, 1949.
49. *Жәркешова Г.* Біріккен сөздердің кейбір мәселелері. Қазақ ССР Ғыл. академиясының Хабарлары. Филол. сериясы. 1954. №135.
50. *Балақаев М.* Қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1987. – 272 б.
51. *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
52. *Копыленко М.М., Попова З.Д.* Очерки по общей фразеологии. Воронеж: Из-во Воронежского университета, 1972, С.40-61.
53. *Мусаев К. М.* Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973. С. 17.
54. *Крысин Л. П.* Иноязычные слова в русском языке. М., 1968. С. 18-19
55. Вопросы развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху: Материалы Всесоюзной конференции. Алма-Ата, 1964. С. 35.
56. Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973.
57. *Убрятова Е. И.* Вопросы графики и орфографии языков народов СССР, пользующихся алфавитами на русской основе // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 92.

58. *Жұбанов Қ.* Қазақ тілі бойынша зерттеулер. Алматы, 1966, 244-б.
59. Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1941.
60. Қазақ тілінің емле сөздігі // Редакциясын басқарғандар: С. Аманжолов, С. Бәйішев, Ғ. Бұзырбаев, І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев. Алматы, 1941.
61. *Оралбаева Н.* Қазақ графикасы мен орфографиясының негіздері. Алматы, 1968.
62. «Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерінің» өзгерістер мен толықтырулар // Қазақстан мұғалімі. 1983. 23 сентябрь..
63. *Балакаев М. Б.* Вопросы казахской графики и орфографии. Алма-Ата, 1952. С. 16.
64. *Сейдімбеков А.* Тіл тарихы // Қазақ әдебиеті. 1984. 9 ноябрь.
65. *Маманов Ы.* Орфографиялық сөздіктегі олқылықтар // Қазақ әдебиеті. 1983. 4 февраль.
66. *Нұржекеев Б.* Тіл заңдылықтарын сақтайық // Қазақ әдебиеті. 1984. 12 октябрь.
67. *Ахунзянов Э. М.* Русские лексические заимствования в татарском языке. Казань, 1968. С. 346.
68. *Будагова З. И., Исмаилова Г. Г.* Орфография азербайджанского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М., 1973. С. 56-57.
69. *Баскаков Н. А.* Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии. М., 1961. С. 59-60.
70. *Оңдасынов Н.* Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1969; Сонікі. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1974; Бекмұхамедов Е. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Алматы, 1977.
71. *Рүстемов Л.З.* Қазіргі қазақ араб-парсы кірме сөздері, Алматы, 1982.
72. *Сыздыкова Р.Г.* Вопросы развития казахского правописания // Вопросы казахской филологии. Алма-Ата, 1964. С. 89.
73. *Дмитриев Н.К.* Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Фонетика. М., 1955. Т.I.C. 270.
74. *Алексеев Д.И.* Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966; Словарь сокращений русского языка/ Под руководством Д.И. Алексеева. М., 1963.
75. *Жексенбаев Т.* Қысқарған сөздер және олардың орфографиясы мен орфоэпиясы// Өрелі өнер. Алматы, 1976. 63-64-бб.
76. *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1974. 130-б.
77. *Әбілқасымов Б.* XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. – 224-б.

-
-
78. *Байтұрсынұлы А.* Тіл тағылымы. Алматы: Жазушы, 1989.
79. *Сыздықова Р.* Сөз сазы. Сөзді дұрыс айту нормалары. Алматы, 1983. – 75-б.
80. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. – 780-б.
81. *Жүсіпұлы М.* Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы: Ғылым. – 1998. – 216-б.
82. *Дүйсебаева М.* Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері. Алматы, 1973. – 75-б.
83. *Неталиева Қ.* Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1977. – 399-б.
84. *Кеңесбаев І.* Фонетика // Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954. – 283-б.
85. *Мырзабеков С.* Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі. Алматы, 2002.
86. *Исхаков Ф.Г.* Гармония гласных в тюркских языках // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. М., 1955. – 122-159-бб.
87. *Базарбаева З.М.* Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. Алматы: Ғылым, 1996.
88. *Фазылжанова А.М.* Қазақ тіліндегі қосқұрамды құрмалас сөйлем интонациясы: филол. ғыл. канд. дисс. Алматы, 2000.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
Ұлттық жазудың ұлы тіні	6
I тарау. ДЫБЫС – ФОНЕМА – ГРАФЕМА – ӘРІП – ӘЛПБИ	15
1.1 Дыбыс – фонема – графема	16
1.2 Графема – әріп – әліпби	28
1.3 Әліпбидегі әріптердің аттары	43
II тарау. ОРФОГРАФИЯ	47
2.1 Қазақ орфографиясының принциптері	48
2.2 Жазу нормалары және одан ауытқудың түрлері мен себептері	60
2.3 Кейбір дауыссыз дыбыстардың жазылуы	64
2.4 Кейбір дауысты дыбыстардың орфограммасы	67
2.5 Кейбір дыбыс құбылыстарының орфографиядағы көріністері	85
2.6 Біріккен сөздердің орфографиясы	97
2.7 Шылаулардың жазылуы	117
2.8 Шет тілдерден енген сөздердің орфографиясы	121
2.9 Бас әріптің қолданылуы	147
2.10 Қысқарған сөздердің жазылуы	150
III тарау. ЖАҢА ӘЛПБИ. ЖАҢА ЕМЛЕ	153
3.1 Жаңа емле ережелерінің танымдық – тағылымдық негіздері	153
3.2 Қазақ орфографиясы негізгі ережелерінің ғылыми негіздемесі (концепциясы)	160
Пайдаланылған әдебиет	175

Нұрғелді Уәли

**ҚАЗАҚ ГРАФИКАСЫ
МЕН
ОРФОГРАФИЯСЫНЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Басуға 13.10.2025 жылы қол қойылды. Пішімі 60х84 1/16.

Қаріп түрі «Times New Roman». Қағазы офсеттік.

Көлемі 11,5 Таралымы 100 дана.

050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29

ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

«Асыл» баспасы

Байланыс номері: + 7 701 930 24 16